

ISSN 0134-4536

Looming

9

1979

LOOMING

9

1979

**KIRJANDUSLIK JA ÜHISKONDLIK-POLIITILINE AJAKIRI
EESTI NSV KIRJANIKE LIIDU HÄÄLEKANDJA**

Mats Traat

RIPPSILD

ROMAAN

Sumedal lõikuskuu õhtul, kui üksik täht vilkus üle naabermaja katuse kardina vahelt tuppa, mõtles Ola rippstillast. Sellel stillal oli ta käinud lapsena; ta ei mäletanud, kui vana ta siis võis olla, kui isa, kel oli alati tuli takus, ta ükskord linna minnes oli kaasa võtnud ja rippstillad vaatama viinud. Meenus hirmusegane imestus, mis oli seal kõikuvate trosside vahel meeli vallanud, kui ta, kõvasti isal käest kinni, ettevaatlikult astus üle kuristikku, mille põhjas kasvasid sinirohelises vines puud. Sild õõtsus ja nägises tasakesi jalge all ning Ola oli peljanud, et kohemaid juhtub õnnetus, pingul trossid katkevad ja nad lendavad alla puulatvadesse. Siis oli seal kuskil olnud müür või üksainus kivi — täpselt Ola ei mäletanud —, millel olid näha kolme sõrme jäljed. Tol kaugel mälestusväärsel päeval oli isa öelnud, et kui pista sõrmed kivilinenud jälgedesse, täitub salajasim soov. Ola oli siis siiras lapsemeeles soovinud, et isa hoiaks tal alati rippstillal kõvasti käest kinni, kas või nii kõvasti, et käel hakkab valus. Seal sillaotsas seistes oli isa veel midagi rääkinud, vist jutustanud mõnda pärimust, kuid see ei tulnud Olale avasilmi mehe kõrval uneldes meelde. Ent rippstillad nägi ta ilmsi, see elas tema sees koos sinirohelises vines puudega, mis olid kuristikku põhjas suvetuules tasakesi kahisenud. Ta oli seda silda uneski näinud ja unenäoski kartnud, et trossid katkevad, ta nagu seisnuks alailma rippstillal, mida ei või usaldada.

Pealtnäha polnud niisuguseks ebakindluseks küll põhjust, iseäranis sel korral, kui ta lõikuskuu tähte vaatles, kummutisahtlis abielutunnistus diplomi peal — suvel oli ta instituudi lõpetanud ja ka abiellunud.

Kõrval niheles mees, temalgi polnud und, kuigi oli teki lõuani tõmmatud — nõnda pidi ta saama kõige paremini keskenduda. Lõpuks oli ka tema märganud üle majakatuste vilkuvat tähte ja jäänud seda üksisilmi vahtima.

«Kevadel uurisid sa kuud ja tähti, sul olid kosmoloogilised huvid. Seisid akna all nagu täheteadlane, öösärk seljas.»

Aastaid hiljem tolele õhtule tagasi mõeldes arvas Ola: parem, kui aspirant oleks vaikselt magama jäänud! Kuid Silver oli asunud oma loil enesekindlalt häälele seletama:

«Sa käisid jälle rannas, Pirital, Kloogal või Väanas, eks ole? Ega sa ju kunagi ütlesid, kus sa käisid. Ega ma päriki, me oleme kaks kuud abielus, aga niisugust rumalat kommet mul küll ei ole, et ma naise järele luuraksin. Kuula, kuidas puud õues kohisevad. Varsti on sügis käes. Kas sa oled tööleminekule mõelnud? Käisid sa seal firmas, kuhu lubasid kuulutuse peale minna? Vaevast küll head kohta lehte pannakse, sinna pannakse ikka niisugune, millel midagi viga, kuhu on raske inimest saada. Aga proovima peab ikkagi. Ega meile keegi koju pakkuma tule!»

Ola oli vaikinud.

«Miks sa ei vasta, kas sa käisid kuskil?» jätkas mees endistviisi ühe-tooniliselt, pigem arutledes kui küsides. «Kaks kuud oled puhanud. Sulle anti vabadiplom, sest mina olen aspirant, nõnda pääsesid maalt, kuhu olid tööle määratud. Oli ju nii? See on nii kummaline, et sa ei vasta, ei taha minuga rääkida. Nagu oleksid pahane, purjus või haige. Aga sina ei ole ei purjus ega haige, sina oled lihtsalt pahane. Miks sa siis pahane oled, ega ma paha pärast räägi. Ma tahan asja korraldada, meie elu seada. Oled isegi kaks kuud puhanud.» Silver alandas oma hääle veel

MATS TRAAAT

vaiksemaks ja sosistas nagu saladust: «Sa oled üleni pruun, igalt poolt pruun ja sile.» Ola ei vastanud ka seekord ning mees jätkas valjemalt: «Piritast, Kloogast või Väanast aitab selleks aastaks. Nüüd pole muud kui rakked kaela, tööle, ühist koormat vedama!»

Koormat?!

«Palun ole vait!»

«Mis sul täna ometi on, miks sa oled nii tõrges? Ütle, kas käisid seal tootmiskoondises ära või ei käinud? Kuulasin ühe tuttava kaudu veel ühte kohta, aga kui sa pole veel sealgi käinud, mis me siis räägime. Sügis on käes, sa pead tööle minema, kaua sa niimoodi elad, käid aga üksi rannas, kus õieti, ma ei teagi. Ma ei luura su järele, kuid miks sa ei vasta, miks sa kogu aeg nii mõistatuslikult vait oled? Nagu oleksid pahane. Ütle, olen ma sulle midagi paha teinud?» Mees vaikis viivu, kohendas patja, vahtis pimedasse lakke. «Isa andis viissada rubla, ütles, ehk ostad raadio, mõne pilli, mis häält teeb, muidu on igav, linnas on veel igavam kui maal, seal pole ju loomi. Kas sa mäletad, kuidas ta seda ütles? Ise muheles, aga ega ta rõõmus olnud! Nüüd on see raha ära kuluutatud...»

Siis oligi see juhtunud.

Silver polnud veel jõudnud lauset lõpetadagi, kui kostis hele plaks, et tuba vastu kajas.

Mees kargas istukile.

«Miks sa mind löid?»

Ola heitis vaiba pealt ja jooksis öösärgi pimeduses valendades kööki. Niisugust öist stseeni polnud see vana tuba kindlasti näinud. Vanatädi oli teisest puust, vaevalt oli ta ilmiski sõandanud oma meest näkku lüüa, kui ta veel peaaegu kakskümmend aastat pärast seda, kui mees oli läinud kõige liha teed, kadunukest ikka veel kalliks sõbrakeseks kutsus ning hoidis nagu mõnd püha talismani üht vana Aegviidu rongipiletit, mille oli Kanadassegi kaasa võtnud; tuhande üheksasaja kahekümne teisel aastal oli ta sel rongisõidul oma tulevasega tuttavaks saanud. Enne lennukisse minekut oli vanatädi veel öelnud: «Sa käi mõnikord ka Rahu-mäel, minu kallist sõbrakest vaatamas.»

Tüki aja pärast oli kööki ilmunud mees, hämmeldunud ja sagnosis, tema aga istus pliidi ees taburetil ja nuttis.

«Sa nutad ju sedaviisi meie briketi märjaks,» osutas aspirant kõrvale turbakastile ja pani käe talle õlgade ümber.

Ola pahameel ja viha oli nii suur, et ta raputas mehe käed eemale.

«Sa löid mu põse hõõguma, nüüd ajad ära ka. Või ehk tahad, et ma hoopis ära läheksin, enam tagasi ei tulekski?»

Vastuseks oli Ola ainult nuuksunud. Kui siis mees esikust tema käekotist taskuräti tõi ja tal silmi kuivatada katsus, nuutsus ta:

«Too uus puhas rätik. See on läbimärg.»

«Kust?» küsis Silver abivalmilt, rõõmus, et naine oli viimaks häält teinud.

«Sealt alt, kummuti parempoolsest sahtlist,» juhatas Ola köögist. «Seal peaks veel olema.»

Kannapealt läks mees taskurätti otsima, kuid ei leidnud kohe üles.

«Vaata, seal sinu särkide taga peaks veel olema.»

Kui Silver nüüdki taskurätti kätte ei saanud, oli Ola ise appi läinud. Ühiste pingutustega oli naisel pisike taskurätik viimaks näpu vahel, mees haaras sahtlist igaks juhaks ühe suuremaga tagavaraks, kui ka see tilluke peaks märjaks saama, kuid seda ei läinud siiski tarvis.

Silver silitas tal pead, nagu oleks tegu väikese lapsega. Kuid tema oli öelnud:

«Ära silita, sa ajad mulle juuksed silma.»

«Ma silitan ettevaatlikult.»

«Oma arust küll, aga juuksed on mul silmas, ma tunnen ju.»

Mees võttis käe ära, seisis niisama ja vaatas, kuidas Ola silmi ja põski kuivatas. Ta õlad vappusid korraks.

«Miks sa käe ära võtsid? Nii hea on, kui sa jaheda pihuga laupa katsud.»

«Sa ei tahtnud ju.»

«Ma ei tahtnud, et sa silitad, aga laupa katsuda võid ikka. See on hoopis midagi muud.»

«Ära enam nuta.»

«Sina ajasid mu nutma.»

«Kuidas nii?» oli mees imestanud.

«Oma jutuga.»

«Ma ei öelnud ometi midagi.»

«Sa ütlesid, et ma olen priileivasööja.»

«Priileivasööja?» kogeles Silver. «Ma ei kasutagi niisugust sõna.»

«Nüüd kasutasid.»

«Ja sellepärast löidki mind?»

«Ei, mitte sellepärast.»

«Mispärast siis?»

«Sellepärast, et sa käisid peale. Nagu ma ise ei tahaks võimalikult rutem tööle minna. Murdsid sisse lahtisest uksest. Ja kui sa siis veel tuletasid meelde oma isa, kes meile raha andis, kelle raha eest ongi öieti kõik asjad meie toas ostetud, siis... siis oli mul tunne, nagu oleks ma midagi paha teinud oma isa vastu. Saad sa sellest aru?»

«Ma ei räägi enam kunagi midagi,» oli mees puudutatud.

«Räägi ikka! Kes siis minuga räägib, kui sina ei räägi.»

Äraleppinult olid nad voodisse pugunud.

Parajasti, kui nad olid sõba silmale saamas, kuulsid nad, kuidas korterinaabrid saabusid puhkuselt tagasi. Peaaegu terve suve olid nad ära olnud, mistõttu Ola oli saanudki esimesel abielusuvel ühiskorteris kallist rahu ja rõõmu maitsta. Nende tuba oli köögi ja Bobrinite tagatoa vahel, sinna kostis kõik, mis naabrid tegid või tegemata jätsid.

Äkki — nagu välk selgest taevast — koputati nende uksele.

Pahaselt nohisedes tõusis aspirant voodist. Lävel oli seisnud Bobrini Irina, nagu mustaks päevitanud, sinine valge kraega kleit seljas.

«Andestage, et segan,» lausus ta vene keeles. «Kuulsin Silveri kõhastust, mõtlesin, et ega te veel maga. Tulime just praegu Ukrainast, tõime kaasa igasugust puuvilja: õunu, pirne, ploome. Tahaksime teie abiellumist pühitseda.»

«Nüüd, öösel?» oli Silver imestanud.

«Meil olid pulmad juba suvel maal ära,» täiendas Ola voodist.

Siiski olid nad riidesse pannud, Ola soovil oli aspirant ette sidunud koguni kikäpitsi, millega oli suvel Pärnu maanteel registreerimas käinud.

Naabrite eestoad oli lahtitõmmatav laud üleval, valge punaste ruutudega lina peal nagu Rein Tammiku maalil. Keset lauda oli puuviljakuhi, kõrval säras pudel ingliskeelse sildiga «Pealinna» viina. Bobrin, valge triiksärk seljas, lips ees, kraenööp lahti, tuli neile vastu, surus südamliselt õnnekätt, vajutas noorpaari pikema jututa istuma, võttis viinapudeli lahti, vigastades terava korgiservaga sõrme, ja valas pitsid täis.

«Kui ma poleks selle plekiribaga kätt katki teinud, oleksin hüüdnud «Kibe!», kuid nüüd on niigi kibe. Teie terviseks!»

«Et teil oleks suur õnn,» lausus Ira liigutatult.

Nende tütar, selgete silmadega koolitüdruk, vahtis noorpaari nagu ilmaimet, endal pitsis Värska vesi.

«Kui me puhkusele läksime, olid teil pulmad ees... Nelja rääkis suvi otsa, et ei tea, kuidas küll meie noorpaar välja näeb! Oli ju nii, Nelja? Näed, nüüd häbeneb!... Ta armastab sind hullupööra, püüab kõik teha nagu sina ees: riides käia, soengut jäljendada, isegi sinu peahoiaku on omaks võtnud.»

«Nii et ma olen nagu mingi näidiseksemplar?»

«Oledki,» kinnitas naabrinaine tõsimeeli. «Igal inimesel peab eeskujule olema.»

Bobrini sügavate kurdudega ümmargune nägu löi punetama, ta veesinised silmad peatusid küsivalt ja ühtaegu pealetükkivalt noorpaaril, nii et Olal hakkas piinlik.

«Kõige aluseks on keha, inimkeha,» seletas ta mõnusalt, «soe, tukslev keha. Sellepärast siis, ma ütlen, bliže k tjelu, selle sõna kõige otsesemas ja loomulikumas tähenduses. Maha püksid, seelikud, rinnahoidjad, mai-kad, maha volehäbi — ja tööle! Iive on kõige tähtsam, iive kõigepealt.

Kuidas saan siis mina või keegi teine meist, Ira, Nelja või mõni teine venelane — teie keelt ära õppida, kui rahvast ennast ei ole? Kui pole iivet, pole rahvast kuskilt tulemas. Ei tule vene rahvastki, ehkki seda on praegu nagu liiva mere ääres, ammugi siis veel eesti rahvast, keda on ainult üks ruhimikutäis. Lubage küsida, lugupeetavad Ola ja Silver, miks ei kriitsu ega krigise teie voodi öösel ja päeval? Päeval, ma saan aru, olete väljas, tööl, aga miks vaikib teie voodi öösel, seda ei võta mu pea kinni. Miks vaikib teie töökoda, mis on teil enda kaitseks öelda?»

Ira punastas.

«Jäta ometi, kas sul muud kõneainet polegi?»

«Kuidas saab olla tulevikku, kui inimesi ei ole, ei saa õieti olevikkugi olla, ei saa laevu remontida, kui pole lukkseppi ega keevitajaid. Nõnda on lood!»

«Meie peame siis lukkseppi ja keevitajaid tootma?» küsis aspirant hapult.

«Teie ka, meie kõik muidugi!» kinnitas Bobrin arbuusi kallale asudes; seejuures pilgutas ta Silverile silma. «Mina kui vanem seltsimees ütlen, et kui on tarvis teaduslik-teoreetiline abi või isegi praktilisi näpunäiteid, siis olen alati valmis appi tulema, minu arust see ongi õige rahvaste sõprus. Kas ma räägin õigest?»

«Mis sa lorad, Sergei, sa ehmatad Silveri päris ära,» hoiatas naine.

«Järsku ongi tarvis teda ehmatada, koguni verest välja lüüa, et asi läheks õigesse rööpasse?»

«Kust sina tead, et ta neil õiges rööpas ei ole?» väitis naine.

«Miks ma ei tea! Pole iivet, pole tulevikuvormi keeles, midagi pole. Eestlastel pole lapsi, venelastel pole lapsi, isegi tatarlastel, kuigi ma ei ole elus näinud ühtegi lasteta tatari peret.»

«Nüüd siis näete!» pistis Silver.

«Jah, nüüd näen, võtku seda see ja teine. Nii Nikolajevis, Astrahanis kui Tallinnas. Aga mispärast, küsin ma?»

«Sellepärast, et korterit ei ole!» arvas Ola.

Bobrin vaatas talle rõõmsalt otsa, puhastas arbuusilõiku seemneist ja jätkas:

«Teil on ju korter! Miks te siis ei tegutse? Lapse tegemiseks pole palju pinda vaja.»

«Eestlasel on. Traditsioonid on niisugused. Enne pind, siis laps.»

«Ei maksa pead longu lasta, tuleb aga sugu teha, see on ainus väljapääs,» kordas naaber.

«Miks sa ise pole teinud?» oli Ola torganud.

«Mina? Miks ei ole? Kes see on?» osutas Bobrin tütre poole ja ajas silmad punni — Nellit polnudki enam lauas.

Tütar seisis hoopis tagatoa lävel, punase lindiga kitarr käes.

«See on hea mõte, tütreke!» hüüdis peoperemees. «See päevinäinud pill on kõlanud olengutel Nikolajevis ja Astrahanis.» Häält puhtaks kõhatahes lisas ta: «Ning võib veel Tallinnaski tiniseda.»

Ta võttis tütre käest kitarr, timmis keeli ja hakkas käriseval häälel laulma:

«Goo-rod Nikolaa-aajev,
farfoo-orovõi zavood,
po-polju, po-polju, po-po-po-po-polju
devii-itsa idjo-oo-ot...»

Esimene abielusuvi oli olnud siiski nii ilus ja päikeserikas. Ja kui vabana ta oli ennast algul tundnud! Nii vabana, et ta ei teadnud enam õieti, mis oma vabadusega peale hakata. Kuum päike, sillerdav meri ja imetlevad pilgud kuulusid selle suure vabadustunde juurde, olid andnud Ola vabadusele maigu ja värvi, teinud vabadusest enesekindluse, mis pani võõrastelegi meestele silmapõhja vaatama, otsekui oleks seal peidus midagi nii väärtuslikku, mida põgusal vaatamisel ei märka.

Ning ta ei kartnud kedagi.

Seda laulva-hinge-tunnet andis alles mäletada ja meenutada nüüd, Öismäe õhtul, kui üksildane latern valgustas tänavalt posti otsast ta tuba.

Või tundus see sellasena alles hiljem?

Sõõrmed täis vingu, südames kripeldus, millele ei osanud nime anda, sammus Ola autodest ummistatud tänavail. Mida lähemale firmale, seda valjemini oli hakanud süda põksuma. Ta oli «Carmeni» peahoone ees läikivate autode vahelt läbi vingerdanud ja all valvelauas oma soovi püüdnud ette kandnud.

«Tretji etaz!» oli valvelaua naine tema poole vaatamata vastanud, haidutanud ja käed jakivarrukasse pistnud, nagu oleks tal külm.

Päike paistis läbi tolmuse klaasi, koridori kunstkattega põrand levitas umbset lõhna nagu kuumakskõetud lennukikere.

Kaadriosakond oli suures toas, kirjutuslaudu ja seife üleni täis tuubitud nagu ladu. Enamik laudu olid tühjad, kirjutusmasinal ukse lähedal oli hall kate peal. Ola teretas ja jäi «Optima» kõrvale seisma. Valge krimpleenkostüüm seljas — tookord oli veel suur krimpleenivaimustus —, sihvakas ja sire, oleks ta sobinud reklaamülesvõttele.

«Miks te ennast teistest paremaks peate?»

«Ma ei pea,» jahmus Ola.

«Küll peate, kui tulete niisugust kohta taotlema.»

«Kuulutasite ju lehes!»

Põlastaval pilgul uuris naisametnik Olat, nagu oleks sellel igaks tunniks uus kleit selga panna ja mitte viis riietuseset nagu tegelikult. Tõredalt jätkas ta:

«Paljud on käinud seda kohta vaatamas, kuid ühtegi pole võetud. Selle koha taotleja peab olema iseäranis haritud ja šikk, oskama keeli ja inimestega suhelda. Kas teie oma arust vastate neile nõudmistele?» Ta mõõtis veel kord pilguga Ola puusi ja rindu, kõverdas põlglikult huuli ja ütles teisele daamile:

«Vaata nüüd sina ka, kas niisugune nagu tema», ta osutas pöidlaga üle öla Ola suunas, «võiks läbi minna?»

Teine, mustaverd ametnik, ei vaadanud Ola poolegi, vaid kohmas:

«Kui direktorile meeldib...»

Direktor tõusis talle peegelpinnaga laua tagant vastu, viisakas, kogukas, puhas, triigitud ja raseeritud, nagu olekski ta siin esindamiseks, käesurumiseks, ütles oma nime: «Bernhard Trumm», ning pakkus istet laua vastu nahktugitooli.

Olgu väristades oli ta libedasse tooli laskunud.

Pilk oli direktoril intensiivne, meelekohtadel helkis hõbedat, ta oli üldse kuidagi sinihõbedane ja usaldustäratav.

«Meil on tõesti jahe, kohe panen akna kinni.» Ta tõusis, lükkas õhukna koomale, istus tagasi oma kohale; oma kogukuses tundus tal seal laua taga kitsas, ta lükkas telefoni eemale. «Otsekoheselt öeldes on meil selle koha pärast käinud juba mitu inimest. Näete, seal on terve virn kaadriarvestuse lehti. Mis alal te pedagoogikainstituudi lõpetasite?»

«Kultuurharidustöö alal.»

Direktor mõõtis teda niisuguse pilguga, nagu kaaluks pihust pihku loopides tinatükki.

«Lehes on kuulutatud, et referendikoht. Tegelikult peab see inimene tegelema külaliste vastuvõetuga. Kas kohvi keeta oskate?»

«Oskan ikka.»

«Kas suitsetate?»

«Ei.»

«Napsi võtate?»

«Mõnikord.»

«Kui tihti? Aga ausalt?»

«See on rohkem meeste ala.»

«Ei ütleks. Noh, kui tihti?»

Olale oli see jutuaajamine nalja teinud ja ta oli vastanud huupi: «Kaks korda kuus.»

«Te peate alati ja kõikjal nõu ning jõuga võõrastele abiks olema. Kas nõeluda oskate? Järsku tuleb mõnel tähtsal külalisel nõõp eest ära. Teie peate hea seisma, et külalised oleksid teenindatud ja rahuldatud. Igal sammul peate silmas pidama, et te ei unustaks sotsialistliku ühiskonna eeliseid ja meie firma huve.»

«Kas isegi voodis?» oli Ola ülemeelikult lõopinud.

«Isegi seal,» kinnitas direktor tõsiselt.

Otse jooksujalu oli ta seejärel tõtanud koju, helepruuni krohvitud puumajja haihtumatu põlevkivivinguga, mille kibemörkjat lõhna olid trepikoda ja korter, majarahvaski läbi imbunud.

Ola üliõpilasaastad olid möödunud toanurgas vanatädi klaveri ja kapi nagu Scylla ja Charybdise vahel. Kunagi oli kogu kolmetoaline korter kuulunud vanatädile ja pangaametnikust onule. Vanem poeg oli langedud rahvuskorpuses, noorem aga mobiliseeritud Saksa sõjaväkke, kust mitmesuguste vintsutuste järel lõpuks Kanadasse jõudis. Nõnda oli korter jäänud pooleldi tühjaks, elumahlata, ja sealt oli üks tuba ära lõigatud kellelegi tolliametnikule, Gavrilovi-nimelisele mehele, kellega vanatädi oli ilmast ilma sõdinud, sest mees võttis pahatihti sõpradega viina ja siis käis lärm ja trall poole ööni. Kui aga mõni aasta enne Ola linna-tulekut oli vanaonu silmad igaveseks kinni pannud, võeti tädilt ära teinegi tuba, Gavrilov viidi üle Riiga, tema asemele ilmusid Bobrinid. Need naabrid pidasid vähemalt puhtust. Kolmkümmend aastat oli tädi pidanud haiglas statistikuametit, oleks võinud tervise pärast edasigi pidada, peaarst oli lausa anunud teda edasi jääma, kuid vanatädi oli siiski ära läinud. «Ega nad nii head statistikut enam leia, kes omast ajastki veel seal istuks,» oli tädi öelnud, vaikinud ja siis nukra naeratusega lisanud: «Hea, et sa siia sisse kirjutatud oled. Jätan sulle toa päranduseks. Kõik kraam jääb siia, tee sellega mis tahad. Viska või välja.»

Vastavalt sellele, kuidas korter vähenenud, oli mööbel koondunud ja tihenenud, lõpuks pidi kolmetoalise korteri sisustus ära mahtuma ühte tuppa.

Vanal majakraamil ja mööblil oli küljes hävinud, laialipaisatud perekonna lõhn, poegade lapseeajäljed ja kriimud. Vanainimene polnud täinud neist lahti öelda. Kapikesi ja kummutikesi oli üksteise peale virna laotud, kastikesi ja korvikesi klaverialune täis. Niisugusena oli see tuba kevadtalvel Olale üle tulnud.

Peale toa ja mehe haura oli tädi jätnud talle ka riideid. Need olid suvel remondi ajal saanud kapi alumisse sahtlisse. Silver, eriti aga Valdur, tema turske, punase näoga mehaanikust vend, polnud kuuldagi tahtnud, et Ola tuleks appi remonti tegema. «Teeme pesakese valmis, sinu töö on veel ees!» oli Valdur öelnud; pulmas oli ta aspirandist vanda raske käega õlale patsutanud ja kiitnud: «Pani sulle rõnga ninna! Tubli tüdruk!», ning pooltõitsi, poolvigurdamisi Olat suudelnud. Kahekesi oli vendadel paari päevaga lagi värvitud ja uued tapeedid seinale pandud. Nad olid linnast kohale toonud ka äia-ämma pulmakingi — kokkupandava seinakapi. Selle ülesseadmisega olid mehed poolteist päeva vaeva näinud, siis oli kapp koos, kinnitapetseeritud vaheuks riulite taha kadunud ja tuba nagu uus; ainult kolm kapidetaili oligi üle jäänud ja Valdur oli rõõmsalt hoobelnud: «Võttis päris pea paiste, aga hakkama saime! Ei läinudki kõrgemat matemaatikat tarvis!» Kohvritest olid välja laotud Silveri raamatud, mis ta tudengina hankinud või Mustamäel ühiselamus aspirandipõlve alustades soetanud. Ja kui siis Ola oli laupäeval, 14. juulil, kuumal suvepäeval Silveri vanemate juurest täistuubitud bussis linna tulnud — see Bastille' vallutamise kuupäev oli tal lapsepõlvest mees, isa oli sellest alati säravi silmi rääkinud —, leidis ta eest korrastatud ja kohendatud toa, kus tema pidi looma abielu pisi-Bastille. Koli ja praht oli välja loobitud, osa mööblitükke, mida võis kütteks pruukida, olid vennad katki saaginud ja õuenurka riita ladunud. Klaverilugu oli õnnestunud viie rubla eest teatrile müüa; nõnda oli osa vanatädi pärandusest läinud teenima eesti näitekunsti. «Sealt, ühest kastist, leidsin sametkleidi ja siidriide,» oli mees öelnud õhtul, kui nad olid oma toakesse üksi jäänud, isu täis imetlenud, kõndinud, vaadanud, proovinud istuda toolidelgi — Silver oli kiik- ja ühele viini toolile armu heitnud. Ent tookord oli neil muudki teha kui sorida vanades riidehildpudes, olgu need pealegi siid ja samet. Alles nüüd, kus Ola oli välissuhete referent ja firma esindamisel ning külaliste vastuvõtul oli soovitatav, et «vastav ametnik ka vastavalt välja näeks», oli tal ärganud huvi alumise kapisahkli vastu.

«Kui ma raha saan, ostan sulle uue palitu,» ütles Silver. Kuis olid

mehe sõnad Ola südant soojendanud, isegi silm oli märjaks kippunud! Tema eest hoolitseti, teda hoiti ja kaitsti! Tähtis oli hoolitsus — palitust enesest võis ta loobudagi, tädist oli järele jäänud poolpidune kasukas. Et ta oli vanatädist tunduvalt väiksem, sai sellest veel päris korraliku üleriide teha. Hoopis enam oli tarvis saapaid. Need pidid olema korralikud ja kallid, kehvad poleks kuigi kaua ette löönud.

Mis talle kõige rohkem meeldisid ja nalja tegid, olid vanamoelised püksid ja pihik, mõlemad rohkete pitsidega kaunistatud. Ola proovis neidki selga ja keerutas ennast peegli ees. Pitsid läksid ribadena üle rinna ja külgede ning tegid ta üpris huvitavaks ja seksikaks. Ah nii sire ja sihvakas oli siis kunagi olnud tema kerekas vanatädi! Olal andis pingutada, et pihiku haake kinni saada. Selle toiminguga pealt tabaski teda kojutulnud Silver.

Iral oli kelder purke täis, polnud enam turbalegi ruumi, kuid ta keetis moosi aina juurde. Küll õuntest, pohladest, jõhvikatest, pirnidest, ploomidest, arbuusidest. Keetis moosi kõigest, mis selleks veidigi sobis, oleks keetnud ka porganditest, kartulitest ja kaalikatest, vahest isegi turbabriketist, kui oleks vaid teadnud retsepti. Poole ööni podisesid pliidil isuäratavalt lõhnavad kastrulid ja potid. Mees ja tütar kandsid koju aina uusi puuviljakorvitäisi ja suhkrukotte. Ning Ola pidi neid moose mekima kirjult pähnelusikalt ja ütlema, mis arvab ühe või teise laari maitsest ja suhkrusisaldusest; ta oli nagu mõni degustaator.

«Ära sa, Olja, Sergei juttu nii väga südamesse võta. Igaühel oma hobi. Tema hobi on seks, õigemini sellest rääkimine. Ta kogub seksiraamatuid, on isegi saksa ja tšehhi keelt õppinud, et seksikirjandust lugeda. Ega sa tema peale kauna kannatada? Ta ise ütles üks päev, et Olja on nii torssis, äkki on pahane, oli mul vaja lööpima hakata.»

Ola polnud midagi kostnud.

«Mina vajun kontoris mõnikord niimoodi mõttesse, arvude tulbad virvendavad ja löövad silme ees tantsu ja kui hakkad arve kokku võtma, on vahel tunne, et sest tantsivast reast on üks arv tingimata välja karunud ja ära põgenenud... Miks sa nii mures oled? Sa oled noor ilus naine. Sul on kena mees, minge kuhugi välja, kontserdile, teatrisse või klubisse, senikaua kui lapsi pole. Kui need tulevad, saate niikuinii kodus istuda. Ära abielu nii südamesse võta!... Kuidas on, kas peaks veel pisut suhkrut lisama?»

Ola raputas pead.

«Ära muretse, Olja. Küll läheb kõik paremuse poole. Kui mõttesse vajud, hakkavad arvud mängima, ma rääkisin seda isegi doktor Levinile, meie ammusele Leningradi-tuttavale, tema ütles, et pole midagi hullu, üks arv ei loe midagi, kui kõik hakkavad tantsu lööma, siis on tegemist haigusega. Sellepärast ära sinagi, Olja, muretse, peasi, kui on armastus, siis saab kõik korda.» Ira pani kastrulile kaane peale, seadis pähna käepärast, seisis keset kööki, roosa näoga, täidlane. Tal olid mustad kulmud, sõbralikud sinisilmad — iseenesest üsna meeldiv naine.

«Armastus peab kehast läbi käima nagu elektrilöök, siis on minu meelest õige armastus. See on kõige parem pingelahendaja. Tuled töölt koju, arvud virvendavad silme ees, stress mis stress, pea huugab poodides trügimisest ja tõuklemisest. Mõtled ainult, et saaks aga magama, et ei taha. Aga võtad riidest lahti, mees on juba hakkamas, ja pärast jääd rahulikult magama, pole ühtegi pinget ega stressi.» Ta naeratas kavalalt. «Egas ma asjata neid moose keeda. Mehele on tarvis vitamiine. Kust temagi organism neid talvisel ajal saab.»

«Meil pole raha, et moosi keeta. Pohlad ja pirnid on kalliks läinud.»

«Järsku sa ei armastagi?» uuris naabrinaine ja vaatas Olale teravalt silma. «Kui sa moosi ei keeda, siis ei armasta. Kui pole raha, keedaksid kolm-neli purki, keedaksid sisse kas või ühe liitri purgi, aga ikka keedaksid. Armastus ei saa ilma moosita läbi. Mitte kuidagi.»

«Sinu arust siis moos ongi armastus?» küsis Ola puudutatult, pahaselt.

«Mis sa siis arvad! Kui naine meest armastab, püüab ta tema eest igati hoolitseda, nii nagu vähegi oskab.»

«Ja ikkagi ähvardab armastus südamest kaduda nagu arv paberilt?»

«Kuidas sa niiviisi öelda võid!» kohkus Ira. «Arv on arv ja armastus on armastus, ära sa neid ühte patta pane. Arvud võivad kas või viimseni paberilt ära joosta, mis mul neist; kui aga armastus hakkab kaduma, siis on küll õigem nõor kaela panna.»

«Teen ma raadio lahti või võtan kätte ajalehe, ikka üks ja sama: armastus, perekonna planeerimine, kuidas lapsi saada, kuidas reguleerida seksuaalsuhteid, kuidas üle saada hirmust, mis tekivad lapsel kooli ees. Mul on juba mitu aega tunne, nagu käidaks mulle peale, et ma soe-taks lapse.»

«Mis selles siis paha on?» ei mõistnud naabrinaine.

«Paha! Ma tahan ise otsustada. Ma ei taha, et mulle midagi peale suru-taks, milleks mu vaim pole valmis.»

«Vaim! Praegu ongi kõige õigem aeg last saada. Mis noorelt käes, see hooletu.»

«Ka sina, Brutus!» oli Ola õhanud ja toaukse kinni tõmmanud.

«Miks sa nii kurb oled?» küsis aspirant.

Ola seisis kardinate vahel, vaatas aknast välja, selg mehe poole, ega vastanud.

«Ometi on ilm nii ilus. Isegi päike on väljas,» oli Silver veel lisanud. Siis oligi Ola plahvatanud.

«Minu kallal tarvitatakse vägivalda!»

«Kes see tarvitab?»

«Ma ei tea, kes, aga ma tunnen.»

Sõnatult panid nad mantlid selga ja läksid mööda Paldiski maanteed Hirveparki. Päike pani õhu veretama, kõnniteed olid tühjad. Täna lipen-dame ja heljume veel tuules, kuid hommepäev läheme ära, kahisesid puude lehed.

Rootsi kantsi müürinurga juures ärkas Silver mõtteist ja küsis:

«Sa ei taha sellele mõelda, eks ole?»

«Millele?»

«Lapsele.»

Naine vaatas maha.

«Kas sina tahad?» küsis ta viivitades. «On sul oma arvamus?»

See kõlas norivalt, pisut koomiliselt.

«Milleks me siis abielus oleme, kui meil last ei ole.»

«Loomulikult, põhimõtteliselt muidugi,» oli Ola kõlatult vastanud ja vait jäänud.

Nad läksid trepist üles Toompeale.

Linn oli puhkepäeva keskhommikul elegeiline. Eemal helendas meri külmalt ja puhtalt.

«Kui ma olin viieaastane poisike, jäin ükskord mõttesse, miks ema on ema ja isa on isa, miks nad enam eales teiseks ei saa, miks on loodus nõnda seadnud, et kes sa oled, see pead olema. See tundus nii imelik, üle mõistuse käiv, et mida enam ma sellele mõtlesin, seda kohutavam see paistis. Siis viis isa mu välja õue, näitas vankri ette pandud hobust ja ütles: «Vaata, kas sa tahaksid hobune olla!» Ma vaatasin, ruun oli toker-dunud karvaga, nägi välja õige armetu, äravaevatud kolhoosiloom, nagu nad tollal ikka olid. Ma ütlesin: ei taha! Ma tahan isa olla! Isa hakkas naerma, silitas mul pead ja ütles: «Hobuseks sa ei saagi, isaks saad küll, ära muretse.»»

Ola võttis mehe käe oma kätte, mängis sõrmedega, sasis ja palmitses neid.

«Sul on haritlase peened sõrmed talupoja kämbla otsas.»

«Esimest põlve haritlane, sellepärast.»

«Kui tuleb teist põlve haritlane, kas siis on kämmal ka peenike, sõr-medega ühesugune?» Ola oli mehe käe vastu põske surunud.

«Eks elu näita.»

«Teine põlvkond?»

«Teine või kolmas. Kui nad tulevad.»

«Miks nad ei tule?»

«Ise ütlesid, et sind sunnitakse.»

Ola ohkas südamepõhjast.

«Kas sa oled abieluga rahul?» küsis ta seisatades.

«Rahul... Jah, olen küll.»

Kuid selles väikeses viivituses, kõhklusehetkes oli naine midagi aimanud. Ta uuris mehe nägu. Silver oli vahtinud üle tiigi raudteejaama poole.

«Sa nagu ootaksid sealt kedagi,» sõnas ta pettunult.

Mees pööras pilgu ära.

«Ma ei oota midagi. See, mida mul oodata oli, on käes. Ma ainult vaatasin.»

«Mida?»

«Rongide ja laevade liikumist.»

Niiskeil silmil vaatas Ola mehele otsa.

«Sa oled mulle ikka vägaallis. Mis ma ilma sinuta küll teeksin?»

Auto, rong, lennuk.

Vastuvõtmine, ärasaatmine.

Viisakad naeratused, komplimendid:

«Kui ilus linn!»

«Kui ilus keel! Mulle meeldib eesti keele kõla!»

«Eesti on üks ilusamaid maid Nõukogude Liidus. Me tuleme siia veel. Nägemiseni.»

«Kui paljud eestlased räägivad linnas emakeelt? Kuidas? Kas need polegi eestlased? Kas teil on autonoomia? Kas koolis õpetatakse eesti keeles?»

«Kui ilus linn! Kui ilus vaade sealt ülevalt — kuidas selle kohta nimi nüüd oligi? Toompea — just!»

Ola mällu oli see sügis sööbinud harukordselt vihmasena. Inimesedki olid vettinud ja loiud, nagu uhtnuks lõputu vihm neil seest välja just kõvema ja kangema olluse, jättes järele lõdva sültja aine. Linn läks veel hallimaks, kui ta muidu oli.

Ühel hommikul oli ta direktori tumesinise «Volgaga» rumeenlasele jaama vastu läinud. Suur aga oli ta üllatus, kui nägi vagunist väljumas ühe külalise asemel hoopis nelja: rumeenlane oli ligi võtnud naise, üleliidulisest ministeeriumist oli kaasa antud saatja — keskealine albiino, peale selle veel tõlk. Kust võtta neli kohta? Teel hotelli, kui külalised sädistasid läbisegi ilmast, linnast ja rongisõidust, kujutles ta selgesti segadust, mis tuleb, ja haistis skandaali. Mida teha? Kui muud väljapääsu ei ole, saaks ta kaks külalist enda poole mahutada. Aga kuhu jätta kolmas? Kuidas seletada külalisele, et tema särava naeratusega naine on üleearne ja tuleb paigutada eraldi? Või kutsuda abielupaar enda poole, otsekui oleksid nad Raudojade, mitte «Carmeni» külalised?

Kõiksugu mõtteid käis läbi Ola pea selle lühikese ajaga, mis «Volgal» raudteejaamast «Viruni» sõiduks kulus. Ta oli nagu paadimees, kes peab hundi, kitse ja kapsapea viga saamata üle jõe sõudma. Täni on mees, kuidas ta püüdis läbi pealetükkiva nutu meeleheitlikult näole manada veetlevaimat naeratust, mis tal iganes varuks, ja kogenematult läbi rahvapilve administraatori leti poole trügis.

«Miks te rohkem kohti kinni ei pannud?» küsis administraator.

Ning kui Ola oli seletanud, et telegrammis oli selge sõnaga juttu ainult ühest isikust ja et nüüd ta ei tea, mis teha, oli ametnik vaadanud talle otsa, nagu oleks ta nupust nikastanud, ja hüüdnud läbi tõuklejate signa-sagina:

«Kas te eesti keelest aru ei saa, et mul pole kohti kuskilt juurde võtta?» Ning temast ära pööranud.

Lolli näoga oli Ola vahtima jäänud. Siis oli ta närvid kaotanud, vestibüülist välja tormanud, lasknud end firmasse viia ja otseteed üles Trummi kabinetti sõõstnud.

«Rumeenlane võttis naise kaasa!» pahvatas ta nuuksudes.

«Välismaalaste puhul tuleb sellega ikka arvestada,» nentis Trumm laua tagant. «Katsuge endast võitu saada. See on artisti amet, mida peate, selles kulub teie klubitöötajaharidus marjaks ära. Kui tunnete end ebakindlalt, mängige vastuvõttu enne läbi nagu etüüdi. Sest see on sõu,

pidage meeles. Rohkem elurõõmu, lusti ja naljasoont! Ma võiksin praegu võtta telefonitoru ja hotelli helistada, et antagu kolm kohta juurde, era-korraline olukord, aga ma ei tee seda. Teie ise peate need kohad administraatori käest kätte saama. Sest, vabandage väga, teie olete selle koha peale võetud, peate ise toime tulema.»

Pika ja alandava palumise peale polnud lõpuks keegi tänavale jäänud, kuid Ola oli iseendale vastik. Veetorude luksumise saatel oli ta koju läinud. Mees oli esikusse vastu tõtanud, aidanud seljast märja mantli ja saapad jalast; Ola oli seejuures toetunud ta turjale.

«Tõid sa linnast midagi uut ja huvitavat?» küsis Silver, ise juba naise käekoti kallal nagu poisike.

«Üks külaline toppis poolvägisi närimiskummit pihku. Ütles, et lastele. Et teil endal ju närimiskummit ei ole.»

«Ta ei teadnud siis, et see maailmakultuuri suursaavutus on Eestisegi jõudnud.»

Mees hüpitab peopesal kirevas pakendis kummissid.

«Kui juba välismaa närimiskummi on lõualuude ja süljenäärmete arendamiseks valmis, siis peab laps ka tulema. Et õigustada usaldust. Et täita kohust ja nii edasi.»

«Rumeenlane võttis oma naise kaasa!» hüüdis Ola vihaselt. «Aga mind ei kutsutud teie asutuse peole! Nagu oleks, Silver Raudojal kodus liig-naine, keda õige nõukogude teadusasetus peab hirmu ja õudusega vältima.»

«Kuhu? Mis?» ei mõistnud mees. «Millest sa räägid?»

«See on lihtsalt solvav, et naist ei peeta naiseks!»

«Naist peetakse nii iseseisvaks, et tal pole mehe tööde ja tegemistega miskit pistmist, saati siis veel pidudega.»

«Mina ei ole sellega nõus!»

«Lohutuseks võin sulle meenutada, et ma ei käinudki tol juubelil. Ole hea, jätame selle, see on tekstiväline jutt.»

Ola vaatas mehele pikalt otsa.

«Kõik, mis minusse puutub, on muidugi tekstiväline!»

Ta oli tuppa tormanud ja seal nutma puhkenud.

Silver tuli järele ja targutas:

«Kui ma nüüd oma üheksakümnerublase sissetulekuga last ei tee, siis ta tegemata jääbki.» Nähes naist kušetiäärel konutavat, nagu pihkudesse peidetud, lisis ta vabandavalt:

«Ega ma seda niimoodi mõelnud, et nüüd kohe, silmapilk. Ma mõtlesin seda põhimõtteliselt — üleüldse peaks meil laps olema. Ehk rohkemgi kui üks. Esialgu siiski üks, see stabiliseeriks ja tsementeeriks meievahelisi suhteid.» Ning püüdis naist emmata. Kuid see oli vastu turtsunud, ja kui mees teda rahule ei jätnud, lahti rapsanud ja pantrina kušetile hüpanud, selja aspirandi poole pööranud ning alles siis õieti nutma hakanud. Silver oli nõutult seisma jäänud, oskamata midagi ette võtta. Viimaks püüdis ta naist jõuga ümber pöörata, et sel viisil kontakti võtta, kuid siis oli Ola teda käest hammustanud. Nõelatult oli mees käe ära tõmmanud ja suhu pistnud.

«Sul on tuhkru hambad!» oli ta ähmist ja meeleepahast hingeldanud. «Lõhkused mul käe ära, hambajäljedki näha, küll on lugu. Nagu saega rapsatud.»

Kui aga mees hakkas kapisahktist marlit otsima ja seal mingi pudelikeseaga kolistas, oli Ola kušetilt üles karanud ja rutanud ise aspirandi kätt tohterdama: Silver võis kapis midagi segi ajada ja puruks teha!

«Lapsega on veel niisugune lugu, et seda tuleb igast aspektist kaaluda. Pole kedagi hoidma panna,» seletas mees.

«Ise hoiad!» oli kähvanud Ola sidet sõlmides. «Kas sai liiga kõvasti? Oota, ma lasen lõdvemaks... Jäta see manitsemine ükskord järele! Ega sina teda ilmale too, räägi niipalju kui tahad.»

«Ma arutan ainult võimalusi, mis meil, väikestel inimestel, on.»

«Ah jäta see hädaldamine! Egas me teistest väiksemad ole. Väike inimene on ikka midagi algelist ja igiehmunud, aga mina olen maast-madalast ilusast, üllast ja suurest unistanud Maailmast, kus inimesed on kau-nid ja suuremeelsed.»

«Minagi olen unistanud, unistan praegugi. Aga räägime sellest, mis on — ausalt ja illusioonideta, et poleks tarvis pettuda. Instituudiski ei räägi ma unistustest, neil seal on kummaline oskus kõik ära labastada ja välja naerda.»

«Kas sa armastad mind?»

See küsimus oli kirjandusteadlast tabanud ootamatult. «Ei tea,» oli ta pobisenud, kohemaid aga mõistnud, kui viltu ja vääriti oli kogemata vastanud, ja rutanud viga parandama.

«Armastan küll, armastan muidugi. Sa küsisid nii äkki, muu jutu juurde, et ma ei taibanudki öieti, mida sa küsisid.»

«Kui on juttu armastusest, pead taipama poolelt sõnalt.»

«Kas ma olen teadlane või papagoi, et kordan...»

«Mis vahet seal on?» hüüdis Ola vahele.

«... et kordan kogu aeg: kuidas ma sind armastan, kui kallid sa oled?»

«Ära räägi iseendale vastu, sina ju ütlesid, et armastus peab olema keeletu ja meeletu, siis on õige armastus.»

«Ongi, aga kõik sõltub loomusest. Minu tähtkuju ei võimalda keeletust ja meeletust, olen septembrikuu laps.»

Ühel hilissügise päeval oli tema ainuke sõbranna Kaida neid vaatama tulnud. Istus kiiktooli ja küsis kohe, kas võib suitsu teha. Ola vaatas mehe poole, esikust võorast häält kuuldes oli Silver oma märkmed kokku krabanud ja sahtlisse peitnud.

«Võib küll,» noogutas mees vastumeelselt. «Ühe suitsu võib ikka teha.»

«Aga kui ma tahan teha kaks?»

«Ka seda võib.»

«Kui ma aga tahan terve paki ära tõmmata, mis siis?»

Silver vaikis pahaselt.

«Hea küll, ma vaatan, et sinu meesterahvas tõmbub pilve, ega ma rohkem teegi kui üheainsa.» Kaida kraamis käekotist välja sigaretipaki ja tikutopsi, aga veel enne kui «Ekstra» põlema sai, oli ta pahvatanud: «Võid õnnitleda, olen uues abielus.»

Isegi Silver tõusis kušetiservalt tal kätt suruma. Kaida võttis õnnitlused otsekui möödaminnes vastu ja teatas kahinal suitsu puhudes: «Nüüd on minu priinimi Mormonenko. Sedapuhku võtsin umbukrainlase.»

«Sul paistab see asi õige kähku käivat,» imestas Ola. «Ma ei teadnudki, oleksin registreerimisele tulnud.»

«Mis seal ikka pikalt jokatada. Mõni mõis veel! Ega ma sikuga polnudki kokku kirjutatud. Kui mees peab vastu ühe kübara, on korras, ei pea, pole ka midagi katki. Muide, kas sa oled kuulnud, mis on kübara ja mehe vahe?» Kaida vilksas Silveri poole vaadata. «Ühe lased ümber vormida, teise viskad lihtsalt minema.»

«Nii et eestlane välja ja ukrainlane asemele?»

«Jah,» kinnitas Kaida hoogsalt. «Mis mul sest eestlasest, paljas nime kõla, kui ma polnud teda enam poolteist kuud näinud. Käisin tuletõrjemajas otsimas, imestasin seal, et kas Tallinn põleb vahetpidamata, et minu mehel pole aega kodunt läbigi tulla. Seal nende asjamees ütles, et see pole tõsi, valvekord on kõigile ühesugune, graafik ripub seinal, vaa-dake ise! Mina turakas läksin jälle koju ja jäin ootama, ehk ilmub kuskilt välja. Kui mees on kadunud asjade nimekirjas, siis parem ära loo-dagi — ei sikku kuskil. Ükspäev tuli mulle Väike-Karjas vastu, plasti-kaat sidrunitega käes, ise särab üleni nagu täiskuu, küsisin, et millal sa oma asjade järele tuled, saan su higilõhnast lahti. Ütles, et ei tulegi, mul pole seal midagi peale vana püksipaari ja särgi, kandku neid uus mees, kui tahab. Nii ülbe oli teine! «Minu kodu on nüüd teises kandis, minu õnn öitseb Öismäel!» Head tervist! Nüüd ta ongi mul juba mee-lest läinud, nagu poleks teda olnudki, nagu poleks elu peal tundnud.»

«Aga mälestused jäävad,» oli lausunud seni vaikinud Silver.

«Mis seal mäletada! Üks purjus tulemine ja klobimine!»

«Mina mõtlesin, et eestlane ei klobi,» arvas Ola.

Kaida oli südamest naernud, suitsu kurku tõmmanud ja läkastama hakanud.

«Või eestlane ei klobi! Minu sikule löi vahel niisugune vihavahk sisse, vaata et lööb maha. Häbi müllitsat kutsuda, häbi naaberkorterist peavarju paluma minna. Igapidi häbi.»

«Kas uus mees ei klobi veel?» päris Silver.

See küsimus oli Kaidat riivanud.

«Vaadake, kuidas te oma eluga hakkama saate, elage aasta-paar ära, siis ma küsin Olalt, kas mees on sind löönud või ei.»

«Meil käib vastupidi,» oli seepeale mees õelalt naeratanud. Ning Ola oli märganud, kui vastiku näoga võib Silver puhuti olla.

«Mis vastupidi?»

«Et naine lööb meest.»

Kaida vaatas Ola poole: kas see on tõsi, mis mees räägib? Ola punastas ja tegi teist juttu.

«Ma näitan sulle parem prantsuse kingi.»

Ning otsis välja vanatädist päranduseks jäänud kingad.

«Tõesti, kust sa need said?» võttis Kaida jalavarjud enda kätte ning silmitses neid igast kandist.

«Mis sa arvad, kust nii haruldasi kingi saadakse?»

«Leti alt, kust mujalt.»

«Vanatädi saatis Kanadast,» sõnas Ola uhkelt.

Kaida keerutas kingi hindaval pilgul siia-sinna, katsus näpuga pealset, voodrit, ajas käe kinga sisse, kobas ja hõõrus. «Kuradi pehme nahk! Kus ikka prantslased oskavad kingi teha. Jube šikk!»

«Firma «Union»,» täpsustas aspirant.

«Ah «Union!» oli Kaida pettunud. «Eesti töö!»

«Seda muidugi,» naeris Ola. «Nelikümmend aastat tagasi tehtud. Siis, kui vanatädi veel noor oli.»

«Aeg läheb, aga töö ei kao,» lõõpis Silver.

««Aeg läheb, aga õnn ei kao», lauldakse filmis,» parandas Kaida.

«Ei, töö ei kao! Mis on õnn — ainult töö,» targutas aspirant.

«Kui pole õnne, pole ka tööga midagi peale hakata,» vaidles Kaida. «Kui sikk kadunud oli, ei läinud mul töö ka enam, näpud jäid seisma, mõtted olid hajali, brigadir küsis, mis sul viga, et töö ei laabu, õmblused lähevad viltu, sordilisuus kannatab. «Isiklik elu on nässus,» ütlesin talle. «Minul polegi isiklikku elu kunagi olnud, ainult töö,» vastas ta. Leo pani mul vere keema! Ma ei uskunud, et ma niisuguseks asjaks veel võimeline olen. Töögi on lausa lust ja lillepidu, ei lähe krussi ei närv ega niit, kõik jookseb lodusalt, armunud inimene talub ületunnitööd ja materjalipuudustki hulga paremini.»

«Teie arvate, et armastus lahendab korraga kõik eluküsimused ära?» küsis Silver mõtlikult.

«Minu omad küll. Mina olen terve naine ega varja seda.»

«Meil on siin naaber, üks vene insener, see täiendab oma seksialaseid teadmisi vastavast kirjandusest,» lausus Ola naerukil näoga. «Kuidas on lood sinu uue mehega?»

«Mis lugu seal olla! Leo teeb niisamagi priima tööd, pole talle õppe- raamatuid tarvis. Ükskord ma ütlesin talle, et ma toon sulle ühe vabrikututtava käest eesti-aegse «Abielutehnika», võiks sealt mõnda poosi vaadata, tema hakkas naerma ja ütles, et seal pole midagi uut. Tema on tõesti iga asja peale meister, hakkas kohe korteris remonti tegema, lapsega saab ka väga hästi läbi, ei laaberda, toob raha koju, panin teise isegi eesti keele kursustele. Ega me teineteisega küll kõigest veel rääkida mõista, aga kui inimesed omavahel klapiivad, pole sellest lugu.»

«Mis ma ütlesin?» ründas Ola meest. «Kas ma pole keelanud sind: ära targuta, ära jumalapärast targuta, sa ajad mind oma sõnadega hulluks, lausa marru, kui sa püüad kõige lihtsamat asja kümme korda üle seletada.»

«Mis klatšikandidaat minust saab, kui ma ei targuta ega dotseeri!» oli mees end muiates kaitsnud. «Sõna on minu eksistentsivõimalus, saa sellest aru, kallid naine.»

«Oh, ma püüan aru saada, ehkki see käib mulle vahel üle mõistuse,» ohkas Ola. «Kuule, Kaida, ma näitan sulle veel vanatädi pihikut ja pükse ka!»

Jutt läks riitele, mida oli tarvis kohendada või ümber teha; selleks oli Kaida õieti tulnudki, oli ta ju varemgi Olal ömmelda aidanud.

Silver eemaldus kööki.

«Oi jee, kui kitsas pihik! Mulle see küll selga ei lähe!» oli sõbratar kade. «Küll oli vanasti kihvt pesu! Kui ma need püksid jalga paneks, jookseks Leo mulle tormi!»

«Silver juba jooksis mulle!»

«Tõesti või? Temasugune kala! ... Nii et sina paistad oma eluga päris rahul olevat?» Kaida uuris Ola ilmet. «Varsti saad lapse ka, siis läheb elu õieti ilusaks.»

Naer kippus peale, kui ta meenutas, kuidas mees oli mõnikord nalja-pärast hambaid irevile ajanud, kujutanud õuekoera ja lõrisenud. Oli see pidanud näitama uue ajajärgu küpsemist aspirandi mõtte- ja meelelaadis, mehe mehustumist, kes uuris Tammsaare naiskujude võrdlevat retsept-siooni Eestis, Lätis ja Soomes? Kord oli ta hoogu sattunud ja urisenud nii võimsalt, et töölt tulnud Bobrin oli nende uksele koputanud ja tahtnud teada, mis lahti. Nähes aspiranti märkmete ja raamatute keskel kõhuli, oli naaber jõudumööda nalja heitnud:

«Kas arstiabi on tarvis?»

«Veel mitte.»

«Mis sa seal teed?»

«Uut eetikat.»

«Mis sul eetikaga asja, sa oled ju kirjandusteadlane?»

«Mis kirjandus see ilma eetikata?»

«Arvad?» Bobrin lõi käega ja matkis osavalt pardiprääksumist.

Silver ajas end turri ja lõrises tigidalt vastu.

«Vaatan, et sa oled hoopis lõbusam mees, kui ma alguses arvasin,» kiitis naaber. «Paistsid hirmus tõsine ja morn. Teadur ikkagi, mõtlesin, ega sihukesega või nalja teha, paneb pahaks. Aga sinuga saab juttu küll ajada. Võiksime teha korteri loomadueti, mina olen part, sina koer. Oleks hobi missugune!»

Lai nägu naerul, oli insener toolile istunud, jala üle põlve heitnud, teinud Olale silma ja küsinud mehelt:

«Kas tead, kuidas kaksikuid saada?»

Aspirant oli pead raputanud.

«Pane tegemise ajal kopeer vahele.»

«Lörr-lörr!» oli seepeale kostnud Silver Raudoja ja end laisalt kušetil keeranud. Ning ta igavesed märkmed olid krabisenud külje all nagu põhk.

Kuid Ola mäletab, kuidas mees ükskord tigidaks läks.

Ühel õhtul, kui Ola vannitoas pesu pesi, oli Bobrin püksikute väel koridoris ringi patseerinud ning rusikaga kummis rinnale kõmistanud.

Siis oli Silver prahvatanud:

«Tahad sa minu naist oma riistaga ära võluda ja võrgutada, mis?»

Seejuures oli tal niisugune nägu, et kui laevaremondiinsener oleks julgenud sõnakestki vastu piiksatada, oleks aspirant talle kallale tormanud. Bobrin pidas paremaks oma tuppa taanduda.

«Õige, õige,» oli Ira pärast Olale öelnud. «See kulus Sergeile ära! Küll ta nüüd õppust võtab!»

Kuid naabrinaise toon polnud Olale meeldinud.

«Palun ärme sellest enam kunagi räägime,» oli ta karedalt vastanud.

Teisel päeval, kui naine veel kodus polnud, oli Bobrin Silveri juurde tulnud, kaks pitsi ja tilluke moldaavia konjaki pudel käes, et lepitust juua: tema ei tahtvat kellegagi riisu elada.

«Igal hommikul küsi, kuidas oled maganud, kuidas sul tuju on ja mis sind täna sektoris ees ootab. Mind on sinu igavene irisemine ja põrisemine ära tüüdanud! Mine autojuhiks, laadijaks või kuhugi konveierile, kui sul instituudis ei istu!»

«Ma olengi konveieril. Teaduse konveieril,» muheles mees. «Kuulujuttude uurijad sunnivad mindki kuulujutte uurima, nüüd pean eluaga

uurima kuulujuttudest tõusnud kuulujutte, otsekui koosnekski kirjandus paljast kuulujutust.»

«Issand jumal, küll on sinuga raske. Sa tahad kõike üldistada!»

«Juhendaja ütleb, et ma oma töös veel liiga vähe üldistan, et kirjeldan vaid üksikjuhtumeid.»

«Egas meie elu ole väitekiri!» hüüdis naine vihaselt. «Ei maksa elu ja teadust segi ajada.»

«Mis see meie elu on, kui ta väitekiri pole?» tahtis Silver teada. «Mina kaitsen ja sina oponentid.»

«Küll sina võid aga padrata ja tark olla! Sul jääb veel õigust ülegi!» kähvas Ola välkuvi silmi. «Sa oleksid minust nagu kümme-viisteist aastat vanem.»

«Pealtnäha ei ole, aga tegelikult olen.»

Turtsudes läks Ola köögist minema. Ta kuulis, kuidas aspirant tuppa vaatama tuli, kas ta on seal midagi katki löönud. Ei olnud. Ola konutas vaid käärgas kušetil ja nuttis. Silver oli ta juurde tulnud, käe õlale pannud, kuid Ola oli kõrvale tõmbunud, nagu oleks teda tulise rauaga kõrvetatud.

«Oled viimasel ajal nii kiuslikuks muutunud. Kuidas sinuga lood on?»

Ola oli huult purenud, et veremaik suus.

«Lood on nii, nagu te kõik soovite.»

«Siis on ju tegu tehtud,» oli mees arvanud. «Tegu missugune!»

Mehe lapsikuist lihtsameelseist sõnust oli ta nagu naerule kiskunud. Kuid samas oli ta ilme jälle torssis ja läbitungimatu — ta oleks tahtnud, et Silver oleks kuidagi teisiti reageerinud sellele tähtsale teatele, olnud rõõmsam, pidulikum.

Siis oli seegi kätte jõudnud.

Ühel õhtul oli ta mehe poole vaatamata öelnud:

«Mul on imelik tunne...»

Endal huuled võbisemas niikui puulehed enne vihma.

«Vahest peaksid arsti juurde minema?»

Ola oli nutma puhkenud.

Silver võttis põuetaskust puhta triigitud taskuräti, mis Ola oli hommikul sinna torganud, ja pühkis tema siniseid silmi, kumbagi eraldi. Silmi, mis olid kunagi nii vastupandamatult säranud, nüüd aga märjad ja punetavad.

«Praegusel kellaajal mõni arst! Ega mul tegelikult midagi viga ole. Nõuandlas öeldi, kui ma rääkisin, et mul on lapsesaamise vastu imelik tunne: ma olevat väga terve inimene, et minusugused naised pidavat kohe järjest lapsi sünnitama, neli-viis tükki ühtejärge. Nii et mul ei ole midagi viga, mul ei saa midagi viga olla!»

«Kuid siiski...»

«On asju, mida mina ise paremini tunnen ja tean!»

Ta oli konutanud kušetinurgal, kõveras ja kõõtsus, kuni imelikust tundest tema sees sai valu. Ta rääkis sellest mehele, aga kui Silver tahtis midagi ette võtta, sundis Ola ta istuma.

«Küll läheb üle! Iga asja pärast arsti juurde tormata, see mulle küll ei meeldi!»

«Jooksid vist liiga palju ringi nende külalistega.»

«Jooksin jah, aga mis sellest. Rasedus on ometi naise normaalne seisund.»

«Oled viimaks midagi rasket kandnud, end ära venitanud?» arutas mees edasi.

«Kanna siis ise poest toitu, kui sa arvad, et ma endale liiga teen!»

«Ärme enam vaidleme, ma saan aru küll, et sa oled praegu nii tundlik.»

Mees oli raamatu kätte võtnud ja tükk aega päris vaikselt lugenud. Ola õõtsutas end kušetil, käed ümber alakeha, kus toimus midagi valusat ja kurja. Nõnda möödus veel umbes pool tundi. Köögis kolistas Ira nõudega, pannil särises rasv, praekartuli lõhn tungis ukse vahelt tuppa.

«Tule hoiu mul ümbert kinni, mul on paha.»

«Ma lähen kutsun kiirabi.»

«Ära mine ära, ma ei taha üksi jääda.»

Mees kokkus: asi oli vist tõsine. Ta tormas uksest välja, esikus jäi talle jalgu taburet, millel istudes Bobrinid tavatsesid jalgu kängitseda; Silver oli virutanud sellele jalaga. Kolina peale oli kääksunud naabrite uks — küllap oli sealt keegi välja vaadanud.

Kui aspirant mõne aja pärast tagasi jõudis, oli Ola kušetil pikali. Silver tahtis seletama hakata, kuidas ta telefoni otsides oli pool linna läbi jooksnud, kuid naine sõnas väsinult ja alistunult:

«Pole enam mõtet.»

«Miks?» küsis mees värahtavi hääli.

«Kõik on juba juhtunud,» ohkas Ola.

Oli sügenenud kurb vaikus.

Mõne silmapilgu pärast saabus kiirabi. Kui arst, vanem naisterahvas, oli kuulnud, kuidas lugu on, oli tal otsekui kivi südamele langenud. Ta polnud küll sõnagi lausunud, aga nii Silver kui Ola olid seda märganud ta ilmest ning see oli neid mõlemaid haavanud.

Nõnda siis oligi Ola tol hilisõhtul läbi kahutavate tänavate vuranud haigla poole, kus vastuvõtuõde temalt kurja häälega küsis:

«Miks te niiviisi tegite?»

«Kuidas niiviisi?» polnud Ola taibanud.

«Noh, niisugune terve noor inimene, ega see niisama iseenesest ka ei juhtu.»

Nii ränga süüdistuse peale puhkes Ola taas nutma.

Õde nägi, et oli liiale läinud, ja püüdis asja parandada:

«Mis te nüüd nutate, võib-olla saab veel päästa.»

«Ei enam, ma ju nägin, kuidas lood on,» nuuksus Ola.

Pärastlõunal oli Silver teda vaatama tulnud. Ta tõi õunu ja apelsine, pani need sõnalausumata öökapile ning vaatas teda tükk aega ning Olal oli tunne, nagu oleksid nad alles tuttavaks saanud, tookord oli Silver ka teda vaadanud katsumisi oma hallide silmadega, mille pahema silma-tera kõrval oli punane mõrasarnane veresoon.

«Kuidas enesetunne on?»

Ola ase oli ukse lähedal, koridorist kostis samme, hääli ja voodirataste kriiksumist; selles oli midagi ärevakstegevat. Voodipäitsile riputatud käterätik varjas teda valguse eest.

«Hea,» oli ta vastanud. «Mis kodus uudist?»

«Teeklaas läks lõhki.»

«Valasid kuuma vett ilma lusikata?»

«Ei, lusikas oli sees, aga ikka pröksas katki.»

«Killud toovad õnne.»

«Jah,» vastas mees teda endiselt silmitsedes.

«Võta üks apelsin lahti.»

«Soovid?»

«Ei, aga ma tahan vaadata, kuidas sa apelsini sööd,» naeratas Ola.

Silver võttis paberkotist ühe tumekollase vilja, nägi palati vastasseina ääres lamava naisterahva öökapil nuga, küsis selle ja kooris apelsini ära. Koor oli kõvasti kinni. Olagi maitstes mehe kooritud vilja lõiku, võttis veel teisegi. Kui Silver minema hakkas, sosistas Ola vallatult:

«Kummarda, anna mulle üks musi.» Ja kui aspirant häbenes, sest voodid olid haigeid täis ja keegi ei maganud, tõmbas ta mehe käteräti varju ja suudles teda ometigi.

Pärast ütles see naisterahvas, kelle nuga Silver oli tarvitanud:

«Küll teie mees armastab teid!»

«Kust teie teate?» pööras Ola pead.

«See on ju silmist näha.»

Ei tahtnud mu organism seda, ma ju tundsin ette. Nõnda see oligi.

Miks nad, kõik need, kelle mõtted ja arvamused kajasid temas vastu nagu sammud inimtühjal puiesteel, polnud tema sisetunnet usaldanud? Kuid kurb oli ikkagi, kurb ja kahju. Ta polnud seda last tahtnud, aga nüüd, kus asi oli nõnda läinud, oli tal kahju. Ta ei saanud sellest isegi aru. Ta oli püüdnud endale sisendada, et ju siis oli veel vara, ja nii on lõpuks hästi, et ei sündinud last, kelle tulekuks ta valmis polnud, aga

miskipärast see ei olnudki nii lihtne. See polnud loogiline, et ta nuttis taga asja, mida ei soovinud — ent ometi oli see nii.

Mul pole midagi kahetseda, pealegi olen ma nii noor, et võin küllalt lapsi saada. Kui on õige aeg. Ma ei tea veel, millal on õige aeg, aga külap ma selle ära tunnen.

Ta käis arsti juures, kontrollis ja konsulteeris. Kõik oli korras, tal ei leitud midagi viga olevat. «Te olete täiesti terve inimene, kõik analüüsid on suurepärased. Unustage see õnnetu juhtum ja hakake aga uue lapse peale mõtlema.»

«Selleks ei ole veel õige aeg.»

«Ei noh, muidugi, kuus kuud peab mööda minema, aga see pole midagi.»

«Kuus kuud? Te arvate, et kuue kuu pärast on õige aeg?» kordas Ola mõtlikult.

Arst vaatas talle imestades otsa. «Te ometi ikka tahate lapsi?» küsis ta kahtlustavalt.

«Tahan küll. Põhimõtteliselt. Aga ma ei tea, millal on õige aeg.»

Olale tundus, et talle hakati jälle peale käima. See oli mehe vaikimises, töökaaslaste hoiakus, külaliste lõbusas vadas, kui nad hakkasid rääkima lastest, kes neid kodus ootasid. Pahaendelise vastikustundega kuulas ta raadiot ja luges lehte, õieti ei kuulanud ega lugenud, pigem aimas, tajus, kuidas talle taas anti mõista, et ta peab soetama lapse, temast sõltub eesti rahva iive ja tulevik. Seda nõuti erilise järjekindluse ja visadusega. Ta pidi hakkama saama üle jõu käiva asjaga, nüüd kohe, aega viitmata, iga kaotatud kuu on kurjast. Muidu on ta desertöör, kõrvalehoidja, möödahiilija.

Oli ta siis desertöör? Hoidis ta tõesti kõrvale naise põlisest, põhilisest kohusest elu ees? Sugugi mitte. Aga midagi oli valesti, ta ei teadnud, mis. Aeg ei olnud õige, ta tundis. Aga seda ei saanud ta kellelegi öelda. Ning hingekitsikus suurenes. Ta hakkas kartma meest, abielukohustused sisendasid talle vastikustundega segatud hirmu.

Tagatipuks hakkas ta pelgama ka poodi ja ametiasutusi. See tuli tasapisi. Ta tundis, kuidas tal sõnad kurku surevad, keel kuivab, et ta ei oska, peaasi, ei julge rääkida, vahtis, sõna suust saamata, ametnikule või müüjale otsa, tundes, et need vaatavad teda kurjalt, usaldamatult, vaenulikult. Ta kartis, et talle tungitakse sõnadega kallale, ollakse tema vastu jõhkrad. «Pannakse tukk nina alla,» meenusid isa sõnad, kui ta soolaseguses lõrtsis kõndis mööda linna, kus valitses ikka igavene sügis ja igavene kevad korraga.

Korterinaaber pani Ola muutunud olekut tähele. Ükspäev, kui meest ja tüdruki kodus polnud, kutsus ta naabritari oma tuppa ja ütles:

«Sa, Olja, mõtled sellele õnnetusele palju, liiga palju, see ei ole hea. Peaksid väljas käima, meelt lahutama, kas sul siis sõbratare pole? Räägi kõik südame pealt ära. On vaja rääkida, miski ei aita nii hästi kui rääkimine. Joome teed või kohvi, kumba soovid, ja räägime. Mis sa istud õhtust õhtusse seal oma toas, mitte mingit meelelahutust, tule meie poole kas või telerit vaatama.»

«Rääkida?» ütles Ola kinniselt, häiritult. «Mis ma neile, olgu või sõbrataridele räägin? Kus ma räägin, kas komsomoli- või ametiühingukomitees? Kellel peaks selle vastu huvi olema? See, mis mul südamel, ei puuduta ju tööd!»

Ira tõstis talle suurest purgist õuna-pohlamoosi alustassile.

«Kui mina noor olin, korraldasime üritusi...»

Ola oli päris turri läinud.

«Üritusi! Ma olen üksteist aastat koolis ja neli aastat instituudis kõiksugu üritusi, viktoriine ja värke teinud. Ma ei taha enam, mul on mängimisest ja vigurdamisest villand. Ma tahan elada, mitte aega viita ega meelt lahutada. Tahan armastada ja olla armastatud.»

«Kulla Olja, sa ju armastad ja oled armastatud, mis sul siis viga on?»

«Armastatud küll... aga...»

Naabrinaine tabas ta sõnades kahtlusevarjundi ja see kohutas teda niivõrd, et ta pidas paremaks juttu jalavarjudele viia. Mitte kuskilt ei

saavat tütrele saapaid. Need välismaa omad olevat ju nii kallid, et mine või hulluks, aga «Kommunaari» omad lõhkuvat jalad veriseks...

Leivapoes juhtus Ola pealt kuulma müüja ja selle tuttava kõnelust. See oli nende omavaheline jutt, ebaviisakas oli seda tähele panna ja kuulata, kuid Ola kuulas siiski. Oli sunnitud kuulama, sest müüja ei teinud tema rahast väljagi, nii ametis oli jutuga. Ola kuulas ja võttis juttu südamesse, pärast pani ta kogemata kotti müüja saia, mida too otsast hammustanud.

Tuttav oli müüjale rääkinud:

«Ma ütlesin talle: kuule, mis sa õige mõtled! See laps saab sul viieaastaseks, kui sa ise oled nelikümmend, no kus sa temaga siis lähed, see ei passi ju. Ei, koguni mitte. Täpselt! Ta on praegu kolmkümmend viis aastat vana, mõtle nüüd!»

Müüja, täidlane vurrudega naisterahvas, oli seepeale vastanud:

«Meil on üks tuttav, ma tean üht inimest Tartus — ta on viiekümneaastane. Ja mis see poeg tal on? Jah, seitse sai, kooli läks. Noh?»

Tuttav vangutas põlastavalt pead.

«Ei, see on küll täpselt nagu lapselaps.»

See põlastus haavas miskipärast Olat, käis kivina pihta.

«Ei tea, kas teised naised ka nii palju vaeva näevad oma abieluga kui mina.»

«Kui see on neile probleem, siis näevad,» arvas aspirant.

«Aga kui ei ole?»

«Kui ei, siis polegi midagi vaeva näha. Võib ju elada lihtsalt füsioloogilist elu ja ongi kõik. Hommikul üles, sööma, tööle, magama, öhtul sööma, voodisse armatsema, magama. Siis on tsüklil üsna prosta, polegi õieti millestki rääkida.»

«Ei tea, aga minul paneb abielu kohe pea valutama, nii keeruline on see hingeliselt.»

«Minul pani ka pea valutama,» muheles mees. «Siis, kui ma sind püüdsin, kui olid veel unistuse nägu.»

«Kas nüüd ei ole?» uuris Ola kartlikult.

«Oled ikka.»

«Kas see ongi sinu probleem?»

«Minul on mitu probleemi. Mehel on ikka mitu probleemi.»

Ola oli järsku end reedetuna tundnud. Kuidas võis Silveril olla mitu probleemi, kui temal oli üksainuke, kõige suurem, mis varjutas kõik muu — abielu.

«Minu probleem on see, kas ma suudan enamast maksma panna, see tähendab, iseendaks jääda, või mind pannakse instituudis kollektiivselt nahka ja ma hakkan käte-jalgadega vehkima nagu hampelmann, loopima sõnu ja seejärel ka asju, kuni olengi dehumaniseerunud.»

«Mis sa arvad, kas ka abielu võib inimese nahka panna?» küsis Ola segaduses.

«Arvan, et võib küll. Aga ei pruugi,» kostis mees.

«Mis sul viga, sul on iga asja peale vastus nagu käisest võtta,» ohkas Ola. «Kõike sa tead, kõike sa oskad väljendada.»

«Selles sa küll eksid. Sa hindad mind üle,» vastas mees nukralt, ometi omajagu uhkelt, et naine temast lugu peab.

«Kes armastab, see hindab ikka üle. Armastust polegi ilma ülehindamiseta.»

«Noh, siis on sul ju koordinaadid olemas,» lausus aspirant rõõmsalt.

«Ülehindamine küll, aga kas...» Järsku jäi naine poolelt sõnalt vait. Kuidas oli lugu tema armastusega? Aga ta lipsas sellest teravast küsimusest mööda, praegu ei tahtnud ega suutnud ta sellele vastata, tal oli tunne, nagu kaoks see küsimus tema sees kuhugi hämarusse, pimedasse nurka. Nagu oleks küsimuski ilma põhjata. Ning ta küsis hoopis:

«Kuidas on lood sinu armastusega?»

«Täiesti olemas,» kinnitas Silver.

«Issand, sa räägid seda külmalt nagu kala!»

«Ehk olengi kala. Vana kala,» oli mees muianud.

«Ma abiellusin mehe, mitte kalaga,» ütles Ola, tuli aspirandi juurde ja istus talle sülle, pöimis käed ümber kaela ja pani pea mehe rinnale.

«Miks sa siis sülle tulid, kui sa ei tea, kes ma olen?» õrritas mees.

«Kala oled. Aga ole nüüd üks silmapilk vait.»

Kuid Silver vajutas oma suu naise juustesse, puhus ta peanahale sooja õhku, nagu oleks see jäätanud aknaruut.

«Puhu veel, see on nii mõnus,» palus Ola.

Teda oleks nagu kogu aeg jälgitud, tähele pandud, peale passitud. Hommikust õhtuni võitles ta näiliste vastastega ning kõneles iseendas, selgitamaks ja õigustamaks ennast. Kellegagi, kes ei andnud talle rahu. See nimetu oli visa ja kangekaalne. Oli see meeste- või naisterahvas? Pigem siiski sootu olevus, üleüldise näoga, sellepärast olidki tal nii eba-isikulised seisukohad.

Võõrad õpetused, kogemused minu kehtas, vastuolus minu endaga mind kujundamas. Ma arvan, ma tunnen, et pean. Ma arvan sellepärast, et nemad arvavad ja on oma arvamuse minusse süstinud, sisse söötnud, et minagi arvaksin ainult nõnda, nagu tarvis, nagu on õige, nagu nemad arvavad sünda ja tarviliku olevat.

«See on teist väga inetu,» lausus Ola põiktänaval valjusti. «Inetust inetum, et te mulle peale käite. Kas te ka teate, kui raske on otsustada? Või ehk pole te sellest teinud endale eales küsimust?»

Allkorrusel undas tolmuimeja, väljas kraaksus vares. Argipäevamärgid, agulipoeesia! Issand halasta, nõnda kordub see elu lõpuni: tolmuimeja, varesed, tülpinud näod, põlevkiviving, mehe märkmikulehed.

Mis edasi?

Tuim elu, üksluine vegeteerimine teineteise kõrval, neitlemine (Silveri välming, mis tähendas üleelamist). Kui mina jääksin teda samuti pärani silmi vahtima, nagu tema vahtis mind!

Miks ma siis temaga abiellusin?

Oli ta abiellunud, et visast austajast lahti saada? Õelnud jah, et kanda endas vaibumatut eid? Et eks pärast näe? Aga elu ei tahtnud enam midagi näidata. Ei midagi muud, kui ta oli näinud juba siis, kui Silver hakkas teda tantsuõhtutele kutsuma, sihvakas ja sõnaohter.

Ma ei talu teda enam. Võin talle külge luuletada sada häda, tuhat viga, kuid milleks? Õigustamaks end ei tea kelle ees. Iial ei saa ma talle midagi selgeks teha. Väitekiri on talle tähtsam kui naine. See asi iseeneses, mida keegi ei loe, ehk siis ainult need, kes uut kompilatsiooni kokku seavad.

Miks olen oma mehest nii halval arvamusel? Miks ta siis oma tööst ise lugu ei pea? Miks ta kirjutab aga paberit täis, mida ise prahiks nimetab?

Ola jooksis tuppa laua juurde, rebis laual vedelevad märkmelehed katki, loopis põrandale, trampis peal, korjas siis kokku, viis kööki ja ajas pliidi alla. Ja mehe märkmed, ehkki tualettpaberil, sest muud paberit polnud sellal poest saada, põlesid heleda magusa leegiga.

Kui Silver raamatukogust koju tuli, oli Ola talle esikusse vastu jooksnud.

«Ma ei tea, mis minuga lahti on! Mul pole enam ühtegi tuge, kõik kõigub, kõik on kokku varisenud.»

«Sa oled haige.»

«Issand jumal küll...!»

«Ning pead kohe nutma hakkama,» pilkas mees, jäi siis tõsiseks ja lisas: «Selle asemel, et väljapääsu otsida, ainult nutma ja kaebama, sest see on kergema vastupanu tee. Nutma, kaebama ja siis mürki sisse, või silmusesse, või ka mõlemad korraga. Nõnda areneb süžee.»

«Jäta mind rahule!»

«Ei jäta. Katsu ennast kokku võtta, istu ilusti siia kušetiservale ja peame aru. Kuula ära, mis ma sulle räägin.»

Kui Ola oli istunud, taskurätt igaks juhuks pihus, ja püüdnud end kõigest väest sundida rahulikuks ja keskendunuks ning tuhmil veeälevil pilgul mehele otsa vaadanud, oli Silver seletanud:

«Vaata, me peame uuesti alustama, uuesti proovima. Peame ületama oma raskused ja takistused ise, meil pole kellelegi loota, kuid me peame

kriisist üle saama ja saame, eks? See on ju kriis. Me proovime uuesti last saada, see on tsement, mis hoiab meid koos.»

See äkiline meeldetuletus oli teda südamepõhjani solvanud.

«Sa lajatad nagu puupakuga pähe: last on vaja! Nagu talumees, kes ei või kannatada, et lehm või lammas on aher. Nagu oleks ma mõni loom. Vahel ajab su sirgjoonelisus ja tahumatus mind lausa marru.»

«Ise oled alevikust pärit, mis seegi muud kui maa,» muigas mees.

«Sa loobid mõisteid nagu palle. Muidugi on maa, aga mina olen naine, mitte aher lehm. Või arvad tõesti, et laps lahendab paugupealt kõik küsimused?»

«Proovime veel. Kes püüab kõigest väest, saab üle igast mäest.»

Ola hakkas taas arstide vahet käima, need vaatasid, katsusid ja kompisid teda, leidsid ta keha täiesti terve olevat. Tema hingeeluga polnud neil asja, hing oli nii kahtlane asi, et sellest oli parem eemale hoida, kui ei tahetud kolleegide ja ülemuste ees naeruväärseks jääda, olla sentimentaalne, mis on ometi kuritegu. Nad vaatasid, andsid head nõu ja reibastasid, aina reibastasid Olat. Veel üks kord püüdis Ola viia juttu psüühilistele raskustele, pealekäimisele, mida arvas igalt poolt tundvat, kuid arst ütles: «Aga kullake, te olete ju noor terve naine, te peate täitma oma kohust!» Pärast nii emalikke sõnu ei kurtnud ta enam kellelegi oma tundmusi, hakkas neid hoopis häbenema ja end simulandina tundma. Et tal mingit nähtavat viga ei olnud, siis tal lihtsalt ei saanud midagi viga olla, järelikult ta pettis oma meest, naabreid, kolleege, ühiskonda.

Olen ehk üldse ühiskonnavastane element?

Silvergi käis arsti juures, temagi leiti igati korras ja lapsesaamiseks kõlblik olevat.

«Mis te ise arvate, mis võiks põhjuseks olla, et te pole last saanud?» oli arst lõpuks aspirandilt otsesõnu küsinud.

«Sellepärast, et kütame ahju Oru turbabriketiga.»

Arst oli mõttesse vajunud.

«Huvitav, huvitav! Tõepoolest, selles võib oma tõetera sees olla, kui arvestada...»

«Kui arvestada, et me kütame ahju kordamööda ja et ahjusuu on naabri toas, kelle nimi on Bobrin.»

Nüüd oli arst aru saanud, et teda pilgati, ja tusaselt vait jäänud.

Muheldes tuli Silver koju.

«Arst leidis, ma olevat simulant.»

«Sina ka?»

Olale oli suur kurbus peale tulnud.

Heameel kadus mehe näolt.

«Kuidas ma küll saaksin sind rõõmsamaks teha?»

Niisugune olukord polnud kestnud kuu või kaks. Talvest oli saanud kevad, kevadest suvi ja sügis, sügisest talv ja uus kevad.

Ja too päev oli alanud nõnda:

Ta oli ühe ungarlase lennuväljale saatnud ja lasknud autojuhil enda Võidu väljakul maha panna, et «Moskva» kohvikus tass kohvi juua. Seal oli ta kuulnud, kuidas kõrvallauas kaks vanemat daami omavahel rääkisid:

«Tead, tal polnud mitte midagi viga, ei südant, ei vähki,» oli üks öelnud. «Muidu täitsa terve inimene, ainult närvid olid läbi kulunud. Täitsa läbi kulunud, kujutage ette!»

«Ega siis põhjused sellepärast kao, kui käreatakse peale: ära virise, ära hädalda!» rääkis teine. «Temaga oli just nii, kogu aeg hüppas juhataja peale: mis te siin jälle kurdate, pange nupp tööle! Kus sa hing paned, kui transportöör on alailma rikkis.»

«Aga et nupus olid närvid läbi kulunud, seda ei pannud keegi tähele!»

«Jah. Ja oligi õnnetus käes,» kinnitas teine lootusetult.

Järsku oli Ola tundnud, et õnnetus läheneb, katastroof on juba siin, nüüdsama juhtub midagi koledat, kohutavat. See mõte oli sundinud teda lauast tõusma ja hirmukaamena välja minema.

Nagu kiuste oli tal veel majavalitsusse asja olnud. Kui ta arvas õige

toa ja õiged ametnikud kätte leidnud olevat, jäi ta abitult ootama. Musta pihtkasukaga mees seisis parajasti keset tuba ja ütles ühele kuivetanud vanamehele, vist abipalujale:

«Meil pole dušikomplekte kuskilt võtta. Me saame neid kolm tükki aastas.»

«Aga nõnda pole dušist mingit kasu, sama hea kui teda polegi,» vaidles mees vastu.

«Ei tea! Meil igatahes pole kuskilt võtta.»

Ning musta kasukaga mees oli pöördunud ärritatult minekule.

«Palun abi!» oli Ola julguse kokku võtnud.

Mees oli pahaendeliselt seisma jõnksatanud ja puurinud temasse oma külma pilgu nagu raudnaela.

«Mis on?»

«Kraan tilgub.»

«Kus see on, köögis või vannitoas?»

«Vannitoas.»

«Kus kohast?»

«Õsel tilgub nii valjusti, et ei lase magada. Nagu tilguks pähe. See on kole.»

«Ma küsin, kust tilgub,» küsis mees tighedalt.

«Vannitoas.»

«Kus kohas, ma küsin?» kordas mees maruvihaselt. Olal oli tunne, et veel üks silmapilk, ja see must mees kargab talle kallale ning rebib ta puruks.

«Kas segisti või?» küsis nüüd teine mees laua tagant.

«Jah, segisti,» oli Ola huupi nõustunud ja hirmuga sealt vastikust toast välja taandunud.

Rahu, ainult rahu. Ma ei tohi praegu vihastada, minu psüühika on rabe, iseäranis nüüd. Iseäranis nüüd ei tohi ma vihastada. Kui ma ei vihasta, läheb kõik korda. Sest praegu on üheksas nädal, saatuslik aeg. See on täpselt niisama palju kui eelmine kord.

See oli sundmõte:

Niisama kaugel kui eelmine kord. Üheksas nädal.

Käies oli ta jäänud ennast kuulama.

Peasi, sellele mitte mõelda.

See oli samuti sundmõte. Sundmõte sundmõttest.

On ainult olevik, meenusid talle kuskilt kuuldud sõnad, minevikul pole tähtsust, tähtis on vaid tulemus, vastus.

Ma tahtsin oma elust ja abielust luua süsteemi, kuid see pole õnnestunud. Sellepärast ma õnnetu olen.

Ma ei ole õnnetu. Mis jutt see on? Ma ei ole ju õnnetu, mulle käiakse ainult peale. Nad ei taha mind mõista. Ega see nii hõlpus olegi. Kas mina ise mõistan ennast?

Sa kardad, sest sa ei tea. Sa ei tea, sest sa pole selgusele jõudnud.

Ma kardan iseennast, seda, mis minu sees toimub. Sest aeg on niisama kaugel kui tookord, kui Silver käis telefoni otsimas. Kardan, et jälle...

Olen kannatamatu. Ma tean seda. Sellest ei suuda ma jagu saada. Rabe ja kannatamatu. Niisugune on minu tüüp.

Ma ei tohi sellele nii palju mõelda. Sest see...

Ta jõudis leivapoodi, läks mööda letist, valis riulilt hajameelselt leiva ja pistis kandekotti.

Ma ei tohi sellele enam mõelda. Sundmõte rikub palju asju ära. Oh, kuidas ma saaksin nii, et sellele üldse ei mõtleks, saaks teha nii, nagu seda ei olekski. Et kõik läheks iseenesest oma rada, nagu kevad.

Ta püüdis meeleheitlikult oma mõtteid juhtida mõnda teise rööpassse. Võttis vaimus ette raske ülesande, arvud võisid päästa, need olid käsi-puu üle kuristikku.

Otsekui unes kõndis ta poest välja.

Ma pean ennast suunama, juhtima.

Kui ma ka seekord... Ma ei tea, mis siis saab.

Samas oli ta nagu elektrilöögi saanud. Keegi haaras tal õlavarrest valusasti kinni.

«Kuhu te lähete?»

Ta pööras ehmunult pead. Tema kõrval seisis tüse vanem naisterahvas, valge jakk seljas, prillid pahaendeliselt läikimas.

«Kuhu te lähete? Võtsite leiva ega maksnud?»

«Ma kardan...» pomises Ola segaduses.

«Varas kardab ikka!»

«Ma ei ole varas. Mul läks lihtsalt meelest ära.»

«Või meelest! Küll me teame!»

Naisterahvas ei lasknud tal käest lahti. Ola püüdis end valla rapsata.

«Tulge aga tulge siia!» tiris kassapidaja teda väevõimuga poe poole.

«Ma maksan siinsamas ära.»

«Ei, ei, tulge siia!»

«Mis te minust tahate, ma maksan siinsamas ära, läks meelest ära!»

Kuid naisterahvas tiris ta jõngalt leti juurde tagasi. Seal tulid ka teised müüjad põgeniku ümber kokku, hakkasid hurjutama ja häbistama:

«Nii see puudujääk meile tehakse! Ise riides nagu paabulind, välismaa hilbud ümber, aga varastab pätsi leiba! Või meelest läks ära, ena mul hajameelset!»

«Tööpoolest läks meelest!»

«Tükk ei läinud läbi, nüüd olete muidugi hajameelne. Ei tea, mis professor teie siis oletel!» tänitasid poenaised. «Niiviisi võib igamees öelda. Kes seda usub. Peitis kandekotti ära ka veel!»

Ta oli seisnud nende keskel nagu hirv koertesummas, mündid näpu vahel. Kuid nad ei tahtnud raha — ei, nüüd enam mitte! Nad ihkaside verd. Nad mõistsid õigust.

«Olgu teistele õpetuseks!» Ning üks neist helistas välja miilitsa, et protokollki teha, see töökohta saata ja näppaja igaveseks häbiposti naelutada.

«Palun, laske mul minna, igaüks võib ju eksida ja unustada,» oli ta veel kord värisevi huuli palunud.

Kuid tüse naisterahvas seisis tal rinnaga vastas ja tõkestas tee ukse juurde.

Ola puhkes nutma.

Naised hurjutasid ja tänitasid edasi, nende õilsaid südameid pisarad pehmeks ei teinud.

Järsku oli Olast valuhoo läbi käinud. Ta haaras kätega kõhust kinni ja vajus akna alla toolile.

Naised ei lasknud tal silma pealt.

«Nüüd hakkab veel tembutama ka, tahab meid haledaks teha!» naeris tüse vurrudega naisterahvas.

«Äkki on tõesti midagi viga?» oli üks tüdruk kahelnud.

«Vigurdab, muud midagi!» kordas kinnipidaja võidukalt. «Pole midagi, teistele hirmuks.»

Kui miilits kohale jõudis, oli Ola hüsteerias.

«Kus seaduserikkuja on?» küsis vinge näoga leitnant, kuigi see oli niigi näha. Nutvat kahvatut naist märgates jäi seadusesilm hetkeks seisma.

«Kodanik, mis teil viga on?»

«Tehke talle protokoll! Ta virtas meilt kuueteistkümnepikase leiva ära!» nõudis kassapidaja prillide läikides.

«Palun... kutsuge kiirabi!» ütles Ola läbi nutukrampide.

Leitnant löi ploki kinni, mille oli just taskust välja võtnud, viipas autojuhi tänavalt appi ja kahekesi tõstsid nad Ola autosse.

Sedapuhku sõitis Ola siis haiglasse miilitsaautoga.

«Peaasi on inimsus,» ütles sopran läbi poolune. Jutu algust polnud ta kuulnud.

«Aga armastus?» küsis alt. Selle peale oli Ola lõplikult ärganud ja palatinaabrite juttu kuulama jäänud.

«Peaasi on inimsus. Armastus pole midagi.»

Alt naeris põlglikult.

«See on sama hea, kui te ütleksite: pillid mind ei huvita, mind huvitab orkester. Kas te kujutate ette pillideta orkestrit?»

«Ei kujuta, aga orkester on hoopis iseasi.»

«Pange pahaks või võtke vihaks, kuid see, mis te räägite, on kõige ehtsam filisterlus,» vastas alt. «Igalt poolt katsutakse ikka armastus osavalt välja filtreerida, siis on kergem asju ajada. Eriti meil Eestis. Kuidas saab olla inimsust ilma armastuseta?»

Sopran vaikis.

See jutuaajamine, niisuguses haiglas üpris haruldane, pani Ola mõtted jälle vanasse rattasse pöörlema. Seepärast siis juhtuski, et naist vaatama tulnud Silver oli leidnud ta hajameelsena ja äraolevana. Ka seekord olid mehel kaasas lilled ja apelsinid, isegi noa oli ta köögist kaasa võtnud, et poleks tarvis seda palatit mööda otsida. Kuid Ola vaikis, ei rääkinud midagi oma enesetundest. Ei pööranud mehelt pilku küll just ära, kuid vaikis ja mõtiskles. Silveril oli ebamugav. Omal algatusel kooris ta seekord ühe suure paksu koorega apelsini ära ja pistis mahlakaid lõike naisele suhu, nii et sel ei jäänud muud üle kui need alla neelata. Aspirant oli kui lind, kes toidab poega. Naise vaikimine kehutas teda siiski lõpuks küsima:

«On sul paha?»

«Ei.»

«Miks sa minuga ei räägi?»

«Pole midagi rääkida,» vastas Ola apelsinilõiku neelates.

Silverit kurvastas, et naisel polnud temaga millestki rääkida. Üsna nõutult oli ta lõpuks minekule seadnud. Temagi, tavaliselt nii lootusrikas, paistis mures ja rusutud. Oli see ju Olaga juba teist korda juh-
tunud!

Lahkudes oli Ola siiski mehele plaksuga musi andnud — rohkem küll kombetäitmiseks.

Hirm süvenes.

Haiglast koju tulles oli Ola veel kinnisem ja vaiksem kui muidu. Ukse taga jäi ta kuulama, kas ehk naabreid pole kodus. Ei kostnud kippu ega kõppu, ainult Bobrinite külmkapp surises esikus. Ira võis ju kena inimene olla, kuid tema osavõtlikkus oleks teda täna ärritanud. Ta tahtis üksi olla.

Kuid tühi korter hakkas ahistama. Ahistama ja suruma.

Ma olen nagu lind puuris. Pimedas puuris.

Ning ta jooksis välja tänavanurgale, telefoni juurde, et helistada Silverile.

Telefoni võttis keegi näitsik.

«Raudoja on praegu nõupidamisel,» vastas ta jahedalt.

«Siin tema abikaasa. Kas te ei oleks nii kena ja ei kutsuks teda silmapilguks telefonile?»

«Ma ei tea... Nõupidamine alles algas.»

«Kumb on tähtsam, kas nõupidamine või inimene?» küsis Ola teravalt.

Näitsik vaikis. «Ma lähen vaatan,» lausus ta lõpuks kõheldes. «Tavaliselt ei tohi nõupidamist segada...»

Päikeselaik mängles kabiini kraabitud ja täiskritseldatud plekkseinal. Meel läks lihtsast asjast rõõmsamaks. Väljas oli ometigi kevad. Ning üks poisike läks mööda valge koeraga.

Viimaks tümpsus telefonis samm, kohises ja mühises, siis kostis hingamist. Silver oli telefonil.

«Sul on jälle nõupidamine,» lausus Ola rõõmsalt. Rõõmsamalt, kui oli kavatsenud. «Eile te pidasite päev otsa nõu. Kas ei saanud veel peetud?»

«Peame kirglikult nõu. Ära sellest numbrit tee, see nõupidamine on igavene. Räägi vahepeal ära, mis sul südamel on.»

«Mitte ainult südamel, vaid ka hingel,» lõi Ola.

«Siis ka see, mis hingel. Hinge peal ja hinge taga.»

«Mu südame ja hingega on nii, et mul on paha olla.»

«Päris paha või?»

«Päris paha, pahem ei saagi olla,» kinnitas Ola tõsiselt. «Tahtsin endale otsa peale teha.»

«Tõesti või?» kohkus mees.

«Tule ruttu koju,» ütles Ola ja pani toru ära.

Linnajagu haises ängistavalt petroolist. Kust see hais tuli? Päike oli

jälle pilve all, puhus külm tuul. Ennistine päikeselaik oli nagu ilus mälestus. Vahepeal oli Ira koju tulnud, ka Nelli askeldas oma toas; Bobrinitel oli alailma uks esikusse lahti. Ola teretas kuivalt ja tõmbus oma tupp, kust ta mõni minut tagasi oli seletamatust ahistusest aetuna põgenenud.

Silver oli tulnud ja kavatsenud naise kõndima viia, murelikku meelt lahutama, kuid vahepeal oli ilm päris rikki läinud, tuul kolistas plekk-katusel, loopis uksi ja hooviväravaid, eriti kuuldavaks muutus raudteerongi mürin.

«Peaks paki kaarte ostma,» ütles mees äkki, mõtlikult aknast välja vahtides.

«Kaarte?»

«Jah,» oli venitanud Silver üürikese aja järel.

Mõlemad vältisid seda, mille pärast Ola oli mehe koju kutsunud.

Mida pidid nad õieti rääkima, mida mõtlema? Lootused olid purunenud, nende kitsukeses toas oli nähtamatu ahervare.

«Homme nõupidamine jätkub,» ütles mees. Tal oli kahju, et naine oli ta koju kutsunud. Siin oli temalgi umbne ja rusuv. Ja kui Ola õhtu eeli akna lahti tegi, et tupp lasta tuulist kevadet, tundis ta uuesti tugevat petroolihaaisu. Kas ehmatati kuskil lutikaid või oli mõni tsistern voolama hakanud?

Nad olid lugenud, üks kušetil, teine laua juures.

Ning jälle pidas Ola kaitsekõnet, mida varjundas ahastus. Kelle eest pidi ta end kaifisma? Ta ei teadnud, kuid ebamäärane süütunne ei andnud talle rahu.

Mis see kõik oli, küsis ta endalt. Vastus libises ja hajus kaugusse. Ta tundus iseendale võlts ja võõras.

Tal oli hirm, et see, mis möödab, kordub nüüd ja alati, iga kord, kui ta...

Ta polnud oma ülesandega toime tulnud. Oigupoolest küll tema keha.

Ära urgitse endas; ole lihtsam, ladusam, rõõmsam, andis ta endale stereotüüpkske. Kes elab mu elu, kui mitte mina ise? Kes muretseb minu mured, kui mitte mina ise? Kes võitleb mu võitlust, kui mitte mina ise? Kes kaitseb mind?

«Kelle vastu sa heitled?» küsis Silver raamatu tagant. Ta oli õppinud lugema naise mõtteid tema kukla, käte, jalgade, keha hoiakust, õhkkonnast, mis valitses Ola ümber.

«Lähnen sinu juurest ära.» Ta vaatas ahju, võib-olla sellest isegi läbi.

«On sul keegi valmis?»

«Ma ei lähe sellepärast, et keegi ootaks. Ma ei taha sinuga elada!»

Silveril oli seda valus kuulata, kuid ta võttis end kokku ja püüdis veiderdamisega asjast üle olla.

«Mis mul siis viga on, et sa tahad teist võtta? Kas pole mul käed-jalad terved, silmad peas, kõrvad küljes kui potisangad, mõnikord, harva küll, viskan naljagi, ja täna nõupidamisel pööras üks vihamees mulle avalikult selja, tõstis tooli ümber, et minu nägu ei näeks, seegi tähendab midagi. Ja nüüd tahad ka sina mulle selga pöörata.»

Ola istus liikumatult, mehe poole vaatamata.

Sõnad vihisesid märgist mööda, tekitades vaid müra, otsekui rahe plekk-katusel.

Mees ei suutnud seda taluda. Käed seljal koos, tegi ta mõned kammitsetud sammud; pikemat kõnniskelu ei võimaldanud põrandapind.

«Ma arvan, et...»

Ola võttis tal sõnad suust:

«... peame veel proovima, tahad öelda?»

«Ei... Jah, ka seda. Tahtsin öelda, et ärme kaotame pead. See võimlus jääb meile alati. Katsume sellest üle saada kui mõistuslikud olen-did.» Silver jäi seisma, kummardus tooli juurde, kogus mõtteid. «Ära minna jõuab alati... Keerulisem on üle saada raskustest ja takistustest. Ega ma tahagi, et sa ära lähed, ei taha.»

«Ma ei ole ometi katsejänes...»

«Peame kasvatama vilja. Teist teed ju pole.»

Ühe ummik oli ka teise ummik.

Ühel ööl oli hingekitsikus nii suureks läinud, et ta polnud sellest muidu võitu saanud, kui oli mehe kõrvalt tõusnud ja hakanud toas edasi-tagasi kõndima. Algul tasa, siis kiiremini, lõpuks lasknud lausa sörki. Viimaks oli tuhisenud välja tänavale, tuule kätte, valgesse öhe. Kõndida, kõndida! Kõndida end surmani väsinuks, et oleks ükskõik. Kõndida end tuimaks.

Kui mees temasse puutus, ei äratanud see iha, vaid trotsi ja vastikus-tunnet.

Hommikul oli Ira küsinud:

«Mis teil juhtus? Öö läbi kolistasite...»

«Jooksin viha välja.»

Naabrinaine oli teda vaadanud lausa emalikul pilgul — teisiti ei oskaks ta küll Ira tookordset ilmet iseloomustada — ja öelnud mõtlikult:

«Ära pane pahaks, Olja, ma annan sulle head nõu — mine arsti juurde.»

Samal päeval oli naabrinaine kirjutanud doktor Levinile, nende perekonnasõbrale. Kirjas tähendas ta ohtrate tervituste ja käekäigupärimiste hulgas muu seas, et «üks minu lähedasi sõbrannasid, eestlanna, loodab teie abile».

Ola oli Irale tänulik.

See asi pidi ju kuidagi lahenema. Ta oli küll püüdnud ja proovinud, kuid tundis end ikka nagu vougival prigiseval jääl.

Leningradist tuli vastus: «Mul on teie meeldiva sõbrannaga mahti tegelda eeloleval sügisel.»

«Pea sügiseni vastu,» lohutas naabrinaine. «Sealt saad kindlasti abi, neil on eriinstituut, mis just niisuguste asjadega tegelebki.»

Silver oli nõnda korraldanud, et nad said sõita septembris. Kas mees oli ka vanemalt raha palunud, seda Ola enam ei mäleta. Nagunii olid nad suurelt jaolt aspirandi vanemate ülalpidamisel, alailma toodid maalt head ja paremat. Polnud need Silveri vanemad nii vanad ja väetid ühti, nagu poeg alailma kurtis. Äi liipas küll paremat jalga ja ämm kurtis südant, ent küllap pani mees tublisti juurde nagu ikka inimese, kes ei suuda või ei oska vanemaid aidata ja sellepärast kannatab. Olal oli piinlik, kui konkav äi jälle nende ukse taga kella andis, kimpsud-kompsud käe otsas, ning püüdis minia pilgust kohmetudes nalja visata. Neil puhkudel oli talle meenunud kadunud isa. Isa oli samasuguse süüdlasliku näoga, kui oli rajoonis peapesu saanud.

Hommikuhämaras oli neil perroonil vastas doktor Levin, keskmist kasvu kühmus mees, nahkkuub vihmast helkimas, näol sõbralik naeratus, otsekui olnuksid Raudojad tema ammused head tuttavad. Sõidul läbi vihmahalli linna oli Ola tundnud, kuidas uus lootusetuselaine rõhub teda, viimne lootusekübe oli kustunud. Kuigi oleks pidanud olema vastu-pidi: oli ta ju viimaks arsti juures.

Levin oli sõidutanud nad oma koju. Lävel võttis neid vastu doktori ema, vanaldane, hõbedase peaga majesteetlik naine. Ta tervitas külalisi pidulikult, aitas üleriided ära võtta ja juhatas siis pikema jututa lauda, mis ootas neid kaetult elutoas. Levini ema oli juba enne kukke ja koitu jalul, ahju kütnud ja täidetud pipart valmistanud, mis maitses hea. Raudojad olid liigutatud tähelepanust ja hoolitsusest, Ola meeoleu paranes märgatavalt.

Pärast oli doktor viinud nad oma kunstnikust sõbra juurde Gorohhovajal, mis pidi jääma neile peavarjuks Ola ravimise ajal. «Haiglasse ei pea ma vajalikuks teid paigutada. Teil on palju kindlam tunne, kui olete oma mehega, kes saadab teid protseduuridele.» Kunstnik ise oli kuhugi ära sõitnud. See oli üks kunagisest kuue- või seitsmetselise korterist eraldatud tuba, mille üks käis pikka käänulisse koridori. Mõneti meenus nende ajutine elupaik Kassisaba kongi, selle vahega ainult, et siin oli vaheuksele ette löödud riidenagi, neil kodus oli see aga kinni tapetseeritud. Suur kaaraken avanes ringkorteritest ümbritsetud sügavasse siseõue nagu kaevu. Toas oli rohkesti vana mööblit, vaskküünlajalgu, vaskne kätepesukauss ja -kann ning muid vanu esemeid, akna all kiiktool, paremat kätt seinal aga lummav maal, vististi kunstniku enda töö.

Terve vihmase öhtupooliku vahtisid nad aknast välja, vestlesid vaikselt omavahel, oletades ja arutades, kuidas ravi läheb ja kas Levinil õnnestub oma instituudis Olat taastada, nagu aspirant oli öelnud. Nende uksest vooris vahetpidamata mööda korteri rahvast, nende jutt oli harjumatult vali. Ola ei saanud lahti tundest, et nad räägivad ja naeravad teda taga, kuid Silver lohutas, et nad ei tea temast ju midagi, ja pealegi, mis peaksid neile võõrad inimesed korda minema; mõni asi tuleb lihtsalt ära kannatada. Siis oli ukse taga laulnud üks nooruk: «Liida, miks sa mind ei armasta!»

Ja siis too kummaline maal seal seinal. Hiljemgi mõtles Ola üsna tihti sellele pildile. Sellelt oli kumanud mingit Kolgata helki, ta küll ei teadnud, kas midagi sellist on ülepea olemas. Pildi lõikas pooleks põigiti kaugusse kaduv järsak, sakiliste servadega nagu kaitsekraav või äsja kaevatud ühishaud. Mõlemal kaldal olid haprad sügisehtes puud, enamjaolt haavad, taevas rippus süngi pajapõhjasiniseid pilvi, värvidest õhkus vihmase päeva raskemeelsust. Kuid tagapõhjale helendas kuskilt kahvatukollast valgust, kummati polnud päikesest jälgegi. Ses pildis oli midagi katkendlikku, ärevat, õnnetust kuulutavat, otsekuu oleks kunstnik kurjast vaimust vaevatud. See ühtaegu lummas ja hirmutas Olat, osatas ta hingehaavu. Varem polnud ükski pilt talle niisugust muljet jätnud. Oli ta meeli nüüd teravdanud haigus või mis, igatahes oli ta hakanud öösel pilti pelgama — haavalatvu takerdunud salapärase valgus ei tahtnud ega tahtnud haihtuda ööpimedusse paksude sajandivahe-tuseaegsete seinte vahel, nagu oleks see mingi püha aupaiste. Viimaks oli ta palunud mehel tõusta ja maal rätikuga kinni katta. Alles siis oli ta pikkamisi rahu saanud tollest hingelõhestavast kumendusest ja magama jäänud.

«Kui te esimest korda last ootasite ja see teil luhta läks, tekkis teil aisting, et olete süüdi: ükskord ei tahtnud, teinekord enam ei saagi,» oli öelnud doktor Levin teda ravima asudes. «Kuid aegamööda saate sellest vabaks.»

«Abielludes ma ju sain vabaks.»

Doktor Levin naeratas.

«See vabadus on näiline. Kui te oleksite tõeliselt vabaks saanud, poleks ka pinget tekkinud.»

«Pinge tuli sellest, et ma sain vabaks ja tahtsin ka vabadusest vabaks saada,» väitis Ola huupi ja takerdus. Korruga ei saanud ta aru, mis ta oli tahtnud, kuhu püüdnud, milleks elanud ja milleks elas nüüd, milleks abiellunud; kõik oli järsku väga segi ja näis nii mõttetu ja tühi.

Kõrvalt ei näe midagi, ainult mõnda virvendust näol, teadmata, aaimata, et samal hetkel valitseb inimeses metsik pinge, üksinduse tsüklon tiheneb ning täitub marutuule kiirusel kibeduse ja meeleheitega.

«Kas ma ei saanud siis vabaks noorpõlve üksindusest?» küsis ta ägedalt, märjal pilgul.

«Seda küll,» soostus doktor Levin. «Aga te olete arukas, haritud naine, öelge mulle, kas on võimalik ülepea üksindusest vabaks saada? Ei ole. Üksindust pole tarvis ainult karta, see on samasugune seisund nagu iga teine. Seegi on mäekuru, mida tuleb osata ületada. Ainult see, kes ei tunne teed, libiseb kuristikku.»

Ning ühel teisel seansil seletas ta:

«Kujutage ette trolli. Teie olemus, teie programm ja struktuur, kõik see, mida te muuta ei saa, on trolliliin, teie väline mina aga sõiduk, olete oma eluavaldisis piiratud nagu meie kõik, käite kindlat teed nagu troll juhtmeid pidi. Päevast päeva, aastast aastasse võtate vastu ja saadate ära külalisi, vestlete nendega, olete saavutanud omal alal vilumuse, kuid nüüd on see liin, ma ei ütleks et katkenud, see oleks liig, igatahes annab ta lühist, õige pisut muidugi, kuid annab. Eks ole?»

Doktor Levin lubas tal nutta ja naerda. «Ärge muretsege, ärge püüdke magama jääda, ärge pingutage end, teie tahe on minu käes, ma võtan teie tahte oma kätte... Nüüd on teie tahe minu käes.» Läbi voolavate mõõdetud lausete kostis ikka kõrvu inimeste samme, tänavamüra. Alles pikkamisi lõtvus keha ja vaibusid mõtted.

Ühel päeval ütles ta arstile:

«Naerge, kui tahate, aga ma olen rippisild — katki minemas, kuristiku kohal...»

«Olge peale! See mind ei sega, ma tean, et te ei katke ega kuku, mina hoian teid. Teil on liiga suur autosugestioonivõime, mistõttu organism reageerib igale mõttevilksatusele. Kas te usute või mitte, see ei loe, ma püüan teid aidata. Ka need, kes ei usu, on saanud abi, võib-olla isegi rohkem kui teised.»

Hardalt, tänuliku meelega silmitses ta doktori kõrget paljast otsmikku, kui ta seal kabineti akna all seisis, pisut vimmas ja eemalviibiv. Küll niisuguse mehe kõrval oleks naisel hea elada! Kuidas ta kõike tunneb ja teab, mis tal viga! Kui temal oleks niisugune kindel mees, kelle poole võiks alt üles vaadata!

Silver püüdis naist eemal hoida kõigest, mis võinuks teda erutada ja ärritada, nõnda oli Ola ajutiseks otsekui välja lülitatud ühiskonnast ja olmest. Hommikul oli neil esimene käik alla nurga peale leivapoodi, kus müüdi ka kohvi ning oli paar püstijalalauda. Aspirant seisis sabas, võttis kooki ja kohvi ning kandis need inimsuimas rüselde lauale; Ola tundis müüjate ees endistviisi hirmu. Kella üheteistkümneks viis mees ta trammiga Levini juurde instituuti ja läks siis lähikonda lonkima, et aega parajaks teha.

Ses linnas oli midagi igatsuslikku, minevikus unelevat. Tollest sügisest ongi Olale meelde jäänud vaated nukrameelseist mõtlikest tänavaist, suursugused hooned, kanalite sügismeelne läik — midagi ähmast, illusoorset, ebareaalset. Puhuti oli ta iseendale tundunud ebatõeline, pärit kuskilt ilmsi- ja ärkveloleku piirimailt. Nad kujutlesid end sajanud tagasi keisririigi pealinna. Ehk läks Silver koguni tsaarile eesti talurahva palvekirja viima ning pidi liikuma tasa ja targu, et sandarmid haisu ninna ei saaks? Nad kuulsid, kuidas sissesõiduhoovides lärmasid purjus talumehed, tänav kärises tõldadest ja veovoorimeeste vankreist, rõskes uduhämuses õhus huikas salapäraselt vedur, järel mitmevärviliste vagunite rodu, et Raudojad kodumaale viia; turul ja poodides kohtasid nad eestlasi, soomlasi, vadjalasi, kuid Tauria palee lähedal jalutas neile vastu Carl Robert Jakobson, triibulised püksid jalas, ning vestles gümnaasiumiõpetaja Dankmanniga tasasel häälel isamaa asjust. Ja kuskil katusekambris, mis meenutas nende Gorohhovaja tuba, istus morn Raskolnikov ja õmbles kuuepäue aasa, kuhu kinnitada kirves.

Iseäranis ebareaalsed, unenäolised olid pikad hämarad õhtud, kui nad istusid üleval oma toas akna all ja vaatasid alla kiviõuele. Neile meeldis jälgida, kuidas vaikne sügisõhtu süvenes — liikluselärm ja muud linnaääled sinna kolmandasse siseõue ei kostnud —, üks aken teise järel kaeti kardinaga, mõni tõtates, mõne kinnitõmbamisega polnud kiiret. Eluvoolus oli aeglustunud, inimesed koos õhtuga mõttesse vajunud, lastes hämarusel oma haavu tasutseda. Ülevalt oli näha kõrval- ja vastaskorteri akendesse, tahes-tahtmata olid nad võoraste eluseikade tunnistajaks. Ühte teise korruse tuppä tuli noormees, teksaspüksid jalas, ja laskus põlvili neiu ette, kes seisis pitslinaga kaetud laua kõrval — ning rääkis talle midagi, avaldas vist armastust; see oli nüüd tõesti möödunud sajand. Korrus kõrgemal aga ehtis laia voodit keskealine naisterahvas, peoriided seljas. Siis tuli uksest üks mees ja naine tõmbas kardinad ette. Ühes korteris tantsiti või kakeldi, või tehti mõlemat korruga; häält polnud kuulda, ainult sadama hakanud vihm pladises asfaltõuel.

See oli hõllanduslik sügis, kuldne sügis.

Ainult kaks sündmust, iseenesest küllalt tühised, oleks ta tahtnud igaveseks ära unustada. Ühel õhtul oli nende peatuspaigas vann ära reostatud. Liida, vilgas näitsik, kes kogu aja koridoris ringi sõelus, keda alailma hõiguti ja otsiti, oli juhtunud jalamaid süüdistanud Olat kui võorast, paistis talle üldse kõõrdi vaatavat. Ola oli muidugi närvid kaotanud ja hüsteeriliselt nutma puhkenud. «Jälle see pagana olme,» oli Silver kirunud ja naist rahustanud. «Ära lase selle tühja asja pärast oma hooliga häälestatud meeolul langeda. Küllap mõni purjus nolk, keda siin ikka kooserdamas näeb, mõni Liida enda austajaist, oksendas vanni täis. «Maa-aa armas-taan sii-ind!» Silver oli tal pisaraid pühkinud, tollelt-samalt Liidalt lapi ja harja otsinud ning vanni korda teinud.

Järgmisel hommikul olid nad läinud paha aimamata üle tänava, fooris võis juba tõesti kollane tuli põleda, nad ruttasid seansile, astusid aga enne, nagu harilikult ikka, kondiitriärist läbi, jõid kohvi, aspirandil oli tulnud eileõhtuse juhtumi üle nalja heites pähe võrdlus: «Sind veetakse läbi olme nagu traatnuustikut läbi korstna, kuni pead ära kuluma.» Olagi muigas. Kui nad tänavale astusid, haaras keegi tal järsku varrukast nagu tangidega kinni ja vihane parastav hääl tänitas:

«Miks te minu eest ära jooksite?»

Kohkunult, arusaamatuses vahtisid Raudojad punase käesidemega rahvamalevlast.

«Me ei jooksnud ju...» pomises Ola.

«Kuidas ei jooksnud? Läksite vael ajal üle tänava, ma vilistasin, aga teie põgenesite minu eest kohvikusse pakku, mõtlesite seal seni redutada, kuni ma ära lähen. Aga mina ei läinud, ma jäin ootama. Läki miilit-sasse!»

«See on minu seaduslik naine, laske ta lahti ja rääkige minuga,» ütles Silver. Kuid mees ei lasknud. Ola rabeles ja seletas ägedusest ja ärritusest venekeelseid sõnu vassides, et ta pole vilet kuulnudki, kuid rahvamalevlane ei jätnud teda rahule. Siis oli Silver ise mehe käe Ola küljest lahti rebunud, öeldes: «Lähme siis jaoskonda, aga käed hoidke paigal!»

Jaoskonnas noomiti neid tükk aega, ehkki Silver oli tahtnud kohe trahvi maksta, et see asi juba ükskord lõpetataks.

«Te olete rahulik ja tasakaalukas, ükski argiseik ei suuda teid endast välja lüüa,» püüdis doktor Levin Olale paksemat nahka selga kasvatada. Kuid hiljem, kodus kaasavõetud linti kuulates, kui arsti ühetasane hääl teda magama uinutas, ei suutnud ta mingi väe ega võimuga doktori asemele ette kujutada aspiranti, nagu arst oli soovitanud. Ikka seisis tal silme ees doktor Levini kühmus kuju, kui ta seal oma kabinetis pärast seanssi lõpmata väsinult akna all istus.

Ükskord olid nad ostnud alt toidupoest kolm praetud põldvutti, sest polnud iialgi midagi seesugust proovinud. Vihmamärjad üleriided voodile tahenema laotatud — veel ei köetud, radiaatorid olid külmad —, istusid nad õhtulist võtma. Tillukest lindu puhastades ütles Silver Raudoja:

«See on vägivald. Vaata neid ölekõrretaolisi luid, ja niisugusele linnule peetakse tões ja väes jahti! Omal ajal oli see aadlike lõbu.» Mees vaikis kuidagi vihaselt, alistunult, vaatas oma väikeste, sügaval asetsevate silmade uurival pilgul talle otsa — Olal oli mõnikord tunne, nagu takerduks mehe pilk esileulatuvasse kulmudesse nagu katuseräästasse — ja pani vuti paberile tagasi. «Ma ei söö!... Inimene on niisugune, et ei salli seda, mis on temast kõrgemal. Tema tahab kõigist üle olla. Levin ka...»

«Mis puutub siia Levin? Ta aitab mind.»

«Jah, aitab. Ja sellega ongi üle! Kellel on pihus psüühika ohjad, see ongi üle.»

«See hirm ja pinge, mille pärast me siia sõitsime, läheb temasse, saad aru, ta võtab selle endasse, see voolab temast läbi, haihtub ja kaob. Ta sõnub selle ära. Pärast seanssi on ta ise päris võhmal.»

Aspirant püüdis naljaga oma armukadedust varjata:

«Peatahtis, et sa ei kardaks «Carmeni» külalisi. Siis sa ei saaks seda kohta enam pidada.»

«See oleks tõesti tõsine kaotus,» naeris Ola vastu. «Aga hüpnosile ei allu ma just kergesti.»

«Armastusele samuti mitte,» nentis Silver.

Tol sügisel oli doktor Levin andnud talle psüühilise dopingu. Viimasel seansil oli ta oma sõnad makilindile üles kirjutanud. Ola mäletab, kuidas ta oli kõhklevalt seisatanud imeliku traadist kambri ees, kus oli sees kušett ja hulk aparate. «Ärge peljake, astuge aga julgesti puuri! Kõik maailma pinged ja ärevus jääb nende peenikesest traadist seinte taha, sisse jääb ainult meie, arsti ja patsiendi vaheline pinge. Ning selle kirjutame nüüd koos sõnadega üles; sest paljad sõnad ei aita, aitab suhe. Selle võtate kaasa.»

«Mina loodan sinule,» ütles aspirant, kui nad tagasiteel pärast Narvat kahekesi kupeesse olid jäänud. Aknast möödalendavad inimtühjad võssakasvanud paigad sisendasid eluusku, tintmustaks tihenevast sügispimedusest hoovas rahu.

«Kellele siis mina pean lootma?»

«Sina? Sina ise oled nüüd kindel linn ja varjupaik.»

«Eksid, kulla mees!» naeratas Ola rõõmsalt. «Mina olen rippisild. Mulle ei või kindel olla, ma kõigun õrnemaski tuulehoos.»

«Ära kõigu. Ära kõigu, kallid. Peame lootma ainult iseendale.»

Otsekui tuul lappas tema sees uksi — ikka kinni ja lahti, meeoleolud vaheldusid justkui raudteejaama plekist sõiduplaanraamatu lehed, kui nupule vajutada.

Peame lootma iseendale. Mina pean lootma.

Ning ta uskus arsti usku ja lootis Silveri lootust. Oli mängiv laps, kes end teel isa-ema vahele rippu viskab ja laseb end kanda.

Ja tõesti, uusaastaks oli Ola jälle seisukorras ning seekord rasedus ei katkenud. Uus olukord andis talle juurde väarikust ja enesekindlust. Ta kaitses ja seisis hea selle nimetu inimtombu eest, kes pidi tulema ja lunastama nende abielu. Pidulik, ülev oli ta enesetunne, kui ta esimest last kandis. Ta oli nagu püha astja või midagi seesugust. Maa, mis kuulab oma üsas toimuvasse, mil pole sel hetkel asja ei vihma ega äikesega.

Aga armastus? Kas ta armastas siis oma meest?

Ta viibis teispool armastust, tal oli teine tähendus ja ülesanne.

Järgmise aasta lõikuskuus oli tal laps käes.

Sünnitusest mäletab ta niipalju, et lapse kisa kuuldes oli ta tundnud kohutavat väsimust, see oli nii füüsilise kui vaimse pinge haripunkt. Ta ei tea praegugi, kumb teda enam rõõmustas — kas see, et pinge oli möödas, või see, et laps oli käes ja tema oli selle ilmale toonud. Kuid väsimus oli kohutav. Ta tahtis magama jääda, ent niipea, kui ta tukastas, tuldi harja ja lapiga, hakati pesema, koristama, võeti palatis tuli üles, reljin haises põrandal. Siis toodi talle laps imetada. Sissehässitud nutsak, juuksesalk laubal. Poisslaps. Ola vaatas teda ega mõistnud temast veel midagi arvata. Laps magas. Ta oli veel päris võõras.

«Laps on koormapuu, mis tõmbab perekonna kokku, et see porisel jõordlikul teel laiali ei laguneks,» targutas Silver. «Laps on rohi võõrandumise vastu.»

Võõrandumisvastane abinõu aga, inimlaps, kellele oli sünnitunnistusele märgitud nimeks Velvo, kääksus ämma kingitud laastudest pesukorvis, ise ka valge ja puhas kui laastuke, ning ema lamas jõuetult ja vaevatult kušetil, tallad vastu ahjukülge, mille mees oli Bobrini toast soojaks kütnud; Olal oli alalõpmata külm ja ta tahtis magada.

Silver hoolitses tema eest ja pesi titelappe, kuivatas ja triikis, käis poes, oli perenaine, keetis süüa emale ja lapsele, öösel kargas lapse nutu peale üles, jootis ja kiigutas poissi, kes virises vahetpidamata, otsekui oleks aimanud, kui palju tema saamiseks vaeva nähti ja närve kulutati. Mehel oli enam kannatust kui temal, seda märkas Ola kohe.

«Kuule, Silver, koormapuu kääksub!» hüüdis ta vahel. Ning aspirant tõusis, haigutas ja ringutas ning võttis poisi sülle. Ola ise polekski jõudnud seda teha, poisi ilmaletoomine oli tal jõu ära võtnud, ta ei jaksanud jalutama minnes last trepist allagi kanda, iseendagagi oli tegu. Alles pikkamisi hakkas ta rammestusest toibuma.

Velvo sündimise sügis oli suhtelise muretuse ja sooja ahju aeg. Turvast oli küllalt, see oli neil Bobrinitega pooleks, läks ju pool soojust neile. Ira käis iga päev last vaatamas ja head nõu andmas. Olal polnud südant talle seda keelata, oli ju ta oma abiga otsekui osaline poisi olemasolus, kuid Silverit naabrinaine häiris.

Algas katsikul käimine.

Kitsukeses Kassisaba toas, mis oli nüüd veel täis ka kuivavaid mähkmeid ja kus ei saanud õieti ümbergi pöörata, lõhnas kohvist, söödi torti, vaadati last.

Äi ja ämm tulid maalt, Valdur, veelgi turskem ja kogukam kui varem, uue salatroheline «Žiguli» roolis, lapsevanker katusel; seda asuti esikus kohe kokku seadma. Ka tegelik insener, ehk küll laevaremondspetsialist,

võttis sellest nõu ja jõuga osa. Kohvilauas seletas ämm: «Nii kui ma kuulsin, et siinpool on meie suguseltsile lisa loota, andsin Valdurile käsu kätte: otsi sinine importvanker, akendega! Et kui leiad sinise, siis tuleb poisslaps. Ja näe, poiss nagu ponks vahib vankrist vastu. Pool aastat andis otsida, aga kätte saime!»

Käis Kaidagi. Pahvis suitsu ja kaebas:

«Minu areng on jõudnud niisugusesse järku, et ma kohe ei tahagi sellest rääkida, nii masendav on see...»

«Kas Leoga on asjad sassis või?» küsis Ola.

«Oh ei, palju hullem! Ema vedas enda Paidest siia. Mina polnud ju talle kirjutanud, et sikk läks minema ja Leo on asemel, mis see tema asi! Kirjutasin niisama lühidalt ühest-teisest, üle aasta polnud tal külas käinud, eks tuligi siis ise kallist tüdart vaatama. Mina polnud töölt tagasi, ema oli ukse peal Leod näinud ja küsinud, kas Kaida Metstalu siin enam ei elagi. Leo oli kange keelega vastanud, et elab küll. Ema küsinud kohe: mis teie siit otsite? Leo vastu: mina olen tema mees Leonid Mormonenko. Kuidas mees? — Registreeritud mees! Ema vaadanud talle otsa, nagu oleks UFO-t näinud, läinud tuppa ja istunud seal senikaua, kui ma tulin. «Tere, memm, miks sa istud nii norus? Kas on midagi viga? Võta mantel ära!» — «Ei, ma hakkam kohe minema. Niisuguses majas ei viibi ma enam silmapilkugi. Sa elad venelasega kokku.» — «Ukrainlasega,» ütlesin. «Mis seal vahet? Ühesugused kõik! Kas ma sind selle jaoks kasvasin! Ega ta sind taha, himustab sinu korterit. Niisugusel polegi muud mõtet!» — «Ema, mis juttu sa ajad! Ma olen Leoga seaduslikus abielus. Sa pead minu mehest lugu pidama.» — «Ei iial!» hüüdis ta ja, kujuta pilti, tegi mulle sellise stseeni, et ma ei mõistnud määd ega mööd — viskas enda põrandale pikali! Oh, Ola, ma olen päris läbi!»

Ja tõesti, Kaida tavaline sõakus oli kui peoga pühitud. Kes võis arvata, et nii ettevõtlik ja iseseisev naine on veel täisealisenagi ema mõju all!

Olal oli oma ainsast sõbrannast kahju, aga aidata ei osanud.

Umbes hingedepäeva paiku oli ta tundnud, kuidas pidulik olek lõplikult hajus ja lahtus nagu joove. Selle asemele hakkas pikkamööda hii-lima vana tuttav ärritus. Velvo Raudoja ilmaletulek polnud sugulastele, tuttavatele ja töökaaslastele enam uudis. Katsikul käijad olid kadunud, külastused lakanud.

Ükspäev oli aspirant poisi mähkmeid triikides muu hulgas öelnud, et nende elu on nüüd, kus Ola kodune, aineliselt üsna kitsaks läinud. Mehel oli õigus nagu enamasti ikka, kuid Olat vihastas Silveri kiretu-dotseeriv toon, kui ta seal märja näpuga triikrauda katsus, et kas juba särtsub. Loomulikult oli Ola sissetulek aspirandi omast üle kahe korra suurem, sai ta ju ka preemiat, kuid mees nägi asja siiski liiga proosaliselt.

Olal läks hing täis, ta lõi kinni raamatu, mida oli kušetil pikutades lugenud, ja hüüdis välkuvi silmi:

«Nüüd olen ma veel süüdi ka, et pean lapse pärast töölt ära jääma! Nüüd olen ma ehk selleski süüdi, et ei jaksa üksinda lapse järelt koristada ja pesta, ehkki olen selle tarvis kodus. Et sina pead praegu lappe triikima!»

Silver töötas vaikides edasi.

«Muidugi oli vahepeal meie elul rohkem sära ja särtsu. Nüüd on ergastus või kirkastus — ükskõik kuidas seda nimetada — kadunud. Elu on vanunud halliks ja igavaks. Saad aru?»

«Mis seal saada,» arvas mees. «Niisugune on elu, igihall ja päevast päeva korduv, midagi pole teha, peame vastu pidama.»

Silveri allaheitlik, leplik toon vihastas teda. Need polnud sõnad, mida pidanuks rääkima tema armastatu!

«Meil pole sõpru ega tuttavaid, me ei käi kuskil. Ainult töö ja töö, mähkmed ja hallid märkmepaberid, mis krabisevad nagu külmanud lehed! Igatsen ära tööle! Varem kaebasin küll, et need külalised on üsnatüütud ja ühte nägu, aga seal on siiski elu, mingi liikumine. Seal on täiskasvanud inimesed, võib kohvi keeta, sõna juttu ajada, mõni ütleb mõne komplimendi... Kodus toimeta, kittel seljas, et seda nägu. Sa aidad ju küll ja muidu ma ei saakski hakkama, aga ikkagi... Igav on!»

«Tunned sa neist komplimentidest nii suurt puudust?»

«Rumal inimene! Kellel poleks sellest hea meel, kui teda hea pilguga vaadatakse! Tuhanded aastad on mehed eelkõige naise ilu ülistanud, ja nüüd tahate silmakirjalikult, et naine ei teaks, mis ilu väärt on. Ma ei pruugi sellest rääkida, aga ma tean.»

«Või nii!»

«Sa ei näegi ju mind.»

«Kuidas nii?»

«Ei vaata, sellepärast.»

Paistis, et see jutt oli Silverile vastukarva, tundus imelik ja piinlik. Temas lõi ikka välja talumees, kellel otstarbekus kipub varjutama kõike muud, nii loomas, linnus, masinas kui naises. Tema meelest oli nende elu nüüd jones, kui ainult naine nii turris poleks olnud. Silver Raudoja peas kõlksus terve kimp kirjandusteoreetilisi võtmeid ja muukraudu, millega ta sageli ka lahtisest uksest sisse murdis. Ainult naine ei avane nud — või ei julgenud mees õiget võtit tarvitada? Või polnudki tal seda, jäi mõni keelesakk puudu?

Möödus poolteist aastat.

Velvo oli kõndima ja rääkima õppinud, asjatas toas kušeti ja laua vahel põrandal klotside ja plekist autoga, millel üks ratas ei tahtnud kuidagi all seista, kuigi isa ja ema seda ühtelugu parandasid. Mõnikord said tema väärtusmõisteist kammitemata käte läbi kannatada ka isa märkmed, kuid Silver ei teinud sellest numbrit. Ta oli nüüd rahulik ja muhe, tema suur töö, võib-olla koguni elutöö — Tammsaare naiskujude võrdlev retseptioon Eestis, Lätis ja Soomes — oli valmis, kaitsmine lükkus küll mitmel kildkondlikul põhjusel edasi, kuid mis see enam luges. Mõneks ajaks oli ta ühe tuttava käest toonud igivana logiseva kirjutusmasina «Continental» ja Ola oli ta väitekirja ümber toksinud, kusjuures mees valvsalt kõrval istus, et iga lauset veel viimast korda kontrollida ja lihvida. Velvo käis lasteaias, seal ei meeldinud talle sugugi, kuid polnud parata. Ola oli jälle tööl, lonkis külalistega mööda linna, rääkis neile Eesti ajaloo ja kultuurist, sekka ka «Carmeni» firma kujudemissloost, seisatas riigikukutajate mälestussammaste ees; Tammsaare kujud tookord veel polnud. Algasaja kramplikust kohmetusest oli ta mõnevõrra üle saanud, igatahes ei löönud ta ametialaste ebaõnnestumiste pärast enam verest välja, jõhkrusse ja hoolimatusesse suhtus kui paratamatusesse, püüdes neid mitte võtta isikliku solvamisena, kuigi see oli väga raske, sest kõik läks talle pihta. Kui polnud külalisi, istus valimiskomisjonis, aitas korraldada arhiivi või keetis nõupidamisest osavõtjale kohvi.

Rahulolematus oli nagu pime hundiauk pealt okstega kinni kaetud. Puhuti Ola arvas, et seda enam polegi. Et auk on iseenesest täis sadestunud, kinni vajunud, olematuks muutunud. Kuid siis tundis ta jälle, kuidas hinges küdes igatsus, destruktiivne jõud. See halvas tema abieluõnne, mõnes mõttes oli see veel hullem kui armuke, oli see ju abstraktne, kujutluslik nagu unenägu või meelegaigus. Seejuures ei osanud Ola oma unistust iseloomustada, ta ei teadnud, kes või mis see pidi olema, kuid teda ärritas praegune elu. Seda said pahatihti tunda ka Silver, isegi Velvo, kui ta küllalt kuulekalt ema käekõrval lasteaeda ei sõrkinud või oma klotsid ja autod-traktorid keset tuba vedelema jättis. Siis karistas teda ema ahta, sitke, pesupulbrist ja majapidamistödest kareda käe läbi nimetu unistus, ideaalihaalus.

Ola hingeelu oli habras, otsekui kõlisev jääde pargipuul. Kirg, mõtles ta tööle sõites täistuubitud trammis, kus kehad olid üksteise ligi, kuid hing üksi, täiesti üksi, — kirg teeb imet, tema kannab inimlast võimsa linnuna üle kuristike, tema poole tuleb pürgida, seal on väljapääs.

Silmis mingi muutumatu põhivaade, millest helkis läbi kurikurblikku, nõudlikku helki, kuid mis ometi ei suutnud ta näos varjutada seesugust ujedust ja mahedust, mis ärritab naisi, kuid tõmbab ligi mehi — nõnda liikus ta rahva hulgas, tööl ja perekonnaringis. Kirg, mõtles ta, ja tõi Bobrini riulilt raamatuid, mida insener oli soovitanud juba tol kaugel järeल्पulma õhtul. Lappas, luges, uuris.

«Kas sa võid mulle lõppude lõpuks öelda, mis sul viga on?» sosistas Silver, et laps üles ei ärkaks. «Mis peaks olema teisiti kui on? Konkreet-selt? Heidad mulle ette, et ma ei tee sinust välja, samas tõrjud mind eemale. Ma ei saa enam millestki aru. Mis ma pean öieti tegema?»

«Mina ei tea ka.»

Vihma, lõrtsi, tuult.

«Lähme «Carmeni» maiballile! Mul on kutse!» hüüdis Ola Silverile ukse peal vastu, kui too Velvoga lasteaiast tuli.

«Mine üksi, mis mina seal teen! Ma ei tunne ju sinu töökaaslasi.»

Siiski oli ta Võidu väljakule taksosappa läinud, et naist ballile viia. Vahepeal sokutas Ola poja Ira ja Nelli hoolde, need olid Velvo hoidmi-sega väga päri.

Peolaud, orkester, tulesära — pidu. Ola tundis, kuidas ta vabanes ängistavast surutisest ja varjatud tusast, oli oma sõiduvees, rõõmus ja vaba. Ta sulas üles, midagi ämmuununenut tärkas temas elule. Oli ta ju kunagi särtsakas tüdruk olnud. Siis, kui ta Tallinna tuli klubitööd õppima, ja veel varem, kui alles aleviku keskkoolis käis ning kultuuri-majas isa naisansamblis laulis. Endamisi oli ta lootnud, et see rõõm ja hingehelendus ei kahane ega vähene eales, vaid ilmtingimata suure-neb — ees oli ju ilus ja vaimustav elu. Kuid aastad olid läinud, abielu-seikades oli noorpõlve rõõmsast meelest suur jagu haihtunud, asemele polnud tulnud nii palju rõõmu, kui ta lootnud. Oli ta ise ülearu traagi-lise eluhoiakuga?

Nartsissid lõhnasid laual. Ola pahemal käel istus Silver, kikilips ees, nägu tüdinud, igapäine, nagu istuks ta instituudis sektori koosolekul. «Olgu pealegi, täna see mind ei häiri, ma ei lase end tema tuimusest kammitseda!» mõtles Ola. Paremat kätt oli pikk sünge mees, kes sõi ainult kala ja vahtis ainiti taldrikule. Või kui pilgu tõstis, siis tungis see kõigest ja kõigest vahedalt, ometi kuidagi isikupäratult läbi otseku röntgenikiir. Seltsimata, kõnelusse laskumata istus ta seal. Ola oli teda kõrvalt vargsi silmitsenud. Piklik nägu, tahtekindel nurgeline laup, sil-mad sügaval mustade kulmupuhmaste all. Ning ta vaikis ja pani aga kalale pihta. Väga imelik mees. Meeleldi oleks Ola tahtnud juttu teha, kuid ei julgenud, nii kuri paistis ta naise meelest.

Ent ta ei uskunud oma silmi, kui seesama kummaline lauanaaber ühtegi sõna lausumata, Silveri poole pilkugi heitmata püsti tõusis ja tema ees tantsulekutseks kummardas.

Tookord oligi ta Apoga tuttavaks saanud.

Mees oli tantsides kogu aja üle tema pea kinniselt, pahaselt kuhugi kaugele vahtinud, läbi rahvahulgast, seintest ja linnast, otseku oleks talle teada midagi hoopis suuremat, tähtsamat ja tõhusamat kui kellelegi pidulistest. Viimaks oli ta lausunud pigem iseendale kui partnerile:

«Naine uurib piasjasju, mees lõpmatust. See on nende põhiline vastu-olu.»

«Arvate?» kostis Ola Raudoja, et mees ei mõtleks, nagu ei sooviks või ei oskaks ta rääkida.

«Seal pole midagi imeks panna, sest mehel ja naisel on ruumitaju täiesti erinev. Naised ei taju ruumi sügavuti, nende ettekujutus piirdub peaaegu tasapinnaga. Sellepärast on nad kehvad konstruktorid ja viletsad arhitektid. Nad ei suuda ette kujutada, kuidas üks sõlm teistega kokku käib.» Mehe hääl oli vaikne, möödalibisev, nagu ei puutuks see, millest ta rääkis, temasse.

«Jah,» vastas Ola huupi, kuigi teda pahandas mehe jutus see üks-kõikne kindlus, millega ta tema suguõdede vaimseid võimeid maha tegi.

«Nagu praegugi, teie uurite minu nägu, vaatate, kas sünnimärke on, kas kulnud on ninajuurelt kokku kasvanud, mis tüüpi on minu nina, uurite ju?»

«See ongi siis tasapinnaline mõtlemine?» päris Ola.

Kuid tantsupartner ütles:

«Teie mees istub mureliku näoga lauas ja mõtleb lõpmatuse kontsent-rilistest ringidest, ehk isegi mustast august maailmaruumis, kust ei tule mingit teadet.»

«Oh, ta räägib lauanaabrile hoopis kirjandusest,» ütles Ola, vaatas mehele otsa ja punastas.

«Kirjandus on ka üks suur must auk. Erinevalt teadusest ei saa seda rahvusvaheliselt kontrollida. Rahvuslik kirjandus on asi iseeneses, seda ei saa õieti millegagi mõõta, täppisteaduses on aga iga leiutis või uus mõte kohemaid üleilmselt võrreldav. Eesti keelt ja kirjandust on maailmas üksainus, seal võib igaüks teha mis tahes.»

«Silver uurib Tammsaaret,» vastas Ola, salamisi lootes, et sellega peaks ometi kõik öeldud olema. Kuid partner kostis:

«Mis siis, et Tammsaaret. Mina räägin üldistavalt, teie takerdute detailidesse. Ainuke probleem on lõpmatus.»

«Aga inimene?» lipsas Olal üle huulte.

«Milline inimene?»

«Inimene üldse.»

«Inimene üldse on anatoomiaõpikus. Üleüldine, inimene on eksitus.» Mees naeris pilklikult. Tal olid rohekashallid silmad, pruunid täpid sees.

Lauda tagasi jõudes küsis Ola mehelt:

«Mis sinu arust on inimese ja isiksuse vahe?»

Silver kehitas õlgu.

«Kuidas sa siis Tammsaaret uurid, kui sa nii lihtsat asjagi ei tea?» küsis Ola nimme valjult, et ta sõnad kostaksid ka Apo kõrvu.

«Tead küll, et ma ei uuri Tammsaaret, vaid ainult tema retseptiooni. Tammsaare ise käib mulle üle jõu. Õieti peaksid teda uurima prantslased või tšehhid, eurooplastele ei käi ta üle jõu,» seletas mees tuseselt ja jõi oma sõnade kinnituseks hea janu morssi.

«Armastus käib sulle üle jõu, Tammsaare käib üle jõu, millest su jõud siis õieti üle käib?» jätkas Ola endiselt.

Silveril läks kops üle maksa. Altkulmu piilus ta üle naise Apo poole, kes osavõtmatult omaette istus.

«Kas sa mu selleks siia ballile kutsusid, et hakata teiste kuuldes näägutama?» küsis mees vihaselt. «Ise tantsid teistega ja norid minu kallal?»

«Kulla mees,» ütles Ola lahkelt. «Palun andeks! Ma ei tahtnud sind pahandada. Kuula parem, kui ilus lugu! Lähme foksi tantsima.»

Silver läski. Ta tantsis hästi, oli omal ajal koguni tantsuvõistlustel käinud. Tants oligi nad kokku viinud, tuttavaks teinud. Kui nad seal puupüsti täis põrandal tihedas peoliste summas tantsisid, orkester kõrva juures kurdistavalt mürtsumas, sulas meeski viimaks üles, igatahes niipalju, et päris tantsu lõppedes tunnistas:

«Sa oled jälle niisugune nagu siis, kui me Pedas tantsuõhtul tuttavaks saime. Mäletad, üliõpilaspäeval?»

Apo oli samal ajal ühe tootmisosakonna daamiga tantsinud; seda kohale saates noogutas ta Olale. Ola naeratas vaevumärgatavalt vastu. Kuid mehele lausus ta õpetlikult:

«Inimene rabeleb piasjades nagu kana takus, isiksus heitleb lõpmatusega. See on nende vahe.»

Aga kui orkester tegi vaheaja ja lavalt ära suitsetama läks, tõusis Ola lauast, elevil, elektriseeritud, juubeldav, silmad hiilgamas, pihud niisked, ning ruttas kergel sammul, peaaegu joostes peolaudade vahelt läbi, üle saali, hüppas lavale klaveri taha ja hakkas lennukalt Straussi «Kevadhääli» mängima.

Temas endas liikus, lainetas ja kohises kevad.

(Järgneb)

KUI PÕLETASIN NEED KIRJAD

On külm,
nii külm on see hommik
ja kõle.
Ahjusuu ajab suitsu
ja puud ei põle.
Kui sooja, sooja
siit vähegi saaks!
Käib korstna kurgust
üks kähisev kraaks.

Paar vanu kalosse
tulele toiduks
ja pihuga prahti,
et leek ei roiduks.
Ja ahju kõik haledad värsid,
kraaks!
Tuul truupides undab
ja paisub hurraaks.

Et saagu su kirjad
nüüd tuleurjaks!
Olen külmunud kalgiks,
olen kuivanud kurjaks.
Ei taevas taevaks,
ei maa mulle maaks.
Ise üleni tulle, kraaks
ja kraaks!

HINGEPUU

Seitse korda päripäeva,
seitse korda vastupäeva
käib Amanda ümber kuuse,
käib ja käib ja samme loeb.

Meeletuil ja laiul silmil
üles vaatab, näib, et talle
miskit kadunut ja kallist
kehastab see kõrge puu.

Kui ta ütleb: Rõõm ja valgus!
Kui ta ütleb: Önn ja priius!
Kostab see kui linnu vidin
tagant aknatrellide.

Kummalisi nõiaringe
veab Amanda halli lumme
väsimata, sest ka siia
tungib toimekas maailm.

Ausad härrad arhitektid,
tühistage need projektid,
sest et hirmus on, kui hakkub
igihaljas hingepuu.

Kuid veel hirmsam on, kui otsa
löpeb lootus ja su tõde
vananeb ja valeks muutub,
enne kui sa ise kaod.

Seitse korda päripäeva,
seitse korda vastupäeva
käib Amanda ümber kuuse,
kuni sanitar ta viib.

TÜTRED

Mustjaks on tõmbunud lepad
hilissuue nukratel niitudel
ja on tuhmunud me tütarde lendlevad lokid.
Üheaegselt lindudega lõpetasid nad laulmise.
Seenekorvidega uitavad nad tumedas laanes
tasa sabiseva vihma all.
Rohutirtsude sirinast särisevatel öödel
leavad nad lahtisi silmi oma laiadel
abieluvooditel ja vahivad aknaruudus tuikavaid
lõikuskuu tuliseid tähti.
Ma tean, ma tean, ma tean!
Aga miks
peaksime meie, hallid
elustpuretud eided, seda kõike
jälle uuesti nägema ja kaasa kannatama
valusamalt, oi, valusamalt kui iganes
omaenese olemise vaevu?
Ei, õekesed-nõiamoorid,
välja otsigem vaaremade vanad ahjuluuad
ja esimeste sügistormidega
asugem teele!

KERSTI MERILAAS

KEVAD VÄLJAS — MINA SEES

Puude juured pakitsevad.
Robinal fõusevad roost
finnud ja lendavad merele.
Talvisest tahmast on tihke mu aken,
sirelid ei pääse enam sisse.
Kõik mu keldrid ja panipaigad
on ammutatud tühjaks;
hiiredki põgenevad põldudele.
Jälle pean ma oma veini ja tinti
veega lahjendama.

MÖTTETA VÄRSID

Kui ruttu kasvavad küüned,
juba jälle neid lõigata vaja!
Tuuleta veed on tüüned
ja vefe peal kollane kaja.

Aga käärid on kole nürid,
vist traati ma lõikasin eile.
Need piltide pühajürid
ei tühjagi tähenda meile.

Pool tundi ma raikasin elust,
tehes mani- ja pediküüri.
Oks pääsuke räästa pelust
läks lendu, lõi augu müüri.

Sa pärid mult pooleldi nutul,
nagu aimaksid alatut võtet:
mis mõtet on säärasel jutul?
Tõepoolest ei olegi mõtet!

Mis mõtet on noorel kasel
aina õõtsuda akna taga,
või sel, et sind lahkuda lasen,
õeldes: jää jumalaga!

Kui ma ometi tean, sa ei jää ju,
päris üksi sa edasi lähed
ja kaod üle kummuva käänu,
kus starti ootavad tähed.

Läbi õhtu õispunase eha
orkester põrutab marsse
ja nii pagana raske teha
on tõeliselt mõtteta värssse.

TRUMM

Ära fao endale vastu rindu.
Ära peksa pead vastu poste.
Ära rapsi rusikatega õhku.
Võta trumm!

Lahvatab
virmaliste tulevärk,
mööfmatute lumelagendike tagant
vastab mulle esihõimude šamaanitrumm,
hakkavad tūmisema troopiliste vihmametsade
tamtammid ja ärkavad kõik eilsed ja tänased
trummid, timpanid ja trianglid:
trummid fantsule
ja trummid tapalavale,
kroonupühade ja paraadide trummid ja
ristisõdade kõrvulukustavad käristid,
õiste haarangute ja surmalaagrite
suured summutajad.

Anna meile andeks meie võlad...

Ei suuda ma andeks anda, ja ka mulle
ei anta andeks.
Silmad sissepoole kõõrdi,
faon ma oma trummi,
ma faon ja faon ja tunnen,
kuidas mõistuse vastupanu
murdub ja aju
tinakarva filkadena
kõrvaukudest
välja valgub.

Mis kergus! Mis kobrutav kõmin!
Koljuõõnsus täis kapjade plaginat.
Eest tükkidena pudeneb pilvede kallerd.
Heil! Heil! Heil!
Sõit tulise vankriga taeval
Planeedid muisutavad musti mokki,
läbilõikavalt vilistades mööduvad meteoorid...

Siis pauguga lõhkeb membraan
ja ma prantsatan alla,
alla oma vanasse võidunud tugitooli
ja tooliga koos
läbi kolme korruse
kodumaa mulda.
Ja kõik
ja kõik
ja kõik
on tagasi jälle,
meie piin ja häbi, oh mu vennad!

KERSTI MERILAAS

MUISTSED MEHED

Viru sepp, mu vellekene,
Lääne sepp, mu langukene,
miks sina meile mõõga tegid?
Meist pole meesta mõõka tõstma,
rüütlirauda liigutama.

Oh sind, seppa, tahmakäppa,
raua kalli miks raiskasid?
Teinud parem naistele naasklikene,
noorikuile nõelakene
pastlapaari paikamiseks,
fanu veere fikkimiseks.

LONTMAAKRID

Keeruta, veeruta lehmälõõga
ja päitsenööri punu,
ei ole meil ununud halvad ajad,
head ammugi ei unu:
kui käisime, kuklas kübarad
ja mantli hõlmad maani,
oli vankrivahe meil vorste täis
ja saiad sadasid saani.

Pinguta, linguta koormakõit
ja purjesooti punu,
armsafest aegadest unistame,
hirmsad ei uneski unu:
oh, kuidas meid vaeseid vaevati,
raudu pandi ja võlla poodil
Ära tunneme sõlmed ja silmused,
mis vähegi seda moodi.

Need metsaküla mehed on madalad
ja seisavad, sääred rangis,
silmad peas nagu sinijärved,
aga hambad on kõvasti tangis.

SUHKRUPAGAR

Kas tead, mis vaim on värskes pärmis,
mis tööd ta fuimas fainas teeb?
Mu koldel valmib krõbe küpsis
ja mõrkjas keedis üle keeb.

Sa ära kõrge tähe poole
nüüd enam sõrmi siruta:
see täht on kustunud. Siit pannilt
saad pihku sooja piruka.

Su meelekibedust ma mõistan,
on tuttav mullegi see taud.
Ei miskit peale maise mõnu
või pakkuda mu maguslaud.

Ennäe, kui armsalt siiski õitseb
ja lõhnab kook — kondiitri roos.
Siit muuseas puududa ei tohi
ka soolavakk ja pipratoos.

Kas tead, mis räägib kambri nurgas
korvpudelites mulksuv vein,
kui ühel pool on õine aken
ja teisel raksuv kivisein?

ÕPILANE FABIAN

FABIAN magas sel hommikul veel kauem tavalisest, ent kui ta end pärast mitmekordset ärkamist südapäevaks vastutahtmist voodiservale istukile ajas, kuiva suuga maigutas ning enda ette põrnitsema jäi, oli toas ikka alles nii hämar, et tule pidi kohe põlema panema. Sūgis oli jälle käes, kraadiklaas näitas toas kõigest kümme kraadi, aga see ei saanud küll õige olla. Termomeeter valetas juba ammu. Kell käis taha, habemeajamisaparaat kribis kaela, korgid läksid ilmast ilma läbi, nii et korraga ei tohtinud televiisorit vaadata ning elektrisoojenduskotti kasutada. Meest on majja vaja, meenusid Fabianile esimese abielu ämma näägutused. Ma ei oska midagi, ahastas Fabian.

Teadvus tuli aegapidi tagasi ning hakkas kujunema mingi piir unede koleduste ning eile öösel tõeliselt sündinu vahele. Ent parem oli isiklike äralangemiste analüüs pärastiseks jätta, las mure ootab õhtuni. Fabian oli ammu selgeks saanud, et mida kaugemale mure lükata, seda kauem saab olla mureta. Fabian võttis varnast võtme ja läks välja vaatama, kas postiljon on juba käinud. See oli labane. Hommik algas labasusega. Aga ta lohutas end: vahel tahab iga küünik, et hommikune post saaks sündmuseks ja tooks midagi uut ja rõõmsat. Kui midagi enam üldse tuleb, miks siis mitte postiga? Milleks siis post loodud, kui mitte selleks?

Teinekord tundus isegi Fabianile, nagu oleks kogu eelnev elu üksnes varjatud ettevalmistus tõusmiseks mingile teisele tasandile, ilma et ta oleks täpselt teadnud, mida kõrgema all mõelda, kas karjääri, transtsendentsust, varandust või suurt kirge. Fabian teadis küll, et säärane tunne tähendab nõrkust, nagu loteriipiletite ostminegi, kuid vahetevahel, nagu täna hommikul, tahtis ta korra loobuda tugevate teest ja lasta nõrkusel võimust võtta. Aeg-ajalt pakkus ootusärevus lõbu nagu igasugune labasus, nagu olesklus, nagu kommertskultuur, mille laineil oli nii mõnus end kiikuda lasta, lugeda «Siluetti», kõrvus labane šlaager, käes magus ja punane šerri, kõrval labane — kes? Ent kas ainult korra? Paari päeva eest tagus Fabian kolm tundi koroonat. Totter mäng. Labane mäng. Aga ta tundis sellest mõnu. Pärast luges Fichte kirju Kantile, ainult mõnu ei tundnud. Ta jäi nende juurde hoopis magama. Ja eile jälgis ta mitukümmend minutit nagu viimane tattnina, kuidas töötab ekskavaator. Vaatas, kui sügavale kaevab. Nüüd analüüsib ta ennast, kas on võimalik veel sügavamale langeda. On, päris kindlasti. Mida ütleski too eluvend Schasmin: «Sõidame paariks päevaks minu suvilasse, käime seenel, kolame rannas, otsime linnupesi, läheme sauna, teeme lõket, tikume külaplikadele ehale. Sa ei pea mõtlema millelegi keerulisele (millegipärast arvati, et ta ikka veel mõtleb keeruliselt), ei pea pingutama ja kogu aeg lõögivalmis olema. Keegi ei himusta seltskonnas

sinule kuuluvat kohta, pole ka kedagi, kes võiks sulle su vaimukuste eest anduda, külplikad neid ei jaga. Lase end lõdvaks, unusta võõrsõnad, ole enda päralt, lase elul endast läbi voolata.»

Tookord vaatas Fabian Schasminile pika pilguga otsa ning tähendas, et säärasega ta küll koos luurele ei lähe. Aga nüüd paistab, et seegi pole võimatu. Kui mitte luurele, siis suvilasse igal juhul. Ta tahab suurt ja lihtsat. Täna sooviks ta midagi, mis tooks pöörde, muudaks saatust või annaks vähemasti jõudu edasi elada. Täna pöörde tahaks ta eluraamatusse suurte ilusate tähtedega kirjutada, või kui seda ei lasta, siis igal juhul tindiplekkideta. Fabianile meenus ebameeldivalt, et ta pole ennast ikka veel majaraamatusse sisse kirjutanud, ehkki elab siin juba poolteist kuud. Asjaajamine majavalitsusega käib talle lihtsalt üle jõu. Küll ükskord otsivad teda ise üles, ega nemad jäta.

Läbi kasti värava küljes valendab vaid õhuke õhtuleht, ainus, mida Fabian inertsist veel tellib, sest teisi loeb ta möödaminnes (surmakuulutusi, spordiudiseid — need on vähemasti midagi konkreetset) töö juures, et sundida end kas või veerand tundi päevas ka seal viibima. Muidugi, kutset esinema Heidelbergi ei tasu oodata siia, halva mainega aguli umbtänavasse, linna tumedaverelisse veeni, mille kohta korterivahetajad märgivad oma kuulutustes, et ainult mitte sinna. Isegi suvepäevadele pole ammu palutud. Või kuhu jääb mustade jõudude viibe pühitsema neljapäeva ööd? Kus on külmkingad ja maa-alused? Nendega on flirt ammu läbi. Vahepeal Fabian püüdis õppida malet mängima ja paharette tõsiselt võtma, aga nii üheks kui teiseks tuli liiga palju huvi teeselda, end asjatult pingutada. Tühja nendega. Mustad jõud, see on meie eilne päev. Hoopis hullem, et postkastis pole ka rahakaarti suuremale summale ega austajannade imetluskirju, ei kohtu- ega ballikutseid, auaadressi ega anonüümseid ähvardusi. Need on kindlalt objektiivne reaalsus. Aistitavad. Tõde. Praktika. Raha pole ilmast otsa saanud, ja kui ongi, võiks äärmisel juhul tulla või valeraha-kaart. Austajannad samuti: küll nad juba kusagil kedagi austavad. Kohtud täidavad plaani, ballide ja vastuvõttude hooaeg on kindlasti alanud, au ja ähvardusi jätkub kõikidele, ainult tema on mängust välja jäetud.

Aga miks? Kui kauaks veel? Millal siis algab kord tõeline elu, mõtles Fabian vannitoa lävel heitunud, Singapurist saadetud käterätt ümber niuete.

KUI TA lehe uuesti kätte võttis, liugles selle vahelt graatsiliselt põrandale ümbrik, mille indeksi kohale maalitud kunstlikul merel ujusid üksik vene ja valged luiged, saatja aadress puudus, nagu paadist sõudjagi. Iga kiri on võimalus, seepärast haaras Fabian varnast hommikumantli selga ning ruttas laua juurde, kus asus läbematult saagi kallale. Vaadanud seda veel kord eest ja tagant, rebis ta täpselt ja vilunult serva maha, krabistas lagedale hinnalise sisu.

«Fabian, vana semu, saame jälle kokku...» seisis seal, lööduna läbi kes teab mitmenda kopeeri, nii et tähed sulasid üksteisesse, mõni koht oli nõrgemast löömisest päris valge ja raske oli aru saada, kas tuli lugeda «saame» või «joome». Kuigi kedagi polnud nägemas, kirtsutas Fabian pikalt nina, kergitas irooniliselt suunurka ja tõstis ebameeldivast tundest viivuks silmadki. See siin polnud Heidelberg ega Oxford ja isegi mitte suvepäevad. Pöördumise vorm kõneles enda eest. «Vana semu» kuulus Fabiani meelest säärase sotsiaalse elemendi leksikasse,

kes tänaval üksteist vilega kutsuvad: algul torķavad sõrmed suhu, siis viskavad viis pihku. Sihukesed söövad matsutades ja suudlevad vahepeal kätt, nii et sinna jääb rasvane laik. Kui nende tähelepanu sellele juhtida, ütlevad pardonks ja naeravad nii, et igemed süljesed. Pärast aga ajavad käpa krae vahele. Ja kui neid vihastada, teevad öösel kutuks, või kuidas seda nimetataksegi. Need väljendid ja kujutelmad tegid Fabianile peaaegu füüsilist piina. Niisuguse rahvaga pole mingit läbikäimist, kui selleks puudub äärmine vajadus. Kribigu või tuhat habemeajajat, jäägu või kogu aeg taha, öelgu ämm mis tahes.

Inetu kutse. Ehkki kahtlane hinnata üritust üksnes paberi järele, millega sinna palutakse. Ka äsja igatsetud rahakaart poleks kuigi orginaalses sõnastuses, aga sellele vaatamata kõlab «sada rubla» kuidagi paremini.

Hirmutas väljavaade jälle pummeldada. «Osavõtumaks kümme rubla. Ära vea vanu klassikaaslast!» oli kutsel kirjas. Surnuks tahavad end juua! Ent Fabriani mõistus ütles, et momendi vastikus kõikvõimalike orgiate vastu on tingitud tema hetkeseisundist, äsja kogetud küllastusest. See on ikka nii. Kui Buddha lahkus kodulossist laia maailma igavesse kasinusse, oli ta ennist neljakümne tantsijannaga tülgestuseni aega veetnud. Nii ka nüüd: mis teab pohmelus pudelikrampidest? Mis teab teine tundeist. Öösel saabus ta uhketele matustele järgnenud oivalistelt peiedelt, mis lõpupoole meenutasid rohkem paganlikku jaanituld. Nüüd mustendasid küünealused nagu hariliku joomise järel, sakraalne taust ei lugenud füsioloogiale tuhkagi. Imelik, alati pärast pummeldamist on küünealused mustad. Aga veel veidram, et iseenesest ei kao leinarandid kuhugi, kui ka pärast seda paar päeva vahet pidada. Tuleb riistad välja otsida ning teed lahti ajada. See kohustus muutus Fabianile aina koormavamaks. Juba mõnda aega ei viitsinud ta küüsi seemisnähaga poleerida nagu vanasti, juba ammu vahetas ta viili kääride vastu. Nüüd ta lihtsalt hoolitseb, et liiga kiskja moodi välja ei näeks.

Riided lehkasid ja iseenda hingeõhk sundis pea ära keerama. Täna ei saa kedagi suudelda. Justkui neid võimalusi aina sajakaks kaela! Täna jäävad ära ahvatlused. Fabian ei talunud suudlemist, polnud ammu talunud. Igal juhul mitte huultele, tal hakkas siis alati imelik. Miks? Peen mees tahab kõike teada, jälgib end vastavates olukordades. Fabian sai aru, et kujutles suudeldes alati, mida kõike suuga veel tehakse, mis sealt läbi käib. Näiteks toit. Aga söömine, kui seda just väga ilusti ei tehta, on ikka natuke labane.

Ent hingeõhk muutub nagu tuule suundki. Pealegi ootas kokkutulek kauges tulevikus ning Fabian aimas vaistlikult, et selle aja peale võivad tekkida uued vajadused. Ta tunnetas iseend.

Lisaks hakkas teda vaevama südametunnistus. Kui muidu saab iga kolmas päev viina võetud, siis see üks kord, kui juua tuleb äsja pärast ja heast tahtest, kui koolikella kauge kaja kutsub teda puberteedia mängumaadele, jätab ta sellele vastamata, tuues variserlikuks argumentiks abstinentsi. Miks ta keeldub koolitädiga kokku löömast? See ei näita head tooni, ta käitub gigolona, kes mujal nii ära aetud, et ei viitsi end kokku võtta ja seadusliku naisega magada, kes on nagu südmetu jõhkard, kasvatamatu tüüp, kes pole kuulnudki, mida tähendab *keep smiling*.

Misasja ta sinna sõidaks? Tal pole koolist kalleid mälestusi, tal ei seostu kool embrüoga. Lasteaed, kool, ülikool — kõik sulas tagantjärele

vaadates kokku, voolas mälus ühtlase emanatsioonina nagu igavikuks väljavenitatud viimased kuulsad sekundid uppuja või poodava silme ees. Kuidas on lood timukaga? Kas pooja või uputaja silme ees kangastub kogu nende eelseisev elu?

Ühelt poolt hoiatas Fabiani sisetunne kindlalt, et oleks parem sõitmata jätta, sest niisugused asjad pole tema jaoks. Inimene peab teadma, kuhu ta läheb, et mitte saada mängurikkujaks. Sohitegijale antakse andeks, aga sellega, kes ei võta üldse osa, kes ironiseerib kõrvalt, sellega käiakse karmilt ümber. Tuleb tunda, kust kulgeb taluvuse ülemine ja alumine piir. Kel hakkab restoranis imelik, mingi jaamapuhvetisse ja söögu seal või vitriin tühjaks. Kes ei armasta lõõpida, kes pärast iga elegantset juhusähvatuset pärib, mis sellega siis õieti öelda taheti, mis siin naerda on, see nohisegu ning õppigu ajalehest päevauudiseid pähe, seal jääb selgust ülegi!

Fabianil on jälle omad veidrused: ta ei taha minna saunapidudele, sest jälestab libedaid mehekeresid, retked seene- ja marjametsa hullutavad teda alguses oma igavusega, aga pärast ajavad närvid krussi; vastumeelt on pulmad, kus tuleb kirvega nukke pooleks lüüa ja osaleda muudes rahvalikes mängudes, samuti teatrietendused, kus publikul ei lasta rahulikult pimedas mõnuleda, vaid püütakse teda iga hinna eest tegevusse kaasa tõmmata. Vilistlasõhtud istuvad talle täpselt sama vähe. Kuid teisalt: paljugi, mida ei viitsi või mis ei meeldi. Retk minevikku, õpetajatetoa fossiilide keskele, sealsesse siiani salapärasesse keelatud atmosfääri on hoopis midagi muud kui näiteks tühjade pudelite poodi viimine. Seda ei otsusta ühe hoobiga. Ehkki Fabian oli juba lasknud kirja hoidva käe teatraalselt sülle langeda, oli see puhas eputamine. Asja tuli kaaluda, ning selle asemel, et peegli ees habet ajada, nägu pähe teha, trotsida kuivavat suulage ning tarmukalt toimetada, või siis vastupidi, pead parandada, kükitas Fabian ebaesteetilisse asendisse diivaninurka ja toetas mustade teravate karvadega lõua pihku.

Eile näitas üks jõmpsikas talle ajakirjaväljalõiget, kus kahvatu mees end ilusa pildi ees erutas. Jõmpsikas küsis porno eest rubla. Nüüd hakkas Fabian meenutama oma vana klassi, kus ta järjest kõik üksteist aastat käis, ise salamisi lootes veidigi heldida, end vähegi üles kruttida. Mis ta sest kõigest üldse mäletas?

NOORUKESE õpetajanna täidlane suu loeb klassi ees luuletust («üks suu nii vana kui mullake...»). Iluvõimleja! sosistasid tema kohta kuuenda klassi poisid kahemõtteliselt, üks käsi püksitaskus. Tagantjärele sai Fabian aru, et tegelikult oli õpetajanna väga sarmikas, aga tollal sõimasisid nad teda nõiaks. Tal puudus kannatus oma ameti jaoks ning ta karjus end nende peale inetuks. Kord oli neil klassiõhtu. Ta võttis oma mehe kaasa. Mees oli soliidne, tehnokraatlik, ajas morsiklaasi ümber. Miks ta kaasa võeti? Üks teine õpetaja vedas endaga igale poole kahte väikest last. Tal polnud kedagi nende juurde jätta. Kas ilusal õpetajannal polnud kedagi mehe juurde jätta? Nüüd, tosin aastat hiljem, kohtas Fabian neid teatris. Õpetajanna teda muidugi ära ei tundnud. Ta ise oli palju vanemaks jäänud, otsaes kortsud, alumise huule all tillukesed punased vistrikud, nahk kaelal lõtv. Aga mees nägi endiselt esinduslik välja, plaksutas loiult ja üleolevalt, kuna naine peaaegu hüsteeriliselt käsi kokku tagus. Vaene õpetajanna!

Mida veel? Kellegi kriidiline käsi lõpetab tahvil teoreemistust.

MIHKEL MUTT

Kui imalalt lõhnas söökla. Ja millega seal põrandad kaetud olid — millegi ligedaga? Vastikus duširuumide vastu tärkas juba siis, nende psühhoanalüüs ütles, et seal kasvavad seened. Hämaras koolisaalis mängib vali muusika, liibuvad paarid, aga õpetajad vaatavad kõrvale, nad ei tunne end päris kindlalt. See, mis põrandal tehakse, pole ühtpidi võttes päris moraalne, teisalt aga puuduvad instruksioonid süüdlaste karistamiseks, nii et targem on teha nägu, et midagi ei märgata.

Vahel harva, kohanud tänaval mõnd tuttavavõitu nägu ja igaks juhuks noogutanud, püüdis ta pärast meenutada, kuulus see koolivennale kaheksandast klassist, esimesel sessioonil läbipõrunud kursusekaaslasele, aktivistile Pioneeride Paleest või hoopis mõnele kaugelt sugulasele. Mis on saanud nende XI b-st? Ei tea, ei tea. Aasta pärast lõpetamist kuulis Fabian siit-sealt, kes oli läinud edasi õppima, teadis isegi, mida ja kuhu, kindlasti suunati mõni ka siia, kuid Tallinn on suur linn ja täpset ei või Fabian midagi öelda. Kuidas nad elavad? Vahel vilksab ju ajalehes ning kuuldub raadios tuttavaid nimesid, ent kui palju on Eestis Seppi, Tammesid, Rebaseid, isegi Schmidte ja Bache on mitmeid. Kuidas olla kindel, kas need on need?

Järsku meenus Fabianile, et ühe tütarlapse saatust teab ta küll täpselt. Too oli kaks aastat pärast keskkooli surnud kopsupõletikku. Fabian luges tookord ajalehest surmakuulutust. Esimene tunne tuttavat nime mustas raamis nähes oli hirm mõttest, et temaltki võidakse tulla pärjaraha tahtma. Ta oli siis väga vaene. Post tõi rahakaarte veel harvemini kui praegu. Hiljem räägiti, et nende klassijuhataja oli haulal kõne pidanud. Tea, millest ta rääkis? Küllap püüdis ennast välja vabandada. Eks tal võis häbi olla, et ise elus on. Mingi kord peab ikka ka valitsema. Puhas perverssus, kui tütar sureb enne isa, tibu enne kana, õpilane enne õpetajat.

Kogu juhtum võttis aga Fabiani kõhedaks. Tal endalgi oli kord südames tumedalt torganud. Valu sähvas pärast seda, kui ta ühel öösel purjus peaga suvilast linna jooksis. Seitse kilomeetrit. Enam ei mäleta, kas kellegi eest või kellegi juurde. Ilmselt viimast, sest varsti järgnes jooksule veel üks pingutus. Paar tundi hiljem, hommikupoole ööd, torge käiski. Talle tundus, et samal hetkel kostis kellatirinat, aga see pole kindel, võimalik, et talle ainult viirastus nõnda, sest oli lugenud väga paljudest juhtumitest, kus tumedale torkele rinnus järgnes nimelt halutsinatsioon kellatirinast. Võib-olla oli hoopis vastupidi: ta küll kuulis reaalselt tirinat ja kujutles lihtsalt, nagu eelnenuks sellele südamehäire? See oli siis. Aga kõik muutub, kõik valjeneb, päev muutub aina heledamaks. Ühel kenal õhtul, kui keegi väljakul lokku lööb või sireeni üürgama paneb, kas ei tundu talle siis, et ta ongi juba surnud?

Järgmine päev lesis Fabian kodus diivanil ja oli masenduses. Süda vedas alt kõige ebasobivamal ajal. Täna oli viimane päev «Varamu» välja osta. Kuid Fabian ei riskinud kodust lahkuda. Mis siis veel sellest rääkida, et ta oli kutsutud õhtuks pulma, üks vana sõbratar läks mehele. Miks peaks ta väikesest kenast masohhismist alt ära hüppama? Ent terava elamuse asemel katsus ta pulssi. Tervise eest tuli muretseda ja Fabian kartis kõige hullemat. Loomulikult mõtles ta surma peale. Misugune haritud inimene poleks seda vahetevahel teinud? Kord ees või taga. Ta lesis ja luges «Sinilindu». Maeterlincki taevas, kus väikesed poisid ja tüdrukud ootavad järjekorda, mil neid maa peale isade-emade juurde saadetakse, tõi Fabianile silme ette sümmeetrilise kujutluse:

Surm võtab oma hoovi peal krimpsus rauku vastu. Fabian jäi magama, ent kujutlus jätkus unenäos. Õu meenutas korruga väga makulatuuri vastuvõtupunkti. Iga rauga eest anti «Varamu» või Nahksuka-jutt.

Surm ise saatis talle tervisi. Fabian laiutas sõpradega kohviku purpurses plüüsloožis. Surm astus juurde ning manitses: «Võta end koomale, elu!» Fabian ärkas ja jäi mõttesse. Tal oli tunne, nagu oleks ta kuskil arvele võetud. Tume torge tähendabki, et hinge vastu on esimest korda huvi tuntud. Nüüd võib veel üks kadunukese-eelik kindel olla, et teda pole kahe silma vahele jäetud. Läheb veel aega, kahvatud läbipaistvad sõrmed tõstavad sinu toimikut ühest virnast teise mitmetel laudadel, sinkjad huuled verevaeses näos kordavad sinu nime, aga väga pika tänava teisest otsast paistab juba rongkäik, oivalised peied on käelulatuses. Võimalik, et ämm ise viskab sulle kolm peotäit mulda hauda kaasa ning lööja on su oma lell.

Hea küll, arutles Fabian endamisi, mõni mu semudest peab kindlasti elus olema, vähemasti see, kes tuli mõttele teised kokku kutsuda, aga tõenäoliselt ka kõik ülejäänud. Ta tiris lahti ühe alumise lauallaeka ja võttis sealt nahkkarbi, mille põhjas lebas lasu kollaseplekilisi klassitunnistusi, kiituskiri, sentimentaalsete pühendustega fotosid (muide, poistelt, mis kinnitab tähelepanekut, et eelpuberteedi armastus on sooväline), spordidiplomeid (aladelt, mida harrastatakse ainult koolis, nagu rahvastepall), nende peal kuhi suveniire ja reliikviaid, muu hulgas üks lõhnastatud munakivi, mille kinkinud tütarlaps lootis, et see toob õnne ja mida Fabian kasutas vanasti tuba tuulutades raskuseks lendlema kipuvatele paberilehtedele, ning armastuskiri, mille äärele oli leukoplas-tiga kleebitud herbariseeritud nõmme-liivatee.

Fabian süvenes piltidesse ja luges tagant nimesid, mis kodus hoolikalt harjutatud «allkirjadeks» väänatud. Vahel oli sama nimi pühendusega fotol ning klassipildi taga erinevat moodi kirjutatud, aga mõni oli kirjutatud nime ja allkirja veel juurdegi, nagu oleksid need kaks eri asja.

Kunagi tuttavad näod tundusid nüüd lootusetult võõrad. Milles asi, ei taibanud Fabian algul, miks nad äkki nõnda veidrad paistavad? On ju selge, et igal inimesel hakkab imelik ennast ja teisi noorena nähes. See on teadagi loomulik. Ainult et mingi veidrus on neis piltides veel. Alles siis ta mõistis: nad erinesid tänastest eakaaslastest mitte lihtsalt niisama, vaid põhimõtteliselt. Atmosfäärilt, stiililt, auralt, kolo-riidilt, tämbrilt — kuidas seda nimetadagi. Samal määral kui Fabiani koolitrepile ülesrivistunud klass ei sarnanenud Fabiani isa vanadele gümnaasiumipiltidele, nii erinesid mõlemad omakorda praeguste jõnglaste värvilistest kevadülesvõtteist. Fotod on igal ajastul isesugused, erinevus ei sõltu üksnes tehnikast, kõiges on midagi teisiti, aga mis? Epohhi müsteerium avaldub küll paberil, kuid mingi teise müsteeriumi keeles. Ent on siis praegust hetke eelnenutest kergem sõnuse väljendada? Jääb üle üksnes korrata, et iga ajastu väärib oma fotosid.

Küllap peitub selle taga ajastu vaim, mõtles Fabian. Ta kavatses jälgida väheseid, kes koos temaga algusest peale samas klassis püsisid, et nende nägudelt avastada muutusi ühiskonna elus üheteistkümneme koolitalve jooksul, kuid tüdis peagi. Ainus erinevus, mis ta kahes uurimisel valitud poisis avastas, väljendus kaheksandas klassis nende siledatele paledele ilmunud *acne*'des, mis püsisid seal ka järgmisel aastal ning siis ootamatult kadusid. Fabian tegi säärasest metamorfoosist oma

järeldused, millele ta tollal kindlasti poleks osanud tulla. Igal juhul polnud ühiskonnal säärase kosmeetilise muutusega suurt tegemist.

KEDA oleks tal lootust kohata kahe nädala pärast Tartus? Igaühte. Kõigil võib juhutuju tekkida. Nagu temalgi. Aga tõenäolisem, et ta leiab sealt eest peamiselt kaht liiki inimesi — lihtsameelseid ja masohiste. Mõlemad loodavad vilistlasõhtultki üht-teist enda jaoks. Esimeste osaks jääb taasleidmisrõõm, jällenägemisõnn. Nad võtavad seda sündmust loomulikult, nagu kõike muudki maailmas. Kokkusaamine endiste kaaslastega — see on ju imetore, nii see peabki olema, selle üle on ikka rõõmustatud. Vanad sõbrad said jälle kokku — sellest lauldakse laulus ja seda maalitakse veinisiltidele. Tantsigem ja laulgem siis meiegi. Esimestel kokkutulekukordadel peavad nad ennast koolimajas üleval nagu tavalisel peoõhtul. Ja tõepoolest — mis vahet seal ongi. Aga mida vanemaks nad saavad, seda enam sugeneb nende käitumisse uusi veidraid jooni, seda enam muutub kokkutulek teatriks.

Siinkohal meenus Fabianile ammune klassijuhatajatund, mida andis ebameeldiv meespraktikant. Kõik praktikandid jagunesid Fabiani silmis kaheks. Naised olid õnnelikud ja mehed ebameeldivad. Tolle mehe juures häirisid teda ebapuhast diktsioon, laiad õlad ja komme nende tüdrukutega lamedat täiskasvanu-nalja visata. Fabianile ei meeldinud üldse meesõpetajad, välja arvatud vanemad, vähemalt viiekümnesed. Nende mõttemaailmast sai Fabian aru ja pidas neist lugu. Nooremaid oli aga raske tõsiselt võtta, kuigi ta teadis, et mehi on kooli hädasti vaja. Miks nad valisid ala, mis ei too raha ega kuulsust? Võimalusi oli kaks. Muidugi pole välistatud, et neis elas edasi rahvusliku liikumise vaim, maa soola mentaliteet, aated ja isamaa. Aga oli ka hoopis labasem ja tõenäolisem põhjus, et raadio ja televisioon, ajalehed ja kirjastused, institutidid ja igasugused muud peenemad ettevõtted neid lihtsalt ei tahtnud, sest nad olid vähevõimekad.

Praktikant küsis midagi Fabiani käest, ent tema puikles kõrvale (tal polnud juba siis seisukohti), aga et endale tähelepanu tõmmata (ta oli juba sellal edev), küsis omakorda, kuidas ta saakski avameelselt vastata, kui tagapingis konutab eakas kiilaspäine inspektor, kes pidi tunni läbi viimist hindama. Praktikant elas läbi oma elu võib-olla ainsa helge sekundi ning kordas Fabiani küsimust valjusti, pöördudes inspektori poole. Seda nimetatakse õppevahendite valmistamiseks kohapeal leiduvast materjalist. Pöördutu heldis ja hakkas meenutama, kuidas nende vana klass peab iga viie aasta tagant kokkutulekuid. Mullu kogunes neid möödunud sajandi algul rajatud Lõuna-Eesti alevikooli vaid seitse, kõik, kes elus, sest ülejäänud olid juba mulla all, ainult üks kaugel Austraalias. «Me istusime neissesamadesse pinkidesse ja saime korraks jälle lasteks,» lausus inspektor ning pühkis prillide alt. Ta kõneles veerand tundi, kuni kell helises. Siis ta korjas pingilt oma mapi, tatsus vanainimesekõnnakul õpetajalaua juurde, võttis praktikandil õrnalt küünarnukist kinni ja viis ta endaga välja. Küllap tahtis vana inspektor, kes igasugusel ajal sama ametit pidanud, noorele mehele sellel hetkel isaks olla. Küllap jäi talle mulje, et praktikant on meister laste hingekeeli helistama. Igal juhul teenis too temalt kõrgeima hinde. Sai kiita. Äkki tegi tänu sellele veel karjäärigi. Võib-olla on ta palk praegu minu omast suurem, mõtles Fabian tigidalt. Oli ju tema see, kes tahtmatult tolele tohmanile säärase hiilgava võimaluse kätte mängis.

Vana korrektne inspektor võis kõike väga kaunilt, lausa apollonlikus vormis ette kujutada. Aga tegelikkus on midagi muud, seal kisub tema maalitud pilt üsna läilaks karnevaliks, mis kulgeb ikka ühe ja sama stsenaariumi järgi. Tulevad Fabiani kaaslased ja tahavad ka lasteks saada. Tulevad ja istuvad koolipinki, mängivad füüsikatundi, meenutavad, kuidas nad selle asemel, et arvutada jõuõlga, lasksid tahvli ees vastajale peegluga päikest silma ja pildusid teda suus nämmutatud kuulikestega. Kuidas nad «priimuse» pealt maha kirjutasid ja klassi nõrgimat kambaga peksid. Pärast jooksevad üle pinkide, pilluvad tahvililappi, lähevad enda nupukust imetledes WC-sse salaja suitsetama ja leiutavad teisi anakronistlikke magedaid nalju. Seejuures õhkavad nad üksteisele vastu kintsu lüües «eh, poisid» ja «oi, tüdrukud».

Sest millest neil rääkida? Nad kuuluvad ammu erinevatesse keskkondadesse, juured on eri pinnases. Kui nad seda varem ei teadnud, kogevad nüüd. Isegi sõnavara on täitsa teine, nagu kõik muugi — lektüür, seksuaalkombed ja menüü. Kui nad alguses rõõmustavad, leides, et on säilitanud endis midagi ühist ja sarnast, mis pärit veel vanast ajast; kui hetkeks elatakse grupimüsteeriumina läbi endine kambavaim («eh, poisid!»), siis peagi hakkab rohkem rõõmustama äratundmine, et piisavalt erinetakse, siis on hea meel, et vahed sees, mina pole nagu nemad. Ja vastupidi. Küllap mõni peen daam kardab tunnistada, et tema mees on pottsepp. Kui ta ainult teaks, mitut pottseppa tema endised sõbrannad vajaksid oma uutesse individuaalidesse kaminaid ja keriseid ehitama! Temast saaks hetkega esimese numbri tuttav.

Fabian läheks ja näeks, et osa elab halvemini kui teised. Kõik pole läbi löönud. Aga mõni paneb alles vapralt vastu. Mõni on mehest maha jäetud, mõni vallasema. Kõik inetud tüdrukud on lapsi saanud. Inetud saavad alati rohkesti järglasi. Ehk kogub mõni siit õhtult uut julgust, uut hoogu alustada, leiab enesekinnitust ja usku. Miks ka mitte? Need, kellest poleks midagi ligilähedastki oodanud, on äkki emad.

Mõnel vennal paistab kindlasti kuuekaelusest valge nailonsärk. Ja kui ta kuue õhtul seljast võtab — tingimata võtab —, siis kumab alt läbi sinine maika. Paar siivsat naisterahvast on mattide peal ööbimiseks võtnud kaasa tumedast riidest omaõmmeldud halvalõikelised püksid — et mõni ei ajaks käppa krae vahele. Lihtsameelne elurõõm pühitseb nõnda oma kokkutulekut.

ON VEEL üks liik inimesi, kel minevikuga omad arved, hoopis teised tungid pööravad nende mõtted kooli poole. Nemadki sõidavad omal kombel nautima, kuid isiklikku ängistust — mälestuste näol, mida neis äratav iga lubjatolmune sein, iga pime nurk, juhuslik tuuletõmme ja kivist astme tuhm läige tagantjärele võlulossina tajutavas viiekümneandil aastail valminud hiidkarbis. Nagu vana rantjee (omal ajal kaks kivimaja südalinnas), kes ametnike tööd häirides tolknab uue võimu poolt sundvõõrandatud korterisse loodud asutuse ruumides, kus tema siidtapeet on seintelt veel kiskumata ja põrandal kallis parkett, ja õhkab vargsi, meenutades, et seal, kus seisab praegu tulekindel seif, asetses millalgi mahagonist voodi. Ning kuigi vaheseinad lõhutud, tunneb endine peremees süljekausi kohal ära bidee nähtamatud kontuurid. Niisamuti otsivad paljud kunagised õpilased siia seinte vahele arusamatul kombel kadunud edu, kuulsust ja kirgi, mis kokku võttes moodustavad täisväertusliku elu.

Kes on need endiste aegade varjud, keda tiivustab puhas nostalgia? Kõigepealt teatavat liiki tüdrukud, keda elu on ühest äärmusest teise paisanud. Enne viiendat klassi kestab süütu iga, aga see iga sünnitab koletilikke suhteid. Pikka aega peeti ilusaks tüdrukut, kes hästi õppis ja tegi pioneiritööd. Ja vastupidi. Ühiskonnale oleks kasulik, kui niisugune hindamine kestaks viiendast klassist kauemini. Väikesed lapsed viisid ju järjekindlalt ellu printsiipi, millest veel mõnikümmend aastat tagasi juhendus kirjandus ja kunst: armastan eesrindlast, hülgan loodri tootmistöös. Need väärtushinnangud, sümpaatiad-antipaatiad, mis avaldusid peamiselt silmsidemes «kes keda vaatab» (kes mida sööb? kes keda sööb?), tunduvad tagantjärele lausa koomilised. Tollal nad eksisteerisid kui viimase instantsi tõde. Neist on võimatu mööda vaadata, sealt nostalgia tulebki.

Sest aeg läks ja ühe suve järel tekkis poistel salateadmus, «priimus» ei pakkunudki enam pinget ja noorukite lahtiläinud lihasilma tähelepanu köitis hoopis pioneerisalga senise häbipleki pinguldav pluus ja kumerdub seelik. Kuidas mõistsid oma langemist asjaosalised ise, usinad ja ebaveetlevad tütarlapsed? Miks eelistati äkki neile, eesrindlastele, mingit kahetüdrukut, kes ei käinud koondustel ega õppinud iialgi korralikult sõlmi tegema? Mis märke jäi näiteks teises reas paremalt kolmanda tüdruku alateadvusse oma turuhinna järsust muutusest? Kas analoogilisi paradiisist väljaajamisega? Minevik on hea ning kättesaamatu, kõik järgnev hälbib paratamatult kurale. Kusagil kaugel on «mälestus sellest, mida meie hing kunagi nägi, kui ta koos jumalaga taevoid mööda sammus ja ülalt selle peale alla vaatas, mida me praegu olemasolevaks hüüame, ning niiviisi tõeliselt olevasse «sukeldus»». Tahtmatult oli sattunud nende teele midagi arusaamatut ja praktiliseks eluks sobimatut nagu täheteleskoop, armastus või geenius, kogu edasist elu häiriv, nagu talutüdruku esimese öö võimalus. Kes teab, mis mälestusi sealt jäi. Kuidas mitte meenutada ning igatseda tagasi mõisasaksa sulesängi!

Vaevalt asjaosalised ise endale kõike nii täpselt teadvustavad, aga kohvleid hakkavad nad pakkima juba täna, kaks nädalat ettenähtust varem. Juba täna, kirja saades lööb palavik nad peast segi, nad hõõruvad suitsukoni suhkruatoosi surnuks ja triigivad oma mustadele kottis tagumikuga pükstele viigid viltu.

Samasugust indu peaksid ilmutama näotud tüdrukud, kes mingi juhuse läbi koolis hiljemgi orbiiti jäid, sel kombel kõik endas leiduva teoks teha ning tähelepanu äratada said. Fabian mäletas, et enamik nende kooli inetuid naisaktiviste käis ikka mõne poisiga, ja mitte ainult ametiasju ajamas. Paljudele jäi see ilmselt elu ainsaks vastatud tundeks, mis neli-viis korda päevas vahetunniflirdi kuju võttis. Pärast viimast koolikella lagunes kõik, koos ühiskondliku ametiga jäi seljataha staatusest alguse saanud kuramaaž. Või kui vahetund kestiski kauem, tuli lõpp kuidagi teisiti, näiteks selgus, et ollakse erinevad inimesed, sest üht huvitasid soome-ugri keeled, aga tüdruk astus naftakeemia instituuti. Poiss sai kaineks ja tänas õnne.

Sääraste tütarlaste hing peab kogu järgneva elu samu mälestusi tuhandel kombel varieerides kinnitust leidma, kompenseerides pikkade aastate intiimsuhete puudust nagu kaitsev legend Rootsi jalga lasknud peigmehest. Kes kümnendas klassis igaveseks maha jäetud, küll see peab kalliks tarkusetera: mida õpid noores eas, seisab eluaeg sul peas.

Selline tunnete püsivus sisendab ümberolijatesse lugupidamist, kes-

MIHKEL MUTT

kendumisvõimetud inimesed panevad seda väga imeks, nagu tuuletallaja kadestab vargsi meetoodilise kretiini raamatupidajalikkude järjekindlust pisiasjades: kes muusikast tuhkagi ei taipa, seda hämmastab orkestri masinlik täpsus. Mõnigi sentimentaalne noormees armub eleegitsevasse vanatüdrukusse. Suur ebaselge minevikuelamus õilistab nagu peen haigus. Elamus ise muutub omaja silmis aina tähtsamaks, sinna muudkui luuletatakse juurde, sest ikka on meeldiv mõelda, et õnge otsast pani plehku väga suur kala, et peigmees ei lasknud jalga naaberkülla, vaid üle-mere. Nõnda saab ajaloo enda mängu tuua, tema keeriste kaela ajada isikliku luise rinna või halva hingeõhu. Asjaosaline ei saa enam hästi aru, kas ta tahakski midagi tõeliselt läbi elada või ei, sest mis on üks keskmine mees legendi kõrval, millesse on hakatud lõppeks isegi uskuma?! Kes kunagi restoranis käinud, ei see enam piimasaali ihka. Ta pigem meenutab restorani pehmeid istmeid, estraadi sameteesrüüdeid ja vitriinis peegelduvate pudelite sära baari hämaruses. Ta kasutab juhust, et näha neid, kes tookord juures viibisid. Seepärast kipuvad need naisterahvad väga varmalt vilistlasõhtule. Aga nende virildunud suujoon meenutab üsna labaselt lese käiku kalmistule varalakkunu hauale.

Küll säärastel tüdrukutel võib peas hulle mõtteid liikuda. Ja mitte ainult neil, vaid kõigil, kes kooliajal suure *Liebe* läbi teinud. Näiteks need kaks hobusesaba esireas, ilusate säärtega valgetes soonilistes põlvikutest, mõlemad kuulsad õnnatud armastajad, vaatavad praegu ärevusega kalendrisse, arvutavad kõikvõimalikke päevi, veavad sinna «Flohmasteriga» punaseid ringe juurde ja punastavad samas ka ise. Mõni loodab veel ikka midagi. Kes poleks näinud, kuidas vilistlasõhtutel vanad paarid välja ilmuvad ning koridorihämaruses ninapidi koos kudrutavad. Ja mitte ainult nemad.

ISEGI vagad pereemad tahavad vähemasti kord aastas oma rangele seisusele käega lüüa, unustada kohustavad sidemed. Siis ei loe neile staatus, moraal ega koodeks. Nad ei pruugi sel ööl ilmingimata milligagi hakkama saada, võib juhtuda, et tõmbavad nina täis ja mängivad pandilunastamist suudlemisega või saadavad maskiballi amoripostis kahemõttelisi kirjakesi, kuid see ei loe, nad on sisimas meeletuste peale väljas. Tähtis on põhimõte ja see kõlab klassikaliselt: valmisolek on kõik. Pärast muutuvad nad tagasi väikesteks praktilisteks perenaisteks, olles rahul järgmise korrani, peaaegu aastaks. Selleks üheks väga vajalikuks korraks sobib karneval, juhuslik öö tervisvetel, täienduskursused, asja ajab ära suusalaager või sanatoorium, aga eriti klassi või kursuse kokkutulek. Seal on kõik palju lihtsam kui vohivõorastega. Pole asjatut pealehakkamise pinget ning ei pea kallist patutegemise aega tutvumisrituaalile raiskama. Endised sidemed sõlmuvad nagu iseenesest, mõnigi loidunud või hoopis ununenud kirk ärkab taas ning laastab rõõmsalt edasi. Kummalisel kombel on selleks isegi moraalne õigustus. Lõppeks on see ju meie vana klass, oleme omade vahel, oleme nagu siis. Vanad paarid, ehkki ammu eri abieludes, unustavad kooliruumidesse sattudes kergesti, et vahepeal on möödunud kaks, neli, kümme või enamgi aastat. Nagu iseenesest tulevad meelde vanad hüüdnimed, lähuvad käiku kunagised väljendid. Unustatud lööksõna on parim algus truudusemurdmiseks. Fabian meenutas õppeainete nimetusi koolipoiste argoos ja krimpsutas nina. Näis, kas nende klassi laekur laseb ligi, kui

Fabian teda tantsu ajal enda vastu tõmbab, käega juuksed eemale lükab ning talle väga sugestiivselt kõrva sosistab: mate, esta, venna.

Fabian võttis nahkkarbi uuesti põlvedele ja soris selles, kuni leidis otsitava, ja kiindus silmadega must-valgesse fotosse. Siin need tüdrukud seisid, koolikleitides ja lehvidega, kosmeetikavabad ja alles mitmevalentsed. Igal neist on veel marssalikepike põlle all või varrukas. Kelle kepikene neil nüüd on? Nüüd on nad valmis, ära kaalutud, paika pandud, nad on «päris». Fabian tegi ootamatult avastuse, et kõik need paarkümmend tüdrukut on ilmselt ammu naiseks saanud. Kas ma tõesti selle pärast muretsen, käis järgmiseks mõte läbi pea.

Muretsen küll, tunnistas ta ausalt. Ta ei suuda endale siiani andeks anda, et see tühisus tundus talle kunagi nõnda tähtis, et terve see tsirkus talle nõnda korda läks. Küll oli nende tüdrukutega tegemist. Näis, et kogu maailm keerles nende ümber. Nii kaugele, kui Fabiani mälu ulatus, vaatas iga hetk tema üks silm (ja teistel poistel kindlasti ka) kõõrdi tüdrukute poole. Ja vastupidi. Ammu enne igasugust puberteeti ja sugudevahelist armastust tähendas üks pool teisele kohutavat reaalsust. Säärastel pingetel oli kooliajast mahuliselt vähemalt sama suur osa kui näiteks matemaatikal. Kas nõnda tundus üksnes temale tänu eriti peenenenud vaistudele? Jõudis ta juba tollal alateadlikult vankumatule veendumusele, mis aga pole ei tõestatav ega kummutatav, et tema armastusnauding on kaks korda nii terav ja peen kui teistel?

Fabian lõi korraks kahtlema, kas ta ei lähe liiale, kas ei kujune intiimsfäär tema käsitluses isegi tähtsamaks matemaatikast. Kui see vastaks tõele, poleks nende klass tohtinud ühel suveööl pärast lõpupidu laiali minna, vaid oleks pidanud alustama rühmaabielu. Pealegi on kokku võttes miski muu veel tähtsam kui vahetunniflirt. Kaugeltki mitte kõik vilistlasõhtu masohhistid pole kooliajal armueluga karile jooksnud ning nimelt seda nostalgilema tulnud. Rohkem on neid, kes oma elu tähetunni küll õpilaspõlves üle elasid, aga mingil muul kombel kui kiindumustes. Seda on lihtne mõista. Kool on väike omaette maailm. Nagu laev merel või vangilaager, kus eksisteerivad vähendatud mõõtmeis samad suhted ja pinged mis suurel elus, kus on omad seadused, ülemad ja alamad, juhid ja juhitud. Kes oli koolis asjameheks, tahab seda ka pärast olla. Noorele penile jäävad trikid kergesti külge. Aga paljud on kutsutud, vähesed ära valitud. Koole on palju, elusid — kui mitte üks, siis koolidest vähem igal juhul. Elus nii kergelt läbi ei löö. Kui kooli korrakski tagasi saaks, oleks midagi nagu alles, tunneks natuke jälle, saaks vana *feeling'u*.

Seepärast püüab endale vastavaks päevaks ülemuse käest komanderingut hankida see väike kõhetu poiss, kes kolmanda klassi pildil kaastest pool pead pikem paistab. Ta puudus teisel koolitalvel kaua, jäi istuma ning sai tänu kõvematele rusikatele endast nooremate keskel kamba vääramatuks liidriks. Kuni teised mõni klass hiljem välja kasvasid ning vahe kadus. Tänu tuulerõugetele paar aastat võimu, mida võib-olla kogu järgnevas elus ette ei tule, mida enam ei kingita. Aegapidi ununeb kõik, hiilgus ja autoriteet, aga okas torgib hinges edasi. Kõige eest tuleb maksta. Seda paari aastat ei kingita.

Või too sile tegelane otse pildi keskel, klassijuhataja paremal käel, kes mängis biitansambelis, kuulus võrkpallikoondisse, tantsis, tegi raadiosaateid; õpetajad usaldasid talle asendustunde, ta valiti abiturientide

balli peremeheks. Talle ennustati hiilgavat tulevikku ja kiiret tähelendu. Aga ülikool vaikis temast. Hiljem, kui Fabian tutvus mõnega tema kursusekaaslastest, sai ta teada, et toda poissi oli hakatud kutsuma keskkooli tipptasemeks ning vastavalt üldisele arvamusele oli tal «midagi puudu».

Igasugu salkade ja kampade ninamehi, laste ristisõdade ja mängumurude kindraleid ning ajutiste valitsuste portfelli ministreid on tulnud kaotatud taga nõudma. Kui Fabian õhtul kooli jõuab, on tal lootusi leida eest Rühmanõukogu Esimeest, Maletajat, Aktiivi Kooli, Klassi Südametunnistust, Kohvikklubi Hinge, Ässa, Pruuti ja paljusid teisi. Igast väikefunktsionäärast ei saa peaministrit, iga noortekoondise kapteni favoriit ei abiellu hiljem maailmameistriga. Miks varaõnnelike võidukäik seisma jäi? Mis tähtsatest tegelastest troonilt langedes üldse saab? Mõned hakkavad jooma, mõni elu põletama. Mis sai säärasel korral ülikooli internaadi legendaarsetest joomaritest ning elumeestest, kuulsatest boheemlastest, kelle soosingut loeti millalgi lausa auasjaks? Iga keskkond väärrib kangelasi, keda enda seast esile kergitab. Kunagi väga mõjukad, ei paistnud nad hiljem lihtsalt silma, kadusid olematuks. Elu neelas nad.

FABIAN tabas end pidevalt inimestele kaasa tundmast. Samas ta põlgas neid natuke. Võimalusi, mis võrdset vaheldusid, oli tema jaoks kaks. Vahel näis talle, et eraldi võttes suudaks ta armastada iga inimest, oleks valmis igaühele südamest kaasa tundma, teda aitama, isegi raha laenama. Aga kokku moodustasid inimesed massi, pimedada, inertse ja vaenuliku, ebameeldivate joontega, mis puudusid indiviidil. Teise võimaluse puhul oli vastupidi. Ta tundis kaasa inimsoole tervikuna. Kahju inimestest, nagu ohkas ühe näidendi jumalanna, kes sureliku naisena maa peal käis. Kuid kaasatuntava soo igas liikmes avastas ta lähemal tutvumisel tühisust ja labasust, mis oli täies kooskõlas troostitu eksistentsiga. Seda polnud tarviski haletseda. Täna tundis ta just niimoodi.

Tal oli kahju oma klassist tervikuna. Aga ta teadis, et ei saa sinna kuidagiviisi parata, midagi muuta. Kõik on, nagu on. Inimene võib teisele inimesele alati kaasa tunda. Küll selleks põhjust leiab. Haletsemisele võiks kulutada kogu elu, nagu on olemas elukutselisi nutunaisi ja samariitlasi. Aga ta ei jõua igaühele kaasa tunda, ei suuda iga hingekella omaks pidada. Millal ta siis oma elu elab? Sellepärast ei tohigi hädalist inimest liiga ligidale lasta. Üldse ei tohi kedagi lähedale lasta, muidu võib ennast hulluks piinata. Distanti hoida, maksku mis maksab. Kui talle antaks kindel distant, siis ta suudaks armastada kogu maailma. Aga et seda võimalust ei tule, siis on parem seista ääre peal, nagu ta siin, sellel pildil teebki, otseku tahaks mõista anda, et tema on siia sattunud täitsa juhuslikult, teisest aegruumist, nagu ei suudaks ta mingit kaheksandat klassi tõsiselt võtta. Ja ega suudagi.

Fabian otsis öökapiilt luubi ja uuris ennast tähelepanelikult. Ta näeb seal kena välja, noor ja kulumata. Näonahk peaaegu naiselikult õrn, salk laubal, tehtult sünge pilk. Praegu vaataks peeglist vastu lõpututest öistest ülevalolekutest ja ületöötamisest kontrastseks muutunud pale tigeada suujoone ning suitsetamisest hallikaskollaseks tõmbunud silmaalustega. On, mida tagasi igatseda. Aga miski ei meelita teda päriselt pildiaega. Liiga palju oli tollal hirve ja muljed neist liiga värsked.

Teda ei kutsu kuhugi tagasi. Kuigi igatsusnukrus, üle viibida mälestusi väärinud paikades, võtta heatahtliku skepsisega kätte tormi ja tungi aegu vaimustanud raamat — säärane taasmeenutus on vahest tähtsamgi kui elu ise. Aga ükski seni elatud aeg pole terviklikult kordamist väärt. See aeg on alles ees. Kui keegi ütleks: mis tulema peab, on tulnud, tema tipp on juba käes ja tähetund möödab, siis ei viitsiks ta säärase rumaluse peale vihastadagi. Ehkki Fabian ei liiguta tuleviku kindlustamiseks enam ammu lillegi, usub ta seda kindlamini. Usub tulevikku, täis väliselt kiretut ja enesekindlat optimismi. Ta optimism paistab algul naiivne. Tegelikult on see meelegeitlik, desperatiivne optimism. Sest teist võimalust pole. Nüüd paigale jääda on puhas enesetapp. Kõik peab minema samas tõusvas joones ja lähebki. Inerts on uskumatult tugev. Kes on kord toru ühte otsa sattunud, see läheb teise lõppu iseenesest välja, kas või tuuletõmbega. Tema eluhotellides on kohad juba kinni pandud.

ENAMIK inimesi igatseb lapsepõlve. Fabian ei igatse, pole kunagi igatsenud. Seevastu ta mäletab kindlalt, et on tahtnud kogu aeg olla täiskasvanu. Ja pole selles pettunud. Ta ei mäleta, mis oli enne soovi suureks saada, sellepärast kahtles Fabian vahetevahel päris tõsiselt, ilma igasuguse poosi ja publikuta, kas ka tema sündis imikuna ja tegi läbi loomulikud arenguetapid, et teda lutist toideti, vannitati, mähitati. See kõik on temast nii kaugel. Tundus, et tema oli kohe valmis ja jäigi selliseks. Mis sest, et ta koolis imelaps polnud, et põlgas ära kauni muusika labajalavalsi ja ilusad pildid labaste karikatuuride kasuks, et ta reflekteeris praegusest palju tõntsimalt. Ikkagi oli ta teatavas mõttes juba siis valmis. Ta tunnetas aja voolu teisiti kui ülejäänud lapsed. Ta ei saanud iialgi nende kombel iseendaga identseks.

Tolle olendiga sealt keskpärastelt amatöörfotodelt perekonnaalbumi lehekülgedel ei tunne ta vähimatki teadvuse järjepidevust, vahele jäävad läbimatud mustad augud. Võimatu, et ta ennast pettes kõike ainult kujutleb, tagantjärele välja mõtleb ja anakronistlikult algaastaisse projitseerib. Fabian mäletas oma toonaseid soove sama selgelt kui eelmise õhtu tumedaid ihasid. Muidu polnud ta fantaasia kõige liikuvam, tänagi pole uute maailmade loomine tema tugevaim külg. Aga sellest sai ta tookord üsna täpselt aru, mida kujutab endast olla täiskasvanu, aimas mehele suuri ja väikesi saladusi. Naiivsusest oli ta nii kaugel kui üldse võimalik, sest suureks saades ei tulnud tal õigupoolest milleski pettuda, ei elanud üle mingit desillusioneerimist. Imelikul kombel kujutles ta isegi naisküsimumust päris täpselt. Ta aimas ka naisterahvaste suuri ja väikesi saladusi.

Fabian mõistis algusest peale, et kõik trumbid on suurte käes. Lapsepõli on mahamagatud aeg, teadvuse-eelne periood. Mis on ta sealt saanud? Tollest ajast ei pärine isegi huvitavaid komplekse, mille pealt võiks nüüd teenida, sest naised talle meeldivad, mehed on füüsiliselt vastikud (vahel on ta koguni endale jäle) ning vanaisa armastas ta pisut rohkem kui ema, aga kumbagi mitte eriti intensiivselt.

Fabian sai aru, et tema õhinat oma erakordsusest võib tahta vähendada, väites, et ta soov polegi eriti originaalne, et peaaegu igaüks on titana ihanud suureks kasvada (et süüa seda, mida tahan ja mitte kell kümme magama minna). Ja et hiljem on kõik ohanud: aeg tuli maa ja mere peal, ei poolt nii armas olnud seal. Selles asigi, et Fabian pole

ialgi poisikesepõlve taga nutnud. Vahel harva on ta unes näinud toda aega, mil joovastuseks piisas kingitud martsipankukest või salaja ema külasthanud võõra onu naljakast grimassist. Mil ümberaetud veneetsia klaasist peegel või veeloik põrandal põhjustas loomalikku hirmu. Ja ärgates rõõmust endal kätt surunud ja pimedas naeratanud, et «sealt» tulema sai. Tal on nende aastatega omad arved. Ta ei suuda siia maani vabandada üht väikest poissi, kelle pärast tunneb ikka veel häbi, sest too oli lasknud end algkoolis rõõpast välja lüüa halbadel hinnitel või märkustel õpilaspäevikus. Ta oli lollust tõsiselt võtnud ega saa sellele ajale rahulikult mõelda. Ja tõenäoliselt ei saa seda veel kaua, enne kui ükskord seniilse raugana oma kunagistele kiusajatele andestab. Siis on kõik ükskõik.

Ta polnud tollal tuhkagi väärt. Mõni ime, et ta lapsena endale ei meeldi. Esiteks ei leidunud temas midagi imelapselikku. Tore on muidugi noorusest välja jõuda, kui imet pole veel juhtunud, sest siis säilib lootus, et ime võib sündida mõnes muus eas. Teiseks oli Fabian ilma jäetud heade onude ja tädide poolt lastele heldimusega nii rikkalikult omistatavatest üleloomulikest võimetest. Neile võimetele rajanebki muut lapselikkuse võludest. Fabian küll ei tundnud intuiitiivselt ära, kas tegemist on hea või halva inimesega, ja laskis end labaselt alt vedada. Ent kas see pole loomulik? Miks pidanuks just tema, väike poiss, lahke onu maski alt sõjaroimareid avastama? Fabian ei saanud lapsena «kõigest aru» ja kõneles tihti rumalusi, mida heatahtlik ümbrus poleks tohtinud mingil tingimusel tähendamissõnadena võtta. Kui labaseid kirjandeid ta kirjutas! Vitsake tema käes ei hakanud pekslema peidetud aarde või veesoone kohal. Kord oleks ta äärepealt lampkasti kukkunud. Kas ta oli alati siiraski — see laste kõrgeimalt imetletud omadus — vahel kindlasti kavaldas, vahel oli päris vastik, jonnis, käis kaebamas, luristas ninaga, tegi püksi ja lunis magusat — nagu kõik teisedki lapsed, mis on ju loomulik, aga vaevalt ülistamist vääriv.

VÄHEMASTI mis puutub loomulikkusse, siis on ta praegu palju siiram. Väga lihtsal põhjusel: ta ei viitsi valetada, ei vaevu teesklema. Sest kui olla päris objektiivne: iga valetamine, iga teesklus eeldab pingutust, nõuab ettevõtlikkust. Aga kelle pärast tasuks end nii väga pingutada? Ainult sellise inimese pärast maksab jõudu mängu panna, kes kuidagi korda läheb, kellest midagi sõltub, kes võib olla kasulik või kahjulik või kellest võib niisamuti lugu pidada. Aga paljude neid on, järjest vähemaks jääb. Sellepärast ütlebki Fabian harilikult kõik julmalt välja, ei mingit keerutamist ega diplomaatiat. Tal on vist isegi nonkonformisti maine, ta on see, keda rahvas hüüab äraostmatuks. Aga tema pole mingi tõerääkija Elektra, vaid lihtsalt laisk, ei viitsi keerutada, mett moka peale määrada.

Kui nii edasi läheb, muutub ta ükskord absoluutselt avameelseks, nagu looduslaps, keda loed kui lahtilöödud raamatut, nagu mingi Derzu Uzala. Küll ta muutub. Ega ta sääraseks nagu praegugi üleöö saanud. Lapsena ta teeskles kogu aeg. Muud ei teinudki. Puberteet kaasa arvatud. Ta mäletab iiveldama panevaid üksikasju, sest ta mälu on erakordselt valiv. Talle jäävad meelde igasugused jõledused, et kümme aastat hiljem üksinda (veel hullem kui kahekesi) diivanil lesides nende pärast äkki vihahäbist higiseks minna.

Eriti sageli meenus talle päevik. Seda ta pidas neli või viis aastat järjest ja iga päev. Kui palju tunde sinna raisku läks, võib-olla just seetõttu ongi ta lugemus praegu nii lünklik. Peene käekirjaga täidetud lehekülgedel ei leidunud teragi tõtt. Ta tegi end tõelisest mitu korda huvitavamaks, valetas olematust edust, seiklustest ja kavatsustest. Näiteks kirjutas ta populaarsest brošüürist maha, et tal oli kolmeteistaastaselt vahekord endast neli aastat vanema moraalselt laostunud tütarlapsena, ja et tal on nüüd hirm, kuna huvi vastassoo vastu hakkab vähenema. Ta luiskas, et kandideerib Nõukogude Liidu koondisse ja omab sidemeid pörandaalustega. Nüüd ta muidugi teab, miks ta nii tegi. Kuigi ta varjas päevikut madratsi sees, lootis ja nautis ta kujutluses ometi, et keegi seda loeks. Kord võttis ta klade kooli kaasa ning unustas nagu kogemata lausahtlisse. Sel päeval oli korrapidaja tema tollaegne lemmiktüdruk. Oh neid nooreea jõledusi!

Peagi ta kasvas ümber, tuli õige eluvaade, üleolek, skepsis. Kui ta oma esimese naisega alles kurameeris, tegi too algul Fabianile etteheiteid, miks poiss pole loomulik. Fabian vastas, et ei viitsi. Ta teadis, et kui ennast lödvaks laseb, jätab ta ümberolijatele väga pentsiku ja ebaloomuliku mulje. Ja vastupidi: kui kätte võtta, väga pingutada, siis võinuks ta olla ka säärane, et vastanuks naisterahva ettekujutusele loomulikkusest. Et paista loomulik, tuli olla ebaloomulik. Aga kes see siis viitsib? Miks tema üksinda? Kui üheksa inimest kümnest ei suuda end pingutada ning vähegi vaimsema eksistentsini tõusta, miks peaks tema end nende madala talumisvõime tõttu käsile võtma? Nii vähe hoolis ta juba siis oma esimesest naisest.

Naistega läks viimasel ajal üldse raskeks. Teatavas mõttes kohtles ta neid nagu mehi. Ta ei viitsinud oma eesmärkide saavutamiseks naistele midagi kokku luisata, ehkki teadis, et just seda talt oodatakse. Teadis, et meeste juttu niikuinii ei usuta ja et õhulosse tuli ehitada hoopis teisel põhjusel: näitamaks, et partnerist peetakse lugu. Kõike ta teadis, aga ikka ei viitsinud, ütles kohe välja, mida tahtis, aga tahtis kohe kätte saada, mis aegapidi iseenesest oleks järgnenud. Tema jaoks pidid naised olema nagu mustlased, kelle juurde piiberkraedes härrasmehed troikadel sõidavad, lõbutsevad, joovad pangede viisi šampanjat, tantsitavad karusid ning kaovad äkitselt läbi tuisu nagu saabusidki. Ei mingit pimesikku ega järeelmängu.

Laiskuse pärast oli ta elus paljust ilma jäänud. Kolmandal kursusel pakuti talle võimalust sõita tasuta välismaale. Ta oleks äärepealt paberid korda ajanud, ehkki see valmistas talle talumatuid kannatusi. Ainult üks allkiri puuduski veel. Dokumente oodati järgmise päeva varahommikuks. Prodekaani vastuvõtuaeg oli möödas ja seetõttu oleks pidanud allkirja järele talle õhtul koju minema. Igaüks oleks sellega hakkama saanud. Aga tema ei viitsinud. Jättis rahumeeli minemata. Keeras poolel teel tagasi ja läks hoopis restorani. Tõmbas nina põhjalikult täis. Sellest korrast peale reisib ta ainult Nõukogude Liidu piires. Sugulased ja tuttavad ei saanud sellest aru. Näiteks üks tädipoegadest tahtis kogu aeg välismaale sõita.

Välismaa välismaaks, ihast sinna võis veel aru saada. Iseäranis järjekindlalt põlgas Fabian sääraseid ettevõtlikke noori, kes leiavad romantikat autostopis. Kui üldse reisida, siis ikka kõigi ootamatuste vastu kindlustatult, arvas Fabian, üksnes broneeritud hotellikohtade, edasi-tagasi piletite, saatjate ja sihtjaamas vastutulevate tuttavatega.

«Hääletajaid» veetles juhuse mäng, teadmatus, kus veeta järgnev öö. Sellest võis hästi aru saada, miks ka mitte. Ega Fabiangi alati teadnud, kuhu ööseks pikali heidab. Kuid milleks sõita selle tunde kogemiseks teise linna või koguni Lätisse, kui sama võis saada ka siit?

KUI KUJUTLEDA, et ta istub pargipingil ja tema juurde jookseb väike poiss — tema ise kuueaastaselt, siis võtaks ta ennast vaevalt viieks minutiks sülle, ja sedagi rohkem moe pärast. Ikkagi nagu sugulased, hea toon näeb ette, et tuleb läbi käia. Aga mitte kauem, kui etiketimiinimum nõuab. Sest neil poleks omavahel millestki rääkida, ta poleks enda jaoks huvitav. Ta torkaks endale rubla pihku, saadaks kinno või jäätist sööma, et aga kiiremini lahti saada. Teised samavanused huvitaksid teda veel vähem. Neile ei annaks rublatki. Imelapsed võtsid teda iseäranis kõhedaks. Imik, kes mängib malet või taob bridži — see oli Fabiani meelet kuradist, see oli lausa vastumeelt, see oli halb ebaloomulikkus.

Fabian mõtles oma lähikondlastele. Missugune uje, kogelev memme-poeg võis olla titana sõber Mauri, kelle praegune isiklik võlu seisnes nimelt puuslike ründamises, tabudele pähe tagumises, keda juba keskkoolis nähti uljalt siseõuedes ja trepikodades suudlemas. Mida sai Leeliani sädeleva kõrgvaimsuse vastu tema näojoontega madruseülikonnas jõnglane, roheline tirooli mütsike õlgkollastel lokkidel, tõeline kitsipoisike, kes ema käest pidevalt puhast taskurätti painas ja panneldega kingakeste klobinal teisel pool villa krunti piiravat lattaeda möödujatega kaasa jooksis, jalutavate lahkete patisaksade küsimustele juhmi vaikimisega vastates. Ja kes kommi saades ei ütelnud aitäh, vaid jooksis saagiga aiasügavusse. Kas keegi tahaks tunda Oskarit, kui ta poleks peene maitsega haritlane, kelleks kujunes pingsas eneseanalüüsis seitsmekümnendate aastate järelemõtlemisperioodil? Ta olevat isegi ülikoolis üsna tuhm kuju olnud. Aga nüüd kaunistavad meie vaimuelu tema geniaalsed vahelehuüded parlamendi vasemalt tiivalt. Igaüks läheb huvitavaks isemoodi. Nagu hullukski omal ajal.

Või näiteks Nonna, hurmav mustavuntsikeseline muusikaõpetaja kuldudemeliste säärttega, kes esines noortenäitustel ilukultuslike intarsiatega — kas suudaks keegi mõistlik (ebamõistlik) inimene hetkekski vahetada säärast keskpäevahaldjat, hetääri ja loovisiku erakordset sümbioosi mingi häbematu plikatirtsu vastu?

Iga asi olgu ja tulgu omal ajal. Nagu pole lusti kujutleda tänasida armukesi neljakümne aasta pärast, nii ei paku huvi ka praeguste sõprade isiksuse-eelne staadium, kui nad ei jaganud veel *logos't*, ei evinud refleksioone ega tundnud lauakombeid.

Fabian teadis suurepäraselt, et ta natuke poseerib, sest ta ei tundnud laste vastu mingit aktiivset vaenu, tal oli neid endalgi paar tükki, ta sai lastega päris hästi läbi, kui mitte arvestada imikuid, kes teda peletasid oma irratsionaalse käitumisega. Siiski olid ta põhimõtted üldtunnustatud normidest piisavalt erinevad.

Seetõttu oli ta tihti mõtisklenud oma lapsepõlve üle, et ausas eneseanalüüsis selgitada säärase hoiaku tagamaid, kuid polnud midagi avastanud. Tema kasvukeskkonnaga paistis kõik korras olevat. Intelligentne ülemkeskklassi kodu, arendavad vestlused öhtusöögi ajal, külalised, «Karu-aabitsad» ja poistebrošüürid, kiik teisel pool tänavat, oma uulitsa kutid ja keelatud mängud naabritüdrukuga. Tal polnud füüsilisi

defekte, s-tähte oskas ta juba kaheaastaselt hääldada ning igal palgapäeval andis isa talle viis rubla.

Rohked kõnelused tuttavatega, mille jooksul ta oli jutu vastavatele radadele juhtinud, ise targu vaikides, süvendasid Fabiani nõutust veelgi, sest ta leidis suhteliselt vähe seaduspära esimese kümne eluaasta oletatava tegelikkuse ning oreooli vahel, mille need tagantjärele omandasid. Tema ise vahetaks kõhklematult kaks või isegi kolm aastat oma (vähemalt näiliselt) täisväärtuslikust lapsepõlvest iga juurdeantava praeguse eest. Samas sai mõni poisikesena ülepäeviti rihma, esimesed püksid õmmeldi talle jalga seitsmeaastaselt, ja needki takused, kuid nüüd ohkab see mees igal võimalikul hetkel: «Oh ema, anna mulle pooleks tunniks tagasi lapsepõlv, tähtederikka südaööni tahan kuulda su vaikset laulu!» Kus on siin loogika?

Mõningat osa etendab traditsioon. Öhtumaal on last ikka täiskasvanust ettepoole asetatud. Aga see on väline tegur. Sisuliselt peaks olema tegemist nõrkusega. Siin kõneleb orjaveri, otsustas Fabian, igatsus alluda autoriteedile, süüdimatuse ja paratamatuse nautimine. On ju küllalt neid, kes tahaksid olla rohulible, tõuk või pilv, ükskõik kes, ainult kui pääseks kohustusest olla inimene, kui poleks vaja aktiivsust väljapoole kiirata, end tunda anda, teiste peale laotada. Nad arutavad: kassil on tore elu, tal pole tarvis trigonomeetriat õppida. Päriselt kiisuks pole sünnis tahta, ei peeta viisakaks, roojane loom nüüd ideaaliks! Aga laps on peaaegu nagu inimene. Tema ei pea ka midagi, sellepärast tema poole õhataksegi.

FABIAN tundis, et on pisut kangeks jäänud. Ta sirutas end püsti ning sidus kollase plüüsist hommikumantli lahtivajunud tiivad uuesti kinni. Riie oli võidunud, aga puhastusse viia Fabian ei viitsinud. Kell näitas päris palju. Ta on üle poole tunni siin diivanil konutanud. Pool tundi — mõne aasta eest poleks ta niisugust uimerdamist endale andestanud. Pool tundi — see on ju ülipikk aeg. Kolmkümmend minutit. Mida kõike selle jooksul jõuaks. Niisugust aega ei tohi maha mängida. Keegi võib selle kolmekümne minutiga sinust ette minna. Lageda viiskümmend lehekülge rohkem ning sünteesida tulemust hoopis teisiti. Sinust pool tundi varem midagi avastada või sõnastada. Fabian katsus hajameelselt lõuga. See oli kare. Peeglis paistsid tüükad. Tuleks habet ajada. Aga iga päev ei viitsi habet ajada. Ei viitsi iga päev korralikult nägu ja käsigi pesta. Iseäranis käsi. Niikuinii lähevad mustaks. Nagu küünealusedki. Kümne, ei, isegi kuue aasta eest loputas ta käsi päevas oma tosin korda. Ta pidas piinlikult puhtust ega tahtnud kodust väljaspool ühtegi eset puutada. Kandis taskus väikest kõlmi vee pudelit ja hõõrus salaja laua all käsi. Nüüd tundub, justkui poleks sel mõtet. Ta ei suuda niikuinii vastu panna. Kangelaslik võitlus, mida tuleks päevast päeva pidada, käib talle üle jõu. Ma ei suuda enam, mõtles Fabian. Niikuinii on pisikuid lõpmata palju, kõik kohad on neid täis, teevad, mis tahavad. Kui ma elama jään, siis üksnes nende, kõigevägevamate armust. Tal hakkas endast hale.

Kiri kadus lauapaberi alla. Eks aeg näita, mille kasuks ta otsustab. Tartusse võiks isegi sõita. Võib kergesti juhtuda, et kutses märgitud päeva õhtupoolikul tunneb ta nimetut ärevust, pea on tühi, aga tekiavad sundmõtted, ükski tegevus ei istu, midagi tahaks ometi ette võtta, nood seal kahesaja kilomeetri taga tunduvad teadagi labased, samas

tärbab temas suur oma klassi patrioot. Paraku on liiga hilja, teda päästaks vaid erilennuk. Sest viimase bussiga jõuda pärast südaööd peaaegu võhivõõraste purjus inimeste peole, pigem ei.

Vastupidisel korral, igaks juhuks kohale sõites, on palju lihtsam, sest kui tal ka viimasel hetkel midagi nii ära viskab, et ta liinibussiga kesklinnast kaugel asetsevasse koolimajja ei viitsi logistada ning kogu ettevõtmisele käega lööb, leiab Tartu-suuruses linnas ikka mingit ajavaid. Nõnda oleks isegi efektne. Nõnda saaks väga peenes tähenduses «mitte olla käinud kokkutulekul».

Ehkki linn on tema tuttavatest tühjaks saanud. Pärast ülikooli jäid sinna mõned sõbrad, mõned residendid, kelle pool võis komanderingute ajal ööbida või kus sai käia mürgeldamas. Enamasti hoidis neid Tartus kinni naisevanemate korter või tulus amet. Suuremalt jaolt on needki sõbrad Tallinna üle kolinud või siis muidu võõraks jäänud. Aga harjumuse jõud on suur. Fabianile tundub ikka, nagu ootaks teda Tartus midagi, ja kui ta rongiaknast esimesi linna rajatise silmab, tunneb ta alati labast härdust, süda paisub rinnus, isegi väike aimdus ebamäärasest võlast kipitab kusagil sees, ainult mitte nii suurest, et seda peaks tagasi maksma.

Kui ta üle Toomemäe kesklinna jõuab, hakkab ta käima mööda kohvikuid ja kõrtse, kus nad kunagi kambas koos aega viitsid ja kuldset noorust mängisid. Seisatab süngelt joomakohtade lävedel, näol põlglik ilme «kuhu ma olen küll sattunud?!», ja imestab, miks ta oma sõpru sealt eest ei leia, kuigi alles eelmise öhtu teises linnas lahku mindi. Kui ta kõrtsidele ringi peale saab, hakkab tõenäoliselt otsast peale, justkui lootes, et vahepeal on keegi siiski välja ilmunud. Nii ta käib ühest kohast teise ja päeva lõpuks on nõnda purjus, et tal pole enam sooja ega külma oma olematutest sõpradest ega iseendast.

Näod, mis laudade tagant vastu vaatavad, on nii võõrad, nagu äsja käest pandud fotod. Paistab, et nende elus on kõik teisiti. Ja võib arvata, et nood, kes praegu seal suitsupilvedes lärmavad, tulevad ka viie aasta pärast uksealusesse valgusvihku, lasevad pilgul ringi käia, kuid sidet ei saa kellegagi. Ning viis aastat enne teda on siin samuti seistud.

Tartule tuleks kriips peale tõmmata. Mõnd, kes seal veel vastu peab, tahaks muidugi kohata, kas või sellepärast, et neile üht-teist näkku öelda, mis kunagi ütlemata jäi. Aga mis jäi ütlemata? — mitte kui midagi. Sellele vaatamata tahaks neile midagi näkku öelda. Mõnd tuleks jälle iga hinna eest vältida. Tõmmata kohtamisel müts silmle ja minna teisele poole tänavat, pea rinnal. Ja kui järele mõelda, siis on tal üks raamat juba kolm aastat Tartu raamatukokku tagasi viimata. Ta pole seda lugema hakanudki. Üsna tõenäoline, et teist korda niisugune haruldane eksemplar talle kätte ei satu.

Fabian leiutas endale üsna ammu ühe mängu. Vaatas parkides ja hoovides jooksvaid lapsi ning arvutas aastaid, kas on juba sündinud ilmale põlvkond tütarlapsi, kel pole potentsiaalsetki võimalust saada tema abikaasaks. See piir pidi eksisteerima, tema pole ometi mõni Goethe. Nüüd oli piir ilmselt käes. Nüüd nad enam ei või. See teadmine oli hirmus, nagu äraantav raamat, mis jääb kindlasti kogu eluks lugemata.

Võimalik, et ta tõesti sõidab. Talle ei torganud pähe ühtki välist põhjust, mis hoidnuks teda tagasi kohtumast kunagiste kaaslaste või nendega õpetajaist, kes veel samas koolis töötasid. Ta võib iga hetk minna,

tema ankeet on puhas. See tähendas vabadust ja tõstis enesekindlust. Ta võib astuda koolimaja paraadtrepist üles, ust avades veel pöörduda ning avalalt möödujale naeratada. Tema ei pea kätt taskus hoides õue kaudu hiilima.

Kui paljut võiks tõeliselt leidlik inimene häbeneda: abielluda oma klassi poistest esimesena ning soetada kari lapsi. Või olla ainus, kel pole parkida kooliõue, ammustel aiatööpäevadel rohitud peenarde lähedale isiklikku autot. Mitte olla käinud välismaal või reisinud ainult Bulgaarias. Takistada saaks ootamatult vara saabunud kiilaspäisus. Isegi saja kahekümne rublane palk tuleks arvesse. Säärase palgaga ei tohiks kuhugi nägu näidata, isegi oma kodust välja mitte. Fabianiga on kõik teisiti ning ta võib kõigile ausalt näkku vaadata. Ma pole end isegi müünud, imestas Fabian, keegi pole ostnud.

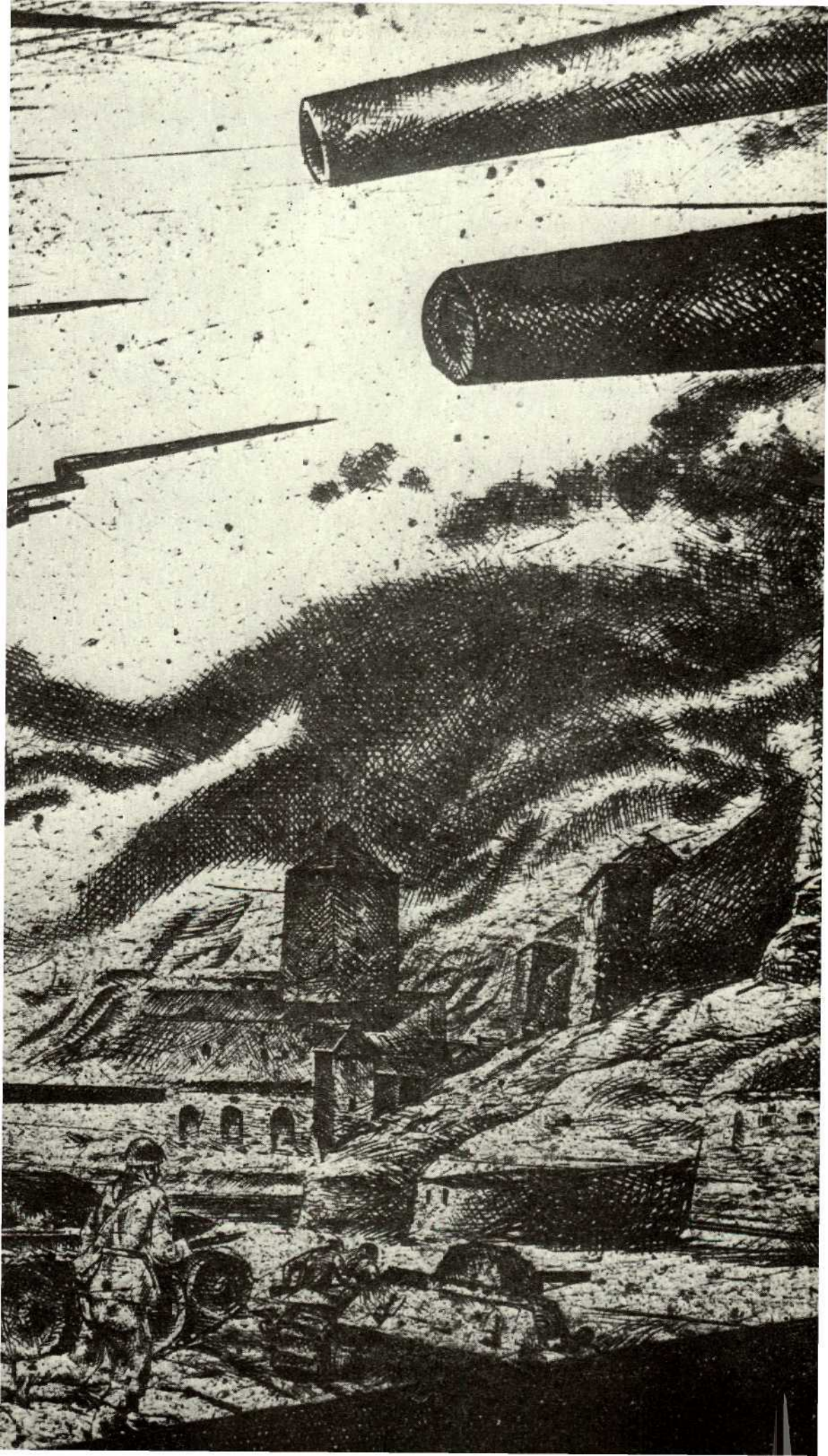
Tõsi, ta aimas vaistlikult, et pole õigustanud usaldust — ei kooli, ühiskonna ega lähedaste silmis. Nimelt sosistas õppealajuhataja lõpuaktusel kätt surudes Fabianile kõrva, et tolle lennu lõpetajatest on tema see, kellest kool kõige enam loodab, ootab tähtsaid tegusid inimesoo hüvanguks. Väljendades soovi näha Fabiani sammumas kodumaa suurte poegade ja tütarde rivis, puutusid õppealajuhataja karmikarvalised vuntsid Fabiani kõrvalesta ja Fabianil hakkas sellest pisut imelik. Mingi loogika pedagoogide pere ühises tundmuses leidis, sest kuigi Fabian õppis kolmedele ja neljale ning käitus väljakutsuvalt, tõi ta aeg-ajalt kuuldavale mõtteid, mida keegi polnud kuulnud. Vaevalt keegi neist mõttest ka aru sai. Nad lihtsalt erinesid teiste omadest. Sealt loodeti midagi. Enam mõtetest ei jätku, käes on töörõõmude rohke meheiga. Kuid see on tühiasi.

Kas jätab röövel varguspaigale tagasi hiilimata paljast teadmisest, et tast pole saanud maa soola?

Loodeti ka ülikoolis. Meenus ülikooli lõpetamine. Fabian tundis tookord määratud kergendust. Seda hetke oli ta igatsenud esimesest ülikoolisügisest alates, niipea kui maigu suhu sai. Ta ootas diplomit nagu pärisori vabaduskirja. Ükskord ometi sai kõik läbi. Lõpp labasustel, kohustustel, sundusel, lapsikustel. Enamik diplomande tajus sündmust ilmselt teisiti. Paljud olid heitunud, kaotanud pea, nagu oleks neid küll vabastatud, aga ilma maata. Enam polnud kusagil edasi õppida. Ela. Mine ja uju. Seletamatu erutus põhjustas ekstsesse käitumises. Internaadis jõid mitmed end esimest korda elus täis. Nende rühma laekur, kolme lapse ema, murdis ühe Fabiani sõbraga lõpuõöl truudust. Tere, elu! Küllap too akt maandas asjaosaliste pingeid, aitas kriisi üle elada. Kellega mina peaksin truudust murdma, et elada üle tänane päev, siis homme ja kõik järgnevad, mõtles Fabian. Ma olen nagu laps, kellele polegi vaheaega, sest ta ei käi veel koolis.

Ta võttis lauakalendri, lappas selle vahelejäänud lehti — olematuid päevi — ja kirjutas vastava kuupäeva kohale mitte oma selgeima käekirjaga mõned sõnad. Ta vaatas kella. Viis minutit oli jälle möödas. Endast oli ikka veel hale. Ta ohkas, aga see oli puhas eputamine. Ta ei anna veel alla. Ta läheb ja ajab lõua puhtaks.

Katrin Väli

*

Saad õigustatud katkematus elus;
su õigustus on suures mõtiskelus,
mis sekkumata omasoodu järke loob.
Neis selgeis sõnades sa veel ei kehti,
sa veel ei tea, mis sinu läbi tehti,
saad teada, kui see ilm su surnuks poob.
Ja ilm ei poo. Kas tunned, kuidas kuulab
su kogu mõtet elu, kuidas kuumab
su mõttekäigust teises linnas tool?
Kuis katusesse lülitub su ohe
ja teele läinud sõna säilib kohe
ja sinu olemist on igal pool?

*

Kogu su aeg on su ees kui möödutu legendik,
sinu, kellele kuu pole kinkinud poegi,
Keegi ei meenuta sulle aeda, kust pagesid,
kuud ja unesid, mis nüüd enam ei loegi.
Mõtlesid uksele — sina . . . Uksele kaitsvale?
Uks oli ise, muutus ukseks ja sulgus.
Nüüd sa jääd lõpuni lootma läbipaistvale,
ning neil möödutuil väljadel ringi ei hulgu.
Kogu aeg on su ees kui möödutu legendik
ja sina pesed käsi, su käed on puhtad.
Pöördud ja vaatad tagasi elutoa aknast,
möödud vaikides kõigist, keda seal kohtad.

Ülle Niinemägi

*

Kõrvaltoas klõbiseb kirjutusmasin
sotsiaalpsühholoogiat on vähe uuritud
tehke kunsti ärge surmake aega
kunst on elada õigesti
iga isend ei tee kunsti

KATRIN VÄLI, ÜLLE NIINEMÄGI

mina olen nõudlik isend
uurin gruppide sisesuhteid
Vincent van Gogh maalis päevalilli
inimesed kõndisid mööda
ja sülgasid sihvkad maha
keegi ei näinud õisi
Baudelaire hüüdis elagu litsid
kõik upume mülkasse
vajume vaikselt või karjega
mõnel lilli on silmis või südames
las kingsepp jääb liistude juurde
ja geenius teeb kunsti
kõrvaltoas klõbiseb kirjutusmasin
lehed pannakse masinasse
masin teeb krõpa-krõpa
lehed kukuvad välja
linnud kannavad laiali

*

Lilled tulevad ära
seinalt piltide päält,
salongidest tulevad ära
ja muuseumist nurga pääl,
ja vaasidest tulevad ära
ükskõikse surma eest
ja lettidelt tulevad ära
tummade pilkude eest.
Nad lähevad tagasi sinna,
kus kodu ja kodune hääl —
põllule, aasale, metsa.
Sääl on neil olla hää.

*

Õhtu. Hiline rõskus.
Niiskus nakitseb naha vahel.
Vihmast vettinud linn.
Unised taksikoerad
tulevad truult ja viivad
inimesi kõrtsi ja koju.
Joodikul veritseb nina.
Pime on õhtune linn.
Paar viletsat valgusreklaami.
Nagu väsinud loomad magavad majad.
Vana papli all seisab tütarlaps
ja nutab.
Tema poiss on läinud teisega.
Vana mees komistab omaenese varjule.

Anu Reigo

OPTILINE ILLUSIOON

Elekter läks ära.

Algab varjudepüha.

Küünlaleek vöbistab seinal sõrmi,

joonistades mu profiilile

närtsinud lillest suu.

Sõnu ei joonista.

Silmade ette

leegist venivad ripsmed.

Pärani silmi näeb mõttetult selgemini,

nii eelistavad inimesed

unist puufumatust

prillide taga.

Küünal harutab varjuks

ka mõtted

silmade seest.

Tõmban ripsmed kardinaks ette.

Silmad jäävad sissepoole.

Alasti mõtetel on häbi.

Inimlikult.

Hingan hirmunult

mõistmatu leegi

vaikivaks hämaruseks.

Silmad võib lahti teha.

Võib vaadata, nägema ei pea.

Elektripirn pimestab tahi.

Vari põgeneb seinalt

PRILLIDE TAHA.

Andrus Rõuk

*

kontrolli kumme suunatulesid istu masinasse rihmad üle rinna
kõik on korras süüde küte mootor töötab väike vibratsioon
jalg sujuvalt pedaalilt kindel pilk nõksatus masin liigub
suundub autovoolu keera rooli kiiremini rattad neljas käik
nihuta end istmel reguleeri hoogu läheneb risttee pidurdus
punane-kollane-roheline viimased jalakäijad pöörad paremale
kõidab vastutulev ümbrus jälgi teeviitu skaalat hoia distantsi
vasakult tormab rong tõused maast lahti ületad viadukti
keskendu sõida teise ritta vuhinal eemaldud kõigist nüüd
linna piir näkku paiskub õhuvool tajud kiirust jõudu ennast

ANU REIGO ANDRUS RÕUK

õhtu külalised naeratus suudlus põsele tere-tere jõudu
kingitused lilled tänu vestusring naljatused hüüded
kõik lauda toost pits põhjani klõmm salat sült viin
klaasid kokku terviseks ringlev õllekann verivorst vein
elav vestlus tantsuring laul käsivangus oõtsumine hõissa
naljaprogramm aplaus särasilmad higist leemendavad kehad
kesköö kohv magusroad sagin konjak ohoo sigaretisuits
väikesed lonksud jäätis esimesed lahkujad komplimendid
valsikeerud naerulagin vali jutt karjatused oksejuga
bugi-vugi ekstaas mõni tukub komistab lagastatud ruumid
äraminek päikesetõus klaasikillud juustuviil mõistev pilk
viimased sõõmud naljad tellitakse taksod tilin käepigistus
hommik tantsusammul uksest välja viibe kõike head nägemist

*

uus aasta vanad probleemid suri tädi sündis täditütar
aastaalguse hooled kelle kanda võõrad huvid kasutada ära
naiivitarid ühtlases tootmisrütmis võistluse eesotsas
nädal lõppes feine algas parandame vaibad puhtad toidunõud
vestid džemprid jakid vahelduvad näod maailma kohvimured
linna suurele peole lapsed võimlema jalaga segada kirgi
süüdi on udu arvuti tuleb appi sigaretisuits elu edeneb
vastatakse lühidalt kasutegur võiks olla veelgi suurem

Kaie Talviste

*

Nüüd sulab purikaid ja räästaid sulab lahti
ja sulab sarikatelt maha katuseid
ja kriipiv uskuda on surnuaiavahti
kui kurdab kevadel on palju matuseid

Jäid kinni turja külge vaksalid ja turud
kord talda toetada ja unustada et
on kõigil saarmatel jõe kalda kaenlas urud
kus nemad õpivadki armastama vett

Rong sõitis tagurpidi keegi silda pesi
puu langes juurte pealt kuid kätt ei leidnud pind
Kui sammal sooja saades tõuseb tasakesi
end lendab mäletama tühja puuri lind

Võib-olla kõik see oli liiga vähe tõsi
siin hakid harjumusest vangutavad päid
võib-olla kõik see oli liiga palju tõsi
sealt valged kasetüved kurku kinni jäid

ANDRUS RÕUK KAIE TALVISTE

Kõik on sama kõik on sama vale
tolmuks pihus kulus roosa kriit
jookseb pidurüüdest põrandale
hilpe kokku hoidnud traagelniit

Jumalaga kallim mitte armsaim
liiga palju hälbis võrdsest vaest
elust läbi minuta saad läbi
võtan ainult serpentiinid'laest

Minuta on veidi vähem tsirkust
targalt taltsamaks saab naeru piir
kunagi ehk Kirke kingib kirkust
asjalikult merre murdub kiir

Jumalaga kallim mitte armsaim
lihtsalt leiva küljest langes kild
pisku pärast tundku teised häbi
kerkib selja taga üles sild

Kord mõistuseks aeg oli kasin
sind kõlvatut armastasin
sind petsin ja petta end lasin
sind kõlvatut armastasin

Kui okstesse kinni jäi pööris
siis läbi me tigea tuju
me jalge all põimunud nõoris
koid pääsesid purema puju

Ja lumme läks lehtede kahin
mis põles on pillanud sära
sust pimedalt mööda ma vahin
ja sina ei tunne mind ära

Teeb vikerkaar korduvaid kaari
on kiviseks nõiutud mälu
kus mandri seest eemaldub saari
üks ududest piiratud välu

Ja lumme läks lehtede kahin
mis põles on pillanud sära
sust pimedalt mööda ma vahin
ja sina ei tunne mind ära

KAIE TALVISTE

KAKS NELIKVÄRSSI

Mu südant tabab iga tappev vise.
Kes on see viskaja? Eks ikka mina ise.
Kuid mis küll saaks, kui kustuks sinu pilk,
mis võimatuks teeb möödaviskamise?

Kas Leda armastus võib tõesti tappa luige?
Mu kõrvu tungib võõralt kõlav tuttav huige.
Hääl minevikust sünnib ümber tulevikuks.
Kuid mis on olevik? Vaid vere nüri tuige?

Karl Helemäe

GRUPP SELTSIMEHI

Põlevad küünlad, värsked kuuseoksad, lintidega pärjad ja tumedad seisnud riided levitasid matuselõhna. Hääled hääbusid vaevukuuldavaks sosinaks. Segakoor, keda kadunuke polnud ilmiski talunud, võttis kõnepidajalt esinemisjärje üle.

Kõige rohkem oli saalis uudishimu. Seda vananaiselikku uudishimu, mis mällu söövitab iga piasija ja inimese lausa eneseunustusele tõukab. Üle teiste peade või nende vahelt tabada iga saabuja, imeda end silmadega tema külge, hinnata ta rõivastust ja üleüldse ta välimust. Murda pead selle üle, miks ta silmad on kurvad või miks need seda pole...

Tähtsamad külalised olid juba olnud auvalves. Ministeeriumist ja ka rajoonist.

Nüüd tulid n e m a d. Kõige ees direktor Ants Metsis, ligi kahemeetiline vibalik. Enesekindel ja väarikas. Tema taga nagu poolitatud vari veidi kühmus osakonnajuhataja Harry Raaman. Siis kiilaspäine närviline ametiühinguaktivist Taavet Aas. Teise rea juhatas sisse vesiste silmadega insener Peeter Summel. Ta püüdis täpselt direktoriga sammu pidada, kuid kippus maha jääma ja oli sunnitud seepärast väikest naljakat vahesammu tegema. Tema selja taga astus häirimatult insener Heino Nael, keda mõistmatutel ajenditel kutsuti Ilu-Eediks; mehe lühike härjakael punetas tumeda laitmatult istuva ülikonna taustal, peaaegu liiga valgena tunduva särgikaeluse kohal. Kõige kohmetuma mulje jättis meister Märt Joost. Teiste uudistavad pilgud näisid ta hoopis rivist välja löövat.

Kolm ühele, kolm teisele poole.

Küünlaleegid võbelesid, tekitades fantastilisi varje.

Ruudi Niiduseene, kirstus lebava mehe näole oli tardunud mõistmatult lõbus grimass. Kui keegi oleks teda pidevalt jälginud, võinuks tunduda, et ta pilgutab aeg-ajalt paremat silma. Aga inimesed seisid ja istusid häirimatult, nemad ei näinud midagi. Materialiste selliste visioonidega ei püüa. Ja keegi ei meenutanud, kuidas kadunu kord üle-meelikus tujus leidis, et matustelgi peaks lusti saama.

Võib-olla kuulis nimelt tema Ants Metsise häält. Tõenäoliselt võiski ainult tema seda kõnet kuulda, sest direktori huuled ei liikunud.

Ometi polnud võimalik eksida. Rääkis direktor Ants Metsis.

Seda viimast tüli polnud küll kellelegi vaja. Mis ma võisin teha! Ei saanud kuidagi pidama. Kabinet ministeeriumi rahvast täis, ta ju nägi seda, aga tormab sisse kui pöörane ja kohe ukselt kriiskama, et tema ei või niisugust sigadust lubada. Nimelt just sigadust. Nagu oleksid kõik teised, kes neid sõnu pealt kuulevad, tühipaljas õhk. Ma ei tohi ju nende kuuldēs öelda, et plaan kõrbe, et montaažitsehh peab tingimata

KARL HELEMÄE

ületunde tegema. Kuidas ma ka ei püüdnud talle kõikvõimalike märkide abil aru pähe panna, ei teinud ta teist nägugi. Nagu oleks mõistmisvõime jäägitult kaotanud.

Pärast kutsusin ta enda juurde, et oled hulluks läinud või.

Juukseid jätkus tal, niipalju kui mina mäletan, ainult kuklasse. Ja siis ma panin tõesti esimest korda tähele seda sinist soont ta pealael. Kuidas see lillaks paisus.

Tehnokraat, toolihoidja, pugeja, vereimeja...

Mida kõike ma ta suust ei kuulnud! Minu närvid ütlesid ka üles. Käutasin ta uksest välja. Ma polnud suuteline seda juttu kauem kannatama.

Ta oleks nagu raudpulka hammaste vahel ragistanud, nii kõvasti pigistas lõualuud kokku. Korraga oli minu ees sootuks teine mees, kes küsis peaaegu lõbusa häälega: «Teed nalja või?»

See muutus oli nii vapustav, et vastasin tahtmatult: «Muidugi, mida sina siis arvasid.»

Me rääkisime, nagu poleks meie vahel äsja mingit arusaamatust olnud.

Ja ometi pani ta mulle tõelise põntsu. Oma surmaga. Kes võis arvata, et temaga niisugune asi saaks juhtuda! Ta oli alatiseks olemas, käepärast võtta. Kust ma nüüd uue mehe leian?

Jah, ta riisus oma norimistega igasuguse hingerahu, toppis oma nina igale poole, puudutas see teda või mitte... Temaga ei teadnud kunagi, mis järgmisel hetkel võib juhtuda, mille pärast kukume piike murdma. Sellest kõigest hoolimata oli temaga koos kindel tunne. Töös ei vedanud ta kunagi alt. Ja ka teda ei veetud alt.

Kes suudaks teda asendada? Kes?

Raaman või? See kodukootud Napoleon! Temale oleks käsutamine leiva eest. Kuidas ta hommikul ukse taga seisis! Südame alt võtab läilaks. Et temal on tähtis jutt. Ei võtnud istetki. Nojah, püsti seistes on ta vähegi pikem. Et nüüd jäi koht vabaks ja tema teeneid arvestades oleks ta igati sobiv kandidaat. Kulla mees, imestasin, kuhu me siis meie ühise sõbra Niiduseene sokutame?

«Kas te veel ei teagi?» läks mees ähmi täis.

Mida ma teadma pidin, kui olin äsja sõidust saabunud ja tema, Raaman, oli esimene, keda tööl nägin.

Niiduseen... Pidin ma seda just temalt kuulma.

Viskasin ta uksest välja. Seda ei kahetse ma praeguseni.

Inimest ei jõuta veel kirstu panna, aga kohakütid lõgistavad juba hambaid. Nagu valitaks kaadrit selle järgi, kui kiiresti jõuab keegi end teise surma järel ülemustele pakkuda.

Aga kes siis?

Paneks õige Kusti Virmalise? Arvan, et ta tuleks rõõmuga. Palk suurem ja haare hoopis teine. Tema oma nina igale poole toppima ei hakkaks. Kohe esmaspäeval helistan ministeeriumi.

Huvitav, kuidas Niiduseen noorelt välja võis näha? Kui tal veel kõik juuksed peas olid?

See vana idiot Summel tassis nekroloogi jaoks välja mingi lapsepõlvepildi. Mis küll inimestel pea asemel otsas on? Kohatu on sellist fotot pakkuda. Niigi oli vaeva, et nekroloog kiiresti lehte saaks. Need hullumeelsed helistamised ülemusi pidi! Üks nõuab üht, teine hoopis teist. Summel jooksis ringi mingi ajast ja arust läinud koltunud paberi-

lipakaga. Pidi kunagi ammu ühiselt koostatud nekroloog olema. Naera ennast surnuks, niisuguses sõnastuses paberile pandud. Ütlesin Summelile, et sellele nekroloogile ei annaks ma ka juuatäis peaga oma allkirja. Kena nali küll, kui minagi praegu oma nekroloogi valmis treiksin. Ei, kulla sõbrad, midagi peab elus ka teiste otsustada jääma.

Niisugust trikki küll ei osanud Niiduseenelt oodata. Nagu ta elas, nii ta ka suri — teiste plaane segamini lüües. Milline tore jaht jääb nüüd olemata! Sai seda aega valitud ja vaadatud... Minust jääb põder jooksuma. Hakka või ebausklikuks: pidanuks Niiduseenelt nõu küsima.

Mehed läksid nagunii. Sõidaks õhtul järele? Kena koht see EPT uus saun. Mugav saal ja suur kamin. Jõuaks just värsket liha ajaks kohale.

Palju siin elus neid mõnusauid hetki pakutakse! Ah, Niiduseen, Niiduseen... Polnud sul õiget jahikirge ega saunaskäimise lusti.

Vilets päev see tänane. Rajoonist helistati, et kas kõik on korras. Mis siis lahti peaks olema?

Sel Niiduseenel oli ka igal pool tuttavaid. Kui palju neid veel auvalvesse tuli!

Haua pean rääkima. Mis sa ikka ütled: oli printsiipiaalne inimene, ei hoolinud oma tervisest, tööd tundis hästi, inimesed pidasid lugu, maksis korralikult makse... Ei, seda pole vist vaja. Aga lõpuks tuleb tingimata öelda, et mälestus temast ei kustu kunagi. Seda kinnitatakse kõigi kohta, olgu lahkunu milline tõbras tahes.

Näe, Kusti Virmaline ka tulnud! Mis tema siin teeb? Pidi hommikud koos teistega jahile sõitma. Oma kõrvaga kuulsin pealt. Äkki ei sõitnud mitte keegi? Kas jätsid tõesti minu pärast minemata?

Lõppeva monoloogi vahetab välja tõre tenor. Kui Niiduseen seda kuuleks, võiks ta kinnitada, et niimoodi kõneleb Harry Raaman. Ainult tema pitsitab sõnu läbi hammaste ja nasaal *n* kaob tal hoopis ninasse. Ta ei kiirusta, teab oma tähtsust. Aga laskem temalgi rääkida.

Oli see tõesti viga? Metsis ei vaata täna minu poolegi. Nagu oleks keegi teda hammustanud. Vaata kus silmakirjatseja! Või teda šokeeris minu ilmumine? Vala aga oma krokodillipisaraid, tee kurb nägu ette! Kes sind usub! Ise ei võinud Niiduseent silmaotsaski sallida. Nagu poleks ise üks neist, kes Niiduseene hauda viisid. Aga üks südamliku inimese kuulsus innusta.

Palun väga, miks ei peaks mina Niiduseene kohale sobima? Kas ma olen temast rumalam? Ühesugused diplomid mõlemal. Minu tõttu pole tööil ühtki segadust juhtunud. Ankeet on puhas nagu pruutneitsi. Paberites ei ainsatki karistust.

Selliseid mehi pole jalaga segada.

Et ma esimesena end pakkuma läksin? Ja mis sellest! Kes tänapäeval teist meeles peab, kui ise meelde ei tuleta. On see siis halb, kui spetsialist tuleb ja ausalt ütleb — ma tunnen end selleks ametiks sobivat. Lapsest saadik räägitakse, et inimene peab oma võimeid tundma.

Paraku pole sellega harjutud. Metsis on veel noor mees, temale võib niisugune püüdlikkus vastu hakata. Aga mis põhjusel?

Tean küll, et pärast mind on teisedki tema juures käinud. Miks ta neist mööda ei vaata?

Küllap on mõni oma mees varuks. Koolivendi jätkub tal igale poole.

Võib-olla on mõnda neist juba ammu sihtinud. Oma mees ikka oma mees, rääkigu nad mis tahavad.

Kollektiivi suhtes poleks niisugune valik eriti aus. Või kes sellest praegu hoolib! Kõik hoiavad suu kinni — nii on mugavam. Õige oleks inimene valida samast ettevõttest, perspektiiv peab olema. Mis huvi oleks tööl püüda, kui ette tead, et vastutavale kohale tuuakse keegi võõras. Nii kärbitakse tiibu.

Või on keegi talle ministeeriumist helistanud? Niisugust asja arvestab Metsis alati.

Pea juba homme Kuti üles otsima. Lükkan konjakipudeli taskusse ja lähen talle külla, polegi ammu tema pool käinud. Kannatan ta naise loba ära, aga Kutile süstin mõtte pähe. Niisuguseid palveid mõistab ta alati. Ise pika kooli läbiteinud mees. Ta on küll hoopis teises ministeeriumis, aga sellest pole midagi, nad tunnevad seal üksteist hästi. Peaasi, et õiget aega maha ei maga.

Prooviks äkki veel kord Metsisega rääkida?

Niiduseen võitis teda alati oma jonniga ja järjekindlusega. Metsis puged küll ükskõiksuse urguga, aga Niiduseen tiris ta sealt välja ja muudkui raputas.

Seda ta oskas. Istus kui naelutatult oma ametis, nagu kaljupank. Ja keegi ei püüdnud teda liigutada. Kui järele mõelda, imestad, miks teda ei edutatud. Räägiti, et ta ise olevat vägevatest pakkumistest loobunud. Mina seda ei usu. Lihtsalt ei saa uskuda. Kes loobuks paremast kohast ja suuremast palgast! Tühi jutt puha. Selge on muidugi, et Niiduseen oli võimeline suuremat koormat vedama. Aga ülemused nägid, et meest tuleb vaos hoida: kui teda kuhugi edasi lasta, siis ei tea, mis ta seal ette võib võtta.

Tema ei hoolinud ju millestki, kui oma õigust nõudis. Läks või pea ees müürist läbi. Kuipalju närvikulu see kõigile maksis!

Ei, tänapäeval on peenemat diplomaatiat tarvis, palju suuremat paindlikkust. Vaata ja arvesta, uuri ja hinda. Sada korda mõõda ja lõika siis, kui oled täiesti kindel, et lõikad õigesti.

Seda aga ei saa talle hauaski andestada, et ta minu heaks sõnakest ei lausunud. Oli see siis raske: öelda, et olen just õige mees juhtivale kohale uues vabrikus. Aga ta ei öelnud. Hiljem viskas mulle viinaklaasi juures, et sa, Harry, oled liialt libe tüüp. Libe! Kah mul otsustaja.

Surnutest ei ole ilus halvasti mõelda. Aga mis kasu ta neist alalistest ratsarünnakutest sai? Rikkus tervise, neelas validooli nagu teised vitamiine. Ja nüüd lamab siin.

Saal on rahvast paksult täis. Mis küll neid on siia ajanud? Ma ei mäleta, et inimesed temast eriti hästi oleksid rääkinud.

Ja Kusti Virmaline ka uktsel.

Tema pole ju üldse meie maja mees. Ohoo... Nad ju Metsisega vanad semud. Vaat kust kandist tuul puhub! Nüüd on selge, miks Metsis nina kirtsutab. Või Kusti Virmaline?

Ei, kurat, nii kui siit pääsen, pörutan kohe Kuti juurde. Asi paistab kiireks minevat.

Vaatame veel! Küll Kutt pea tööle paneb.

Insener Peeter Summeli rabe hääl võis saali suminas isegi kirstus lebajale kuulmata jääda. Aga küllap olid needki sõnad talle ükskõik. Väliselt olid mõlemad võrdselt liikumatud: nii mustas piklikus kastis

suletud silmi lamav Niiduseen kui kirstu ääres prožektorite valguses pilku kramplikult ühes punktis hoidev Summel. Sellises positsioonis tundis insener end ääretult halvasti nagu enamik inimesi, kes ei talu teiste uudistamist.

Pähe ei mahu mõte, et matame Ruudit. Ruudit, kes instituudis meidki staadionile kantseldas. Oli mees kui härg, kui vaja, pidas nädala magamata vastu. Aga igal inimesel on oma piir. Ruudi piir ahenes järsult.

Ma ütlesin talle: hoia oma tervist. Tema ainult naeris, et tervist peab hoidma see, kellel teda pole.

Nüüd ta lamab siin. Niisugused inimesed ei ela kaua. Nad põlevad kui saraküünlad, kõrvetavad ennast ja teisi, ennast paraku rohkem.

Järjest sõtta, teiste kaitseks, teiste toetuseks. Nagu oma elu polekski. Ega tal vist olnud ka. Juta elas kui astraalkeha tema kõrval. Käisid vahel teatris, tulid mõnikord meile. Abielupaar! Ja mitte rohkem. Kaks võõrast inimest ühes rakkes. Mind sellega ei peta. Jutal polnud Ruudist sooja ega külma, transiitreisijast elukaaslane. Ruudi tõi raha koju. Muud polnud Jutale vaja.

Kas Ruudi seda tõesti ei tajunud? Või polnud tal aega?

Kes seda teiste inimeste elu teab. Ruudi armastas hullupööra lapsi. Tuli vahel üksi meile ja siis oli poistel pidu. Pole keegi teine meie röövlite poolehoidu võita suutnud. Kodus muud ei kuulnud: «Millal tuleb onu Ruudi?»

Kui ma kord küsisin, miks neil lapsi pole, sai Ruudi pahaseks. Tõmbus endasse ja lahkus.

Juta oli Ruudist viisteist aastat noorem. Ruudi puhul pole seda vist liialt palju. Kuigi, jah, ta nägi vanem välja. Igatahes märksa vanem kui see pilt ajalehes.

Nekroloog tahtis võhma lõplikult välja võtta. Täiskasvanud inimest jooksutati nagu koolipoissi. Justkui oleks tegu rahvusvahelise kokkuleppega, kus iga sõna võib hiljem arusaamatusi põhjustada. Lauseid kaaluti ja hinnati kui kulda. Et jumalaeest poleks rohkem öeldud kui mees väärt, aga mitte ka vähem. Igal lugejal veel oma erisoov, mis teistele muidugi vastukarva.

Mina jään Ruudi ees süüdlaseks. Seda ei saa ma enam heaks teha, elagu ma kas või sada aastat, toda kunagisest lubadusest loobumist.

Tol päeval oli meil tuju lausa hülgav. Kaks aastat tagasi instituudi lõpetanud noortel inseneridel polnud ees midagi tähtsat ega kiiret. Istusime Ruudi juures ja arutasime, mis meist võiks saada. Idee sündis Ruudi peas — kirjutada igaühe kohta nekroloog, kus kirjas kõik võidud ja saavutused.

Igaüks kirjutas teiste kohta. Põhinõue oli, et inimene jääks alles, ingleid polnud meil vaja, aga ka krõbisev bürokraatia oli keelatud. Kõigist variantidest koostasime igaühe jaoks kokkuvõtliku järelehüde. Tuju oli hea, sest surm oli vähemalt Himaalaja mägede taga ja lõkerdasime naerda kui poistevalus plikad.

Oma nekroloogis tegi Ruudi parandusi. Meile näis, et ta võtab nalja liiga asjalikult.

Lõpuks leppisime kokku, et need meie koostatud variandid tuleb tulevikus vajaduse korral ära trükkida. Muidugi põhijoontes. Sellele me ei mõelnud, et ka teised peavad asjaga nõus olema. Kõik nekroloogid anti minu kätte hoiale. Kümme aastat on pikk aeg, jõudsin tolle lõbusa

päeva unustada. Aga mõne aja eest tuletas Ruudi mulle seda meelde: ega ma ole neid tähtsaid pabereid kolimisel ära visanud?

Miks see talle äkki meelde tuli?

Selle nekroloogi ma Metsisele viisingi. Ta hakkas keskendunult lugema, aga siis sai vihaseks. Kukkus mind valimatute sõnadega sõimama: keda ma lollitada tahtvat, niisuguse soperdisega ei sobivat kuhugi minna. Püüdsin seda vana lugu jutustada, kuid Metsis ütles, et momendil polevat aeg koolipoiste vempudeks.

Ta pani mind oma laua taha istuma ja dikteeris nekroloogi. Sellega ma jalad villi jooksingi. Lõpuks kirjutasime alla ühele haledale soperdisele. Püüdsin paranduste vastu sõdida, aga keegi ei võtnud mu juttu kuulda. Ütlesin seda enne toimetusse viimist ka Metsisele. Direktor kukkus pörkima: nekroloog polevat kirjandus ega magus salmike albumis, tähtis on, et inimese teeneid pole unustatud. Ähvardas, et tuleme pärast matuseid selle jutu juurde tagasi. Ei tea, keda ta sellega hirmutada mõtles.

Muidugi tuleme tagasi. Veel täna õhtul. Kui ta varem põdrajahile jalga ei lase.

Selle inimese häält kannatasid vähesed. Nende väheste hulka ei kuulunud Niiduseen, ei ka enamik kirstu ääres seisjatest. Nagu nael maksas, öeldi sageli, kui taheti turskele Heino Naelale vihjata. Aga mõttevabadus on jäetud kõigile — isegi nii delikaatsetes olukordades.

Minule ta oli mõistatus ja selleks jäigi. Suri nii, et ma ei saanudki teada, aimas ta midagi või mitte. Või polnud see tema jaoks üldse tähtis? Vahel näis mulle, et ta teab kõik. Uuris mind pika mõtliku pilguga, värisesin, et kohe ütleb midagi. Vastuseks polnud ma valmis. Pelgasin peaaegu arutult, pea ei töötanud.

Ta ei öelnud sõnagi. Ja kõik läks jälle endist rada. Mina rahunesin. Kui mees kahtleb, ei jäta ta oma naist õhtuks teiseга. Tema sai sellega hakkama.

Palju kordi olin valmis talle kõik ära rääkima. Paari lausega purustama silmakirjalikkuse pureda klaasi, mis püsis meie vahel. Aga kodus, oma mugavas tugitoolis, pea vastu kõrget leeni, tundus ta kaitsetu. Ma ei saanud talle seda lööki anda. Öelda, et sinu naine pole ammu enam sinu, vaid hoopis minu.

Ka Juta ei mõistnud teda. Mis võis neid erinevaid inimesi siduda? Juta värises üksnes mõttest, et Ruudi asjast teada saab. Kuidas vaataks ta mehele silma?

Aga Ruudi pidi ometi ise taipama. Inimene ei saa sellise pimedusega löödud olla. Või usaldas ta sedavõrd? Ta oli kange sõdima ja kerge usaldama.

Äkki oli see ükskõiksus? Et olgu nagu on, milleks katsuda asjade kulgu muuta. Tehku elu ise oma keerdkäike, kui seda vajalikuks saab.

Aga ei, ka see polnud tema moodi.

Ma ei soovinud Ruudile halba. Ja polnud mul mingit kavat teise mehe, pealegi sellise hea töökaaslase nagu Ruudi naist võrgutada. Muidugi ei jäta Juta kedagi ükskõikseks. Tema figuuri juures on see võimatu, või ehk siis, kui mees enam üldse mees pole. Juta on ikka köitnud mingi jobnustava naiselikkusega. Võid teda sallida või mitte, ta nägu võib tunduda nukulik, aga ükskõikseks ta ei jäta.

Tol õhtul istusime kolmekesi ja siis helises telefon. Ma ei teagi, mis oli tehases juhtunud. Kui vaja oli, helistati alati Ruudile, mitte direktorile ega teistele ülemustele. Ruudi otsustas kiirelt, tema soovitused olid täpsed. Ta pidi kohe ise tehasesse sõitma. Pakkusin ennast. Ta raputas pead ja rahustas, et küllap varsti tagasi jõuab. Pani veel ühe kauamängiva plaadi tiirlema. Et meil igav ei hakkaks, ütles ta.

Tantsisime Jutaga. Olime joonud mõned klaasid šampust. Toas oli hämar. Ruudit polnud ja mul tekkis mingi üleemeelik vabadustunne. Nagu polekski selles maailmas kedagi peale meie. Surusin Juta tihedalt enda vastu.

Ta lõtvus äkki ja puhkes nutma. Ma ei teadnud, mis temaga peale hakata. Viisin ta diivanile, silitasin teda, pühkisin ta pisaraid. Seda pilti näen praegugi selgesti silme ees. Embasin teda, et ta rahuneks. Mind joobnustas ta raage keha soojus. Ta tõstis käed ümber mu kaela. Ja siis see kõik juhtus...

Pärast sain teada, esmakordselt, et Ruudil on midagi terviseaga: üle aasta polnud temast Jutale meest olnud.

«Ma olen veel nii noor...» Juta kordas seda nagu vabanduseks.

Me ei vajanud vabandusi.

Õnneks ei tulnud Ruudi niipea. Ma poleks suutnud talle otsa vaadata. Lahkusin Juta juurest hoopis teise inimesena. Ma teadsin, et sellest pole enam pääsu.

Meil oli tuhat võimalust kohtuda, ja kui polnud, siis lõime need ise. Me olime erakordselt leidlikud.

Ja me kartsimine Ruudit.

Või hoopis ennast? Kartsimine purustada seda õnne, millest mõlemad osa saime. See oli varastatud õnn.

Mis saab meist edasi? Juta ei tahtnud mind näha, ütles, et oodaku mõni päev. Ma mõistan teda, aga see ei tee minu olukorda kergemaks. Surm on surm. Isegi minul pole põhjust surma üle rõõmustada. Surm võib palju muuta.

Seal ta nüüd seisab, silmad musta loori taga. Ma ei näe neid silmi, ma ei tea, mida nad ütlevad. Aga ta on ka praegu kena ja ma olen suuteline unustama tolle, kes praegu siin lamab.

Nad tiirlevad Juta ümber, need igat masti austajad, kes on talle korduvalt kohtamisettepanekuid teinud. Suudlevad kätt, musitavad põsele, küllap silitaksid ka rinda, oleks see veidigi sünnis. Ilase suuga seksi-kaarnad. Nüüd pole ju enam Ruudit takistuseks ees.

Kas ta teadis või mitte? Aga mis tähtsust sellel enam on.

Järjekorras ootab Taavet Aas, ametiühinguaktivist, alati teokas ja kibe askeldaja, kes jõuaks pikima monoloogi ära hekseldada minimaalse ajavahemiku jooksul. Praegu on tema jaoks oluline ainult üks objekt: matus. Kõik ülejäänud on sinna juurde kuuluvad rekvisiidid. Kaasa arvatud Ruudi Niiduseen, kes vist esmakordselt käitub nii, nagu Taavet Aasa stsenaarium ette näeb.

Kas kõik laabub ikka normaalselt? Ei saa siingi rahu. Seni on matus kulgenud plaanipäraselt. Sülitav või üle õla. Ha, ha, saaks nalja. Mis siis küll minuga tehtaks?

Pärjad on kohal, bussid peaksid ootama ukse ees, mõned jäävad vist pooltühjaks, palju on sõiduautosid. Peielaud on klaar, viina peaks

jätkuma, kui see vana lakkekrants Metsis nina täis ei tõmba ja ei hakka lisa nõudma. Igaks juhuks panin tema jaoks paar pudelit kõrvale. Ta kuriloom on sellega harjunud ja mälu on tal ka erakordne. Olgu täis kui pinal, aga seda mäletab täpselt, mitu pudelit peaks varus olema.

Mustad linnid autoantennidele on valmis lõigatud. Need jagab Vahter pärast välja.

Ilus rongkäik tuleb. Autoinspektsioon oma sireenautodega eesotsas... Hea, et sai nad õigel ajal ära hoiatatud. Raaman kahtles küll, kas see mul õnnestub, Niiduseen pole nii tähtis tegelane. Ta ei tunne mu võimeid.

Kui Raaman nüüd saaks Ruudi asemele, siis oleks küll häda majas.

Helistasin igale poole. Kõik lubasid pärja välja panna ja ka auto saata. Kes sõandakski ära öelda. Surm pole naljaasi. Vaata et homme ise samasuguses kirstus ei lama.

Ruudi ei võinud aimatagi, millise matuse talle korraldame. Nagu kuningale. Tema ise ei osanud niisugustest asjadest lugu pidada. Ütles, et pärast surma on tal ükspuha, mis laibaga tehakse. Temale võib küll ükspuha olla, aga teistele ei ole. Metsis andis käsu selline matus korraldada, et teised kadedusest lõhki läheksid. Paistab, et õnnestubki.

Ühes oli Ruudi alati resoluutne: peiedel olgu viina kui külluse vaadist. Kus viina, seal läheb pärast muidugi lõbuks ja lauluks. See ei sega tänapäeval ei surnut ega elavaid.

Peiedele on kutsutud kogu juhtkond. Vaatasime koos Metsisega nimekirja läbi, et mitte kedagi unustada. Hiljem võid niisuguse vaenlase saada, et sõbrad ka ei päästa. See peiedele kutsumine on üks peen värk. Pärast oli kolm nime maha tõmmatud, et polevat õiged mehed. Mulle ei öeldud, kes need olid. Eks nad ise tea.

Saaliga jäädi rahule. Lilled ja kõik muu oli kerge muretseda. Ruudi pildiga oli tükk tegemist. Kes seda võis arvata, et teda pole ammust ajast pildistatud. Minule jäi mulje, et kogu tehase juhtkonnaga muud ei tehtagi kui pildistatakse. Kõigi fotosid oli lademes, aga Niiduseent — võta näpust. Tuli ankeedifotolt suurendada. Fotomees võttis hingehinda. Ilma ka ei lubatud. Tuli raha peo peale laduda. Küll ta mul veel vahele jääb, tulgu tehases midagi küsima.

Ruudi näeb sellel pildil nii noor välja, et saada või leeri. Aga mis sa teed. Matuselistel vähemalt mõnus pilti vaadata. Juuksed ka kõik peas, ei mäletagi teda sellisena. Ja kõhn.

Viimasel ajal hakkas laiuti kasvama, eriti pärast operatsiooni. Andis kirstu muretseda. Nüüd on meestel tõstmisega tükk tööd.

Kus need poisid siis on? Ah, seal akna all, ongi õigem end natuke tagasihoidlikumalt üleval pidada. Niigi liialt kuulsad mehed, kõik meistersportlased. Vaata et kogu korvpalli-esindusmeeskond. Mehed kui härjapullid. Nojah, maadlejad või tõstjad oluksid ehk kangemad kirstu kandma. Kuid korvpallurid on Eestimaal kuulsamad. Punnisid vastu küll, et neil treeninglaager ja tähtis ettevalmistusperiood. Aga välja tulid. Oli vaja paaril mehel õigesse kohta helistada. Pealegi kuulus Ruudi kunagi mingisse korvpalliföderatsiooni presiidiumi. Temal oli ka igale poole asja!

Katsugu keegi teine selline eskort välja kaubelda! Nüüd peaks paar päeva puhkama, nagu seadus pärast pulmi ette näeb.

Mis see Metsis äkki nii rahutuks muutus? Ei tea, millega ta jälle rahul pole. Temal on alati millegi kallal norida.

Seal ukse juures sünnib midagi segast. Muidugi! Järgmine vahetus peaks ammu kohal olema. Kella ei saa ka vaadata. Kuidas sa siin ennast liigutad?

Millega see lontrus Vahter ometi on hakkama saanud? Tegin talle kõik puust ette. Millal uksest sisse astuda, kuhu keegi seisma jääb, kes kuhu lindi paneb... Mis nad nüüd venitavad? Jõllitab kui vasikas koplivärvat.

Tahavad vist mindki täna hauda ajada... Ja kõik läks nii hästi! Niisugused matused! No mis te vahite, hakake ometi tulema!

Meister Märt Joosti hääl oli tuhm ja isikupäratu, samasugune nagu ta isegi. Aga võib-olla muutis ta selliseks ümbritsev seltskond, mis polnud tema masti mehe kohane. Tema siia ei sobinud, aga keegi teine ta olla ei osanud.

Niiduseent enam ei ole. Hiljuti veel oli, aga nüüd on jäänud ainult see kirst, kuhu sisse on topitud elutu keha. Uskumatu, et inimene on lakanud olemast ja me ei näe teda enam kunagi. Enam ta ei ägestu, ei vehi kätega, ei pöruta omamehelikult abaluude alla...

Tookord tundsin, et mind jälgitakse. Nagu oleks laserikiir mind puurinud. Tõstsin silmad ja nägin teda. Siis ma veel ei teadnud, kes on see uurivate silmadega mees. Ta vaatas mu tööd nii väljakutsuva häbematusena, et panin treipingi seisma ja jõllitasin vastu. Ta ei pööranud pilku ära, naeratas ja ütles: «Ah see siis ongi too keskharidusega rännumees.»

«Teilgi tasuks siit edasi rännata,» vastasin. Mulle ei meeldi, kui igapäev üks hakkab märkusi tegema. Sain aru küll, et püüdis mind tõgada sagedaste kohavahetuste pärast.

Läkski edasi. Küsisin naabrilt, kes on too tüüp. Niiduseen!

Nii me tutvusime. Rohkem ta sellest rändamisest enam ei rääkinud.

Tsehhis nägin teda sageli. Teised istuvad oma kabinetides, Niiduseenel oli ikka asja inimeste hulka. Mul jäi mulje, et ta tundis minu vastu huvi.

Meil oli parajasti lõunavaheaeg algamas ja kõik tormasid tuulis-pasana sööklasse, et esimeste hulgas leti ette pääseda. Niiduseen võttis mul küünarnukist kinni, ei lasknud koos teistega minna ja ütles: «Meil on meistrit vaja.»

«Pean teile meistri tegema või?» Mind pahandas see, et nüüd jään järjekorra lõppu ja olen sunnitud road tõtates sisse kühveldama. Hiljaks ei taha ju keegi jääda.

Tema laskis selle märkuse kõrvust mööda. Üks naljakas inimene oli, terava ütlemise peale ei läinud kunagi endast välja, aga ebaõiglusest sai kui ussist nõelata ja siis oli parem tast kaugele hoida.

«Teha pole vaja, mees juba olemas.»

«Kena siis küll, aga mis te sellest minule räägite.»

«Tulevasele meistrile.»

See röövis kogu mu söögiisu. Kes see tahab meistriks minna! Treial teeb oma töö ja ületab plaani, palk aina jookseb. Siunab veel meistrit ka. Keegi peab ju alati milleski süüdi olema. Kes siis muu kui meister. Treialile kuulsus ja au, meistrile peavalutabletid. Aga kui juba Niiduseen sinust on hammastega kinni võtnud...

«Ei tule kõne allagi.»

Teda see ei heidutanud. Pani mind enda kõrvale istuma ja hakkas

rääkima. Rääkida ta oskas. Tõsi küll, mina suurt ei kuulanud, sest mul polnud mingit kavatsust meistriks hakata.

Aga ega ma pääsenud. Kõigele lisaks sokutati kaela kamp kutsekooli lõpetanud nolke. Ei osanud nad tööd teha ega austanud distsipliini. Tahtsin ära minna, aga Niiduseen rääkis uuesti augu pähe.

Poisid kavatsesid mulle kambakat teha. Ühel öhtul tulid pimedas suure karjaga kallale. Vist ei teadnud, et olen korralikud poksikursused läbi teinud. Kaks jäid lamama, teised panid ajama. Hommikul oli tehas jutt lahti, et meister peksab noori töömehi. Need sindrinahad olid kiirabisse ja sealt miilitsasse jooksnud...

Nüüd läks tehases märuliks. Süüdistused, komisjonid...

Siis ma mõistsin esimest korda, mis tähendab olla tõeline kommunist. Niiduseen seisis minu eest nagu müür. Ma sain aru: ta tegi seda mitte seepärast, et tema oli mind meistriks soovitanud. Ta uskus, et mina ei tahtnud poisse peksta, et mul lihtsalt ei olnud teist võimalust.

Ta sõdis komisjonide ees ja koosolekutel. Ma poleks kunagi mõelnud, et üks inimene võib nii ägedalt õigluse eest seista. Mina oleksin ammu käega löönud, aga tema ei jätnud enne oma jonn, kui minu ees koguni vabandati.

Nüüd seisan ma selle mehe kõrval valves. Ma ei tea, kuidas mind sellesse seltskonda arvati. Aga praegu see mind ei huvita. Niiduseene pärast olen kõigeks valmis.

Mõni mees suudab elu väga osavalt ära elada. Teeb kõike, mis vaja, ei tee seda, mida pole vaja, ja ongi elu kenasti elatud. Niiduseen jäi alati mingite rataste vahele. Ta kohe pidi sekkuma, temas oli mõõteriist, mis reageeris vähimalegi ebaõiglusele. Ta ei teinud enda ega teiste elu kergeks, tema puhul polnud mõtet küsida, kas teda armastati või mitte. Ilmselt pole see kõige olulisem.

Vahetust ei tulnud. Aga see näis olevat ainuke puudujääk, mida Taa- vet Aasa korraldatud ilusale matusele võinuks ette heita. Kui seda oleks märganud.

Segakoor võttis viimaseid sügavaid noote.

Korvpallurid astusid lähemale.

Hüvasti, grupp seltsimehi, pilgutas Ruudi Niiduseen, enne kui lese leinavad sõrmed ta iroonilise naeratuse looriga katsid.

MERI MÕÕNAB

Kivid kaldavees aina kasvavad, kasvavad. Kosuvad kogukaks. Hakkavad maa poole marssima. Kärmemad juba kiuvale kobinud, kaimud karjana kannul. Mõnel vaid varbad vees. Aga süvapool sukeldujaid veel küllaga. Seal nende turjad nüüd tõusevad, seal nad kuklaid kergitavad, hakkavad päid püsti ajama. Ega vist viimased viitsigi veest välja end vedada, aga pisut maa poole piiluda merekivilgi mõnikord mõnus —

kui meri mõõnab.

Ei need kivid siit kaugele kipugi. Ei ole neil kihku külasse kiviaedadeks ümber õuede. Ei taha nad põllu põue pugeda ei sahaninasid nürima ega atru asima. Neil siin oma olemine. Igaühele ametki antud. Kõik nad nägupidi tuntud, kõik on teatud tegupidi: kelle vastu torm paadi pilbasteks pildunud, kes neist tüüri tükeldanud, kes vinti su venel vigastas või kes lihtsalt lusti pärast paadi põhja pihta põrutas; kelle kukile kápuli kukutud, kelle vastu varvas veriseks virutat. Aga tühja sest tülist! Rannarahvale nad ikka nagu omaksed. Maakive manatakse, põhjatakse põllukive, merekive aga kiidetakse: kui kenad nad on —

kui meri mõõnab.

Ja ongi siin kenadust küll ja küll. Ja pole seda kaunistki kasinalt.

Põhjakivid, need päris pirakad, korraks unest virguvad, veidike ringi vaatavad, ringutavad ja ootavad, et tõusuvesi neile jälle teki peale tõmbaks. Nemad — suured ja väärivad — püsivad paigal.

Kaldaäärsed, need keskmised, need on loomult lustakamad. Kevaditi jääga jõudu katsuvad: kord end kõhuli keeravad, siis taas seljakile seavad, kuhjadesse kogunevad — et aga jääst jagu saada.

Väiksed kivid-vennikesed — need on mere mänguasjad. Tuul toob tuju, torm tahtmise kivikesi kiusatagi: väikseid veidi veeretada, pisikesi pillutada.

Täna kõik kannid kaldale jäetud,

sest — meri mõõnab.

Lubjakivid-lutsukivid — ludus üksteise külje all — üsna kaugele kantud: valge rant palistab roheline tudre äärt. Siia on meri oma piiri maha märkinud.

Ja rihvaraasukesti — neid mitusada musta miljonit — on puistatud päris paksult ja igale poole, riburada rittagi seatud keni kirjused kivipoegi. Siin on sinkjat ja punakat, on roosat, on rohekat. Hoolega on nad üksteist lihvinud, katsumud kalliskivideks kuluda. Sünniks neist mõnigi sörmusele sobitada, randme ümber riputada, kõrvagi kõlkuma panna.

Küll on see rikas rand!

— kui meri möönab.

ELU HINDA KÜSI ELAVATELT

... Kunagi ütles Juhan Smuul ühe luuletaja kohta: «Hea, et tal on juured mullas, kuid tahaksin, et juurtest kerkiks mõni võrse, mis on natukenegi mullast kõrgemal.»

Velikije Lukil on juured tugevasti ajaloo mullas. Juba üle kaheksasaja aasta. Sellest ajast pärinevad esimesed teated Lovati-äärsest linnast Novgorodi ürikuis. Siin pidasid maavanemad nõu Novgorodi ja Pihkva jõudude ühendamiseks. Hiljem on Lovati kaldal löödud lahinguid Poola Stefan Batoryga ja Rootsi vägedega.

Ajaloolist lahingutandrit märgib kindluse paarikilomeetrise ümbermõõduga muldvall. Selle keskel viimase sõja märgina kiriku jäänused. «Gott mit uns» rihmapandlaga sõdalased seadsid kirikusse sidesõlme ning me olime sunnitud saatma kiriku pihta kahurimürske ja lennukipomme.

Võõramaised vallutajad tulid ja läksid, kuid Velikije Luki, mille vapil on luik kolme teda kaitsva ammunoolega, seisab ikkagi Lovati kaldal. Võib-olla tundub pühaduseteotusena, et linnavalli vaiksuses eraldatuses asub vabaõhulava. Mind lepitab sellega asjaolu, et otse valli taga seisab kõrgele alusele tõstetud tank, mis paistab üle laululava, otsekui valvaks ta ühtaegu nii kuulsat minevikku kui ka estraadil keerlevaid tantsupaare.

Vähe on väkelinnu, kus ajaloole ja viimasele sõjale on pööratud nii palju tähelepanu kui Velikije Lukis. Ühiskalmistu ühe peatee ääres on eestlastegi ühishaud noore tammepuuga. Et tee siia pole rohtunud, tõendab värsked pärg eestikeelse lindiga: «Kangelased ei sure. Nende teod elavad põlvest põlve.»

Otse Lovati kaldalt kõrgub üle südalinna väljakute ja puisteede ausammas kõigile siin langenud korpusepoistele. Püstitatud meie vabariigi poolt. Sammast piiravat sirelihekki ja märke tõusvaid teid ning punavalgeid lillekombinatsioone peenardel on aga korras pidanud kohalikud elanikud. Samba ümmargusel altaril pärlendavad kastesed värsked lõikelilled.

Kõrgel mäenõlval seisab pronksist Matrossov, kasukahõlmad laiaili, automaat kõrgele pea kohale tõstetud. Tema taga kogu Pihkva oblasti komsomoliorganisatsiooni memoriaalmuuseum.

Memoriaali esimesel korrusel on marmorisse raiutud Pihkva oblasti kaitsmisel ja vabastamisel hukkunud veerandsaja kangelase nimed. Teine korrus on pühendatud oblasti komsomoliorganisatsiooni ajaloole. Esimesed komsomolimärgid ja komsomolipiletid. Kirjanduse hulgas Peipsitagustes eesti külades levinud ajakirja «Noorproletaarlane» üks eksemplar.

Kommunistlikud noored kirjaoskamatusel likvideerimisel, nende osavõtt põllumajanduse kollektiviseerimisest.

Suurt Isamaasõda sümboliseerivad põlenud «Maksim» ja kergekuulipilduja. Eriti palju on materjale kommunistlike noorte põrandaalusest tööst okupeeritud territooriumil. Partisanijalehed. Kommunistlike noorte päevikud. Uudiseks on tütarlaste-partisanide eriüksus.

Siis sõjajärgne Pihkvamaa, taastamistööd. Ning lõpuks sidemed, mis Pihkva noortel on kujunenud Saksa Demokraatliku Vabariigi noortega. Niisugused on Velikije Luki juured.

Kuid linnad, samuti nagu inimesedki ei saa elada ainult minevikust, kui kuulsusrikas see ka pole.

Olen näinud linnmuuseumi, kus arhitektuurimälestusmärgid, suveniiritööstus, kõrtsid ja restoranid, rahvariides giidid ja ettekandjad teenivad ainult turistide juurdemeelitamise huve. Linnad, mis toituvad minevikust, meenutavad mulle parasiite terves inimorganismis. Nende elanikud on spetsialiseerunud raha väljapumpamisele, pakkudes vastu esivanemate teeneid.

Velikije Luki juured on heas mullas. Siinsest pinnasest on võrsunud lootustandev oras ja küps vili, on lõigatud esimesed saagid.

Velikije Lukile annab näo noorus. Veerand linna elanikest on õpilased. Neist neli ja pool tuhat õpivad põllumajanduse instituudi filiaali viies teaduskonnas. Siit lähevad agronomid, zootehnikud, põllumajanduse mehhanisaatorid ja muud spetsialistid Vene Föderatsiooni loodeosa kõigisse oblastitesse. Sportlasi ja treenereid valmistab ette kehakultuuri instituudi filiaal. Tekstiilitööstusele valmistavad kaadrit oma tehnikumid.

Siis aga, kui kaks noort on otsustanud ühendada oma elutee, on nende esimene käik pärast registreerimist komsomoli memoriaali juurde. Kimp lilli. Ja sama töötus, mis on raiutud memoriaali seinale:

«Meie, Teie järeltulijad, anname piduliku vande vääriliselt jätkata teie kangelaslike tegude ja võitude kuulsusriikast teed.»

Tsaariaegne maakonnalinn, mis oma sumbunud ja väikekodanliku, kaupmeheliku mentaliteediga oli kõige negatiivse sümboliks peaaegu kõigi vene väljapaistvate kirjanike teostes. Mõned aastad pärast sõda oli Velikije Luki oblastikeskuseks. Nüüd on ta taas lihtsalt linn Pihkva oblastis.

Linna äärel on mõnetoaline puumaja sildiga «Lennujaam». Nagu vanades talumajades on ka siin lubivalgeks küüritud, puhtusest lõhnavad pörandad, üksnes tüüpiline vene ahi on asendunud raudahjuga. Seinte ääres puupingid ootajaile. Lennuväljalt aga viivad lennukid Moskvasse, Kiievisse, Simferopolisse, Leningradi, Dnepropetrovski, Smolenski, Novgorodi ja mujale. Kokku kakskümmend neli lennuliini.

Ei saanud meiega hoiduda kiusatusest sõita Pihkvasse just lennukiga.

Ja nii ongi kulunud üks päev mõtisklusteks linnadest ja inimestest.

Järjest sagedamini kiusab küsimus: kuskohal võiks minutaoline sissesõitja Tallinnas tutvuda meie vabariigi komsomoli küllalt kuulsajaalooga? Kas «Tööliste Keldrist» piisab rääkimaks pörandaalusest parteitööst? Kas ilus vaade Maarjamäe memoriaalile asendab asjalikku ülevaadet meie rahva kangelaslikust revolutsioonilisest võitlusest?

... Punased kasarmud peaksid asuma linnast kahe-kolme kilomeetri kaugusel. Võib-olla polnudki nad kasarmud? Püsti seisid vaid punasest tellisest müürid. Võib-olla polnud nad ka punased? Võib-olla ainult tundusid punastena õiste rakettide valgel?

Võtan appi vana rindekaardi. «Punased kasarmud» asusid meie kahekümne seitsmenda polgu paremal tiival. Küsitlen juhuslikke vastutuli- jaid ja neid, kes ea järgi otsustades peaksid tundma sõjajärgset või vähemasti sõjajärgset linna.

Mu lähteandmed on tee juhatamiseks liiga napid. Igas linnas, mille eest on peetud lahinguid, leidub kümneid «valgeid maju» ja «punaseid kasarmuid». Ja nii juhatatakse mind igale poole mujale, mitte aga sinna, kuhu tahan.

Kuivast, sileda pöranda ja naridega muldonnist kolisime ära juba järgmisel päeval. See oli liiga hea neljale, kellel polnud vaja kaartidele vedada siniseid ja punaseid kriipse või kirjutada välja nõudmisi laske- moonale, leivale ning konservidele. Meie muldonni ei jookse kokku side- liinid, siia ei kogune pataljonide, roodude ja eriüksuste käskjalad, et oodata, mil staabimees ütleb: «Aga nüüd lase tulistjalu...»

Võib-olla töid hoopis Sitini ja Illissoni askeetlikkus ja tahtmine olla sõduritega võrdsetes tingimustes meid punkrisse, kus neljal inimesel pole ruumi isegi ümberpööramiseks? Jalge all lirtsus porine pörand, laudki on mõeldud kõigeks muuks, ainult mitte kirjutamiseks. Meie kuuluvust polgu juhtkonda tõendab vaid kepi otsa löödud lauatic kirjaga «Sm. Sitini majapidamine».

Selleski on kokku lepitud, et kõrvalasuv tunnimees hoiab silma peal ka meie punkri sissekäigul. Ise me hulgume päevast päeva pataljonides

ja roodudes. Erilist rõõmu tunnevad sellest Illisson ja Leet. Feliksi ise-loomule on isegi pooleetunnine paigalpäsimine vastunäidustatud. Illissonile aga pakub sisemist rahuldust kõik, mis temale tegelikult liiga raske. Ta tunneb kogu aeg salajast hirmu — kas pole äkki tema kui polgukomsorgi töö mingil kombel kergem teiste kommunistlike noorte ülesannetest. Ta kopsu närivad pisikud tõstavad ihutemperatuuri igaks öhtuks üle kolmekümne seitsme. Teda taheti lähetada tööle Moskvasse ELKNÜ Keskkomiteesse. Teda taheti Uuralist lahkumisel ešelonist maha võtta. Ja nüüdki kardab ta, et tema olukorda püütakse kuidagi kergendada.

Meie käimiste kasutegurit pole võimalik konkreetselt kokku võtta üheski aruandes. Kui aga mõni diviisi meestest meid rünnaku eel, rünnaku ajal või enne seda parteibüroo muldoonist leiaks, oleks see Sitinile tõeline löök.

Mõnikord tunneme end pataljoni staabis üleaarustena. Teine asi on kohtumised poistega kaevikus, kuulipildujapesas või kahuri juures. Parteibüroo on koos kommunistidega. Ning see juba maksab midagi.

Iga päevaga jääb kohtumisi Uurali sõpradega vähemaks. Koos muude dokumentidega tuuakse kümneid komsomoli- ja parteipileteid, mis on ära korjatud surmasaanutelt. Vaenlase kätte pole sattunud veel ühtki. Neid on ära toodud otse vaenlase tulepunkti eest ka pärast seda, kui meie rünnak on tagasi löödud. Mõnikord tuleb selleks pimedat oodata. Tuleb päev läbi valvata, et keegi fašistidest tapetu juurde ei pääseks. On peetud maha päris korralikke lahinguid mitte enam elavate, vaid surnute pärast.

Polgu kommunistide ja kommunistlike noorte nimekirja eelviimasesse lahtrisse kirjutame: «Lahkunud». Viimane lahter annab vastuse küsimusele — kuhu? Langenud sel ja sel kuupäeval.

Vähe on neid, kelle omastele saab välja saata surmateate. Ootajad asuvad teisel pool rindejoont.

Kas suudame meeles pidada kõiki langenuid, nende viimaseid sõnu ja hukkumise üksikasju, et sellest koju jõudes rääkida? Igas roodus ja jaos on niisuguseidki, kelle elust ja omastest keegi peaaegu midagi ei tea, kelle talupojahing ei taha kellegagi jagada rõõme ega muresid. Ja nii nad kaovadki tundmatutena, sest ka narikaaslane või relvavend ei tea, kellele ja kuhu viia pärast sõda teade ta surmast. Ometi oodatakse kusa-gil ka niisugust omaette nohisejat, ometi on temagi kellelegi kallim kõigist teistest maailmas...

Mis jääb küll niimoodi järele meie kangest kahekümne seitsmendast? Juba Uuralites hakkasime ise oma polku hüüdma kaardiväeks ja vabatahtlike üksuseks. Esimestena hakati formeerima meie roode ja pataljone. Esimestena aga tulid alati vabatahtlikud, mehed hävituspataljoni-dest, tagalasse evakueerunud parteitöötajad, miilitsavormi kandjad. Tulid mõnikord kõigi kuradite, ka oma tervise ja arstlike komisjonide kiuste.

Siis aga hakati meid räsima. Polkudesse, mis tekkisid pärast meid, tuli anda poliitjuhte ja komissare, kommunistlike noori ja kommuniste jao- ja rühmaülemaks. Esialgu võeti ühekaupa. Kui loodi teine diviis, oli äraminejaid juba terve rühma jagu.

Oi pagan, missugused poisid meil olid! Paljudel oli juba polku saabudes rihm tõmmatud nahkjopile või sinelile. Peaasi, et tunduks sõjamehelikum. Kuskilt kolhoosist tuli August Naaber. Lüheldane, jässakas, laiade põsesarnadega. Enne sõda oli Virumaa parteikomitee instruktor. Aga sõitnud merd ja sõdinud Hispaanias. Kolhoosnikud kinkisid talle sõjaväkke tuleku puhul papaaha. Sellega ta käis, kuigi oli vaid teise pataljoni komissar. Polgukomissar Pustal endal papaahat polnudki.

Naabrit enam ei ole. Jäid vaid legendid ta langemisest. Räägitakse, nagu läinuks ta oma käskjalga päästma. See oli kangesti tema moodi. Siis saanud ta aga pihta. Ning käskjalg omakorda püüdnud teda oma kehaga mürsukildude eest varjata. Ka see on tõenäoline, sest Naabrit armastati nii, et mitte ainult käskjalg, vaid iga poiss oleks teda oma kehaga kaitsnud.

Praegust polgu laastamist ei saa aga millegagi võrrelda. Partei- ja

komsomoliorganisatsioon kuivavad iga päevaga kokku. Juba on roode, kus pole enam ühtki partei liiget.

Täna tuleb Sitin tõsisemana kui kunagi varem. Kuuleme, et oleme töö lohakile jätnud — Illisson, Leet, mina ja üldse kõik parteisekretärid ja poliitjuhid pataljonides ja roodudes. Ei saavat lubada, et parteiliikmete ja kommunistlike noorte arv väheneb. Ta toob näiteid küll kodusõja päevilt, küll Lenini surma-aastast. Kõige raskemates ja keerulisemates olukordades on partei read alati kasvanud.

Selge, et Sitin on pähe saanud.

Ta on juba teinud korralduse kutsuda kokku parteibüroo. Ei, mitte siin. Otse kaevikus. Keegi pole meile õigust andnud mehi kaevikuist ära kutsuda.

Ka õppuste ajal viisime parteibüroo koosolekuid läbi otse «kaevikuis». Kuulati, arutati, otsustati. Võeti vastu uusi liikmeid. Kõik oli siiski mängult. Võtsime kaasa juba varem vormistatud ankeedid ja muud dokumendid. Protokoll ja muu vajalik seati korda pärast õppusi. Pealegi oli siis suvi.

Kuulata, arutada ja otsustada võib nüüdki — paarikümnekraadise külmaga. Mida aga ütlevad põlve otsas kirjutatud paberite kohta seltsimehed poliitosakonnast? Sitini arvamust tean juba ette. Ka staabid ju töötavad. Isegi ajalehte antakse välja. Ja väiklehti. Aga staabis rebitakse märkmikust leht, ja ongi lahingukäsk valmis. Rindelehe väljaandmine soojas talutares siit paarkümmend kilomeetrit eemal pole ju üldse kunst. Iseasi, kui ei viitsi ahju kütta. Korrektuuris võivad nad trükivigu parandada niipalju kui kulub. Aga mul tuleb ühegi veata täita kuueleheküljeline ankeet.

... Teele asume alles õhtuhämaruses. Parteibüroo kogunemiseks on valitud telliskivimajade varemed. Lagedad, ühegi inimhingeta väljad. Laugjad tõusud on kaetud äsja sadanud õrna lumega. Sulailmaga vett täis valgunud ja hiljem külmunud mürsuaugud ei paista lume alt väljagi. Ehavalgusest sinakas lumi muutub kuu kerkides kahvatukollaseks. Ja selles vaikuses on kuulda vaid lume kriuksumist jalge all. Kui saaks aina astuda ja astuda, üle lumelagendiku edela suunas, Eestimaa piirini välja.

Tee ainult proovi! Isegi punaste varemteni ei pääse otsejões. Algu- ses pöörame vasakule, siis paremale, ikka mööda varjulisemaid nõgusid küngaste vahel. Sitin peatub.

«Aga nüüd kiiresti!»

Ta jookseb esimesena.

Kas pole see liigne ettevaatus õhtuhämaruses? Millegipärast on vanemad mehed alati ettevaatlikumad kui meie, kahekümnesed. Mis neil küll karta peaks olema! Nad on juba naisemehed, neil on lapsed. Ees ei oota enam midagi huvitavat. Loomulik surmgi on neile ju hoopis lähemal kui meile.

Sitini ettevaatus pole siiski üleaarne.

Kuulipildujavalang vasakult. Õhk meie ümber täitub otsekui varblase sädinast. Pagana veidrat heli teevad need tinatükikesed.

Veel mõnest künkast mööda hiilida, mitmest nõost läbi joosta ja ole- megi kohal.

Sitin teeb alati kõike täpselt nagu ette nähtud. Nüüdki avab ta koos- oleku nii, nagu istuksime suures saalis või vähemalt mugavas kabinetis.

«Avan istungi... Kohal on... Puuduvad... Puudumise põhjused... Surnud... Haavatud... Lahinguülesannete täitmisel... Kas puudumise põhjusi peetakse mõjuvaiks... Kas arvatakse, et niisuguses koosseisus võib istungit pidada... Päevakorras on... Kas on päevakorrale midagi juurde lisada... Paneme hääletusele.»

Mida sa siin hääletad, kui pimedas ei näe käsigi.

Tuul puhub varemete vahel vingemalt kui lagedal väljal, lisades paari- kümnekraadisele külmale veel kümmekond. Ainult rindepoolse seina ääres on vaiksem. Sealtpoolt paistab ka kuu. Sakslaste poolt mahajäetud vanker täidab büroolaua aset. Laamiku laiale servale mahub terve paberipoo- gen ja vana liimipott poolkülmunud lilla tindiga. Vahetevahel tuleb kaugemale varemete vahele ronida, et taskulambi valgel asjadesse sel-

gust tuua. Surun paljad külmavõetud sõrmed mõneks hetkeks põue, otse kaenla alla.

Paremal täriseb sakslaste kuulipilduja. Meie «Maksim» pobiseb veidi aeglasemalt ja tuhmimalt vastu. Igaks juhuks valgustavad sakslased raketiga.

Ning sealt tulevadki mehed. Üksteise järel.

«Punaarmeeleane... saabus.»

«Seersant... saabus.»

«Nooremleitnant... saabus.»

Tulevad küürutades otse «sealt». Poole tunni pärast lähevad tagasi. Ja homme hommikul, see on juba teada, täpselt kell seitse null-null tõusevad nad rünnakule. Jälle otsustub iga inimese jaoks kõige tähtsam — elu või surm.

Täna tulid nad siia. Seitse meest kuulipilduja- ja laskurroodudest. Enne tulekut on nad puhastanud sineleid külmunud porist, kinni nõelunud okastraadis rebenenud hõlma. Nägudel on habemenoa jäljed. Kas tõesti saab ka külmunud seebivahuga habet ajada? Või käisid nad läbi roodukomandöri juurest, kus telkmantliga kaetud augus susises midagi raudahju-taolist?

Siin aga küsitakse — miks sa tahad astuda parteisse? Tõepoolest — miks?

«Ma tahan partei ridades veel paremini võidelda fašistide vastu.»

Aga kas sa praegu siis ei sõdi hästi? Ja miks sa ei võiks veel paremini sõdida ka parteituna?

Kas saab üldse vastata küsimusele, miks tahab inimene ööl enne rünnakut astuda parteisse? Mu käes on avaldused. Lühikesed, poole vihkulehe suurustel paberitükkidel. Ka seal, päris ees, on nad leidnud kirjutamiseks sulepea või vähemalt tindipliatsi.

Paaril vihkulehel lühikesed elulood. Võib-olla esimest korda panid nad kirja kõik oma elu sündmused sünnist tänase päevani.

Tavaliselt on nad kuulajaile jutustanud ainult üht või teist episoodi. Enamasti naljakat, et oleks lõbus ja saaks naerda. Küllap esimest korda elus tegid nad kokkuvõtte: kust nad on tulnud, kuidas hinnata seni elatud aastaid ja mis ootab ees, kuigi elulood on tavalisest tavalisemad. Töölispoisid, talusulased. Tegid tööd. Juhtus, et aasta jooksul kümme-konnas talus. Hulkusid ringi kraavikaevajaina, otsisid ehitustöid, kolisid kogu perega põlevkivikaevanduse barakkidesse.

Kõik see on minevik. Mineviku kohta küsimusi ei ole. Fašistide pihta tulistatud kuul tõmbab kriipsu peale kõigele, mis minevikus oli halba. Huvitab ainult kõige lähem — eilne, tänane ja homme. See kaalub üles kogu senise elu, määrab edaspidise.

«Mis sa arvad, miks eile meie rünnak ei õnnestunud?»

«Kuidas on poiste meeleolu?»

Illisson küsib:

«Sul jäi vend Eestisse. Kui satud temaga vastamisi, mida sa teeksid?»

Ega komsorg kahtlegi vastuses, veel vähem tahab ta kuulipildujaroodu seersanti panna piinlikku olukorda. Ta teab, et poiss on selle üle pikka-del öhtutundidel küllaltki mõtelnud, võib arvata, et Illissoni endagagi rääkinud. Kuid ka niisugused küsimused kuuluvad asja juurde.

«Vend, jah, jäi... Hea kõrvakiilu annaksin talle esimese valuga, et meie mobilisatsioonist kõrvale hoidis. Pärast vaatame, millega ta sakslaste ajal on hakkama saanud.»

Kõige keerulisemad vahekorrad muutuvad ööl enne rünnakut lihtsast lihtsaks. Hinnang sõltub vaid sellest, kas sa oled teinud kõik sinust oleneva, et meid homme rohkem ellu jääks. Kas saavad inimesed ka Eestimaal aru, et Tallinnast Tapani või Tartuni toimetatud rong, korralikult tallutatud saapapaar rindele ruttava fašisti jalas, iga vaenlastele antud lihakilogramm ja iga puud vilja tähendab kuuli saatmist meile?

Viimasena jõuab kohale üks mu vanadest tuttavatest. Poleks oodanud, et kohtan teda siin. Mis teda küll ajendas? Tal pole avaldustki ning ta küsib nõu, kuidas seda kirjutada.

Porisen midagi vastuseks — eks sa kirjuta. Miks ta tahab nii järsku kommunistiks hakata?

Järgneb pikk mõtlemine.

«Ei mina mõista... nii pikalt... mispärast. Sa ju tead Pula Peetrit... Ajab niisugust jama, et... süda läheb pahaks. Juba Uuralitest peale. Üleeile jälle, nagu vihaleht kuuma perse küljes, et ega meie Lukit kätte saa. Ja kui saamegi, siis Luki taga on teised veel kõvemad kindlused... ei jää meie korpusest ühtegi elavat hinge Eestimaale minekuks. Et meie tee Eestisse läheb ikka läbi saksa või mõne teise riigi vangilaagri. Siis ma ei kannatanudki välja... Saatsin põrgusse, et me veel näitame sakslastele või inglastele või vanakuradi vanaemale, kuidas me Eestisse läheme. Sihukest viha tegi. Läksin kohe politruki juurde ja ütlesin, et mina tahan parteisse astuda... Ja tema siis saatis siia.»

Tõepoolest, kuidas sa selle kõik avalduses ära seletad. Temagi kirjutas ainult ühe lause:

«Ma tahan Eestisse minna kommunistina.»

Ma ei kiru enam Sitinit, pahameel diviisi arvestussektori meeste vastu hajub. Nõudku nad pealegi riigipangalikkude täpsust. Pole suur häda, et sõrmed, mis külmast valutasiid, on nüüd valgeks ja tuimaks muutunud. Kiri tänastel paberitel peab olema selge ja loetav, tint ei tohi laiiali minna viimas ega pleekida päikeses. Võib-olla need paberid jäävad viimasteks, mis jutustavad kahekümne seitsmenda polgu seitsmest poisist.

Kaks poissi seitsmest langes järgmisel hommikul. Ma kandsin nende nimesid kommunistide nimekirja ning kandsin ühtaegu maha elavate hulgast.

Peeter, kelle hüüdnimeks oli Pula, saadeti igaks juhuks eesliinist veidi kaugemale — diviisi possubaasi hobuseid söötma. Võimalik, et praegu istub ta võidupäeva pidulikel aktustel aukohal ning jutustab oma tööst rinde varustamisel kõige vajalikkuga.

Pagan nende Puladega... Mina aga pean kindlasti leidma Volkova küla, sest ma ei tea, kas eksisid ajalookirjutajad või petab mind mu nägemismälu.

Meile öeldi tookord — Volkova tuleb ära võtta. Ka trükis ilmunud memuaarid ning Velikije Luki lahingute ajalugu tõendab, et 25. detsembril ründas 27. polgu 3. pataljon Volkovat. Samuti tean, et just tol hommikul läksime neljakesi, kogu parteibüroo, kolmanda pataljoni seitsmendamasse roodu.

Ometi polnud seal mingit küla. Isegi mitte varemeid. Oli lage väli ja nõgu, kus ootasime rünnaku algust. Ning meie ees mäeveerg vaenlase tulepesadega. Võib-olla oli Volkova juba siis tinglik nimetus kaardil, mälestus kunagisest poole tosina taluga külast, mis lakanud olemast teab kunas eelmiste sõdade või kolhoosi tegemise aegu.

Tuleb lihtsalt käia. Vanu kohti nähes avastad mõne pidepunkti, millest alustades leiad kõik ülejäänud teed ja rajad.

Volkovat siiski teatakse. Linnalähedane buss sõitvat sinnakanti iga paarikümne minuti tagant. Maha minna tuleb Gretšihha peatuses.

Ja jälle, teab mitmendat korda veendum, et asjatu on katse taastada möödunud «nii nagu ta oli».

Kunagistel lagedatel väljadel otse minnes upuksime külamajade ja aedade rägastikku, peaksime ronima üle plankude ja tarade, avama võõraid väravaid, ekslema viljapuude ja marjapöösaste vahel.

Kuid Volkova ma pean leidma.

Astun mööda põlluvahelist tundmatut teed. Tõuseme kord ühele, kord teisele künkakesele, et tabada midagi tuttavat. Asjata.

Juhatamise järgi peakski siin olema Volkova. Purunenud masinad ümbritsemas remonditöökoda. Eemal maantee ja bussipeatus. Meid aknast piilunud vanaeideke tuleb uudistama. Ega ta päri. Ainult seisab ja vaatab. Seletame talle oma loo. Aastate järgi otsustades peaks ta mäletama mitte üksnes viimast, vaid ka eelmist sõda. Ja küllap teab ühis- haudu, kohti, kus ühe või teise küla pärast lahinguid peetud.

Tema tulnud Siberist siia kõigest aasta tagasi, lapselapsi hoidma. Asjatu on otsida käest kätte käinud linnades põliselanikke.

Tuleb välja, et oleme Volkova asemel sattunud Gretsihhasse. Mingu me tagasi, pööraku linna poole ja sealt vasakule läheb tee Volkovasse.

Vaatan juhatamise suunas. Ka nüüd, nagu kolmkümmend viis aastat tagasi, ei näe ma mingisugust Volkovat, kuigi on südapäev ja paistab augustipäike.

«Seal — mäenõlva taga!»

Nüüd näen puude latvade vahelt tõesti paari katust ning korstnate suitsujugasid.

Ja enam pole Volkovat vajagi. Seisan ju samal kohal, kus toimus mu viimane lahing. See ongi mäenõlv, kus toona asusid fašistide punkrid ja tulepesad. Siin lohus, paarsada meetrit vaenlasest eemal, ootasime rünnakukäsku. Paremalt, kust rada läheb bussipeatusse, oli roodu sidepunkt.

Eideke vahib võõrast, kes äsja otsis Volkovat, nüüd aga mõõdab siinsamas remonditöökoja kõrval sammudega maad.

Siit me tõusime. Natukene maad edasi, veidi kõrgemal kohal jääme lamama. Veel jäi ületada lohk otse tulepunktide ees. Siis hakkasid kuulipildujad sädistama. Ja seejärel raksataski...

*

Eelmisel öhtul võtsin esimest korda vildid jalast. Siis oli väike raudahi tulest punane, nüüd hõõgub ta külma. Telkmantliga kaetud hõredast uksest lõõtsub tuul.

Varsti tuleb minna. Ahi jääbki täna hommikul külmaks.

Tõmban tikku. Nari all algab madin. Esimese ehmatusega jooksevad rotid pimedamatesse nurkadesse. Mõne aja möödudes pistavad nad teravad koonud nari alt taas välja.

Esimestel päevadel pidasime rottidele jahti. Isegi püstolitega. Väike urgas oli püssirohusuitsu täis. Kuid fašistidele määratud padruneid ei või kulutada nendele hallivatimeestele. Pealegi meelitab suguvendade hukkumine juurde üha uusi. Nad närvivad puruks seljakotid, et pääseda leivatükkide ja kuivikute kallale. Öösiti jooksevad üle sineli. Peatuvad otse su näo juures. Kuulatavad, kas hingad või mitte. Laipadega on neil omad arved. Rotte on täis kõik punkrid ja varjendid, isegi lahtised kaitsekraavid ja tulepesad. Samuti nagu meie, liiguvad nad idast läände. Siin-ja sealpool rindejoont. Eesliinist kümnekond kilomeetrit tagapool neid enam ei kohta.

On selge, miks rotid koos rindega liiguvad. Aga miks kuradi pärast tundsime sügelemist rinnal ja seljal juba teisel või kolmandal päeval? Küllap on putukad meile punkritesse päranduseks jäetud. Räägitakse, et sakslastel olevat siidpesu. Sealt ei suuda isegi need sarvilised kinni hoida. Või on tõesti nii, nagu rääkis vanaema — murest ja hingevaevast ilmuvad täid paari tunniga ka kõige puhtama inimese pesusse.

Aksel ja Sitin puristavad särgiväel kateloki kohal punkri ukse kõrval. Mulle käib lumi küll. See võtab puhtamaks kui vesi ja seep. Puhtale flanellist jalarätikule, mis täidab käterätiku aset, ei jää ühtegi musta laiku.

Sitin on tõsisem kui kunagi varem, kuigi räägib jõulukungitusest, mida fritsudele teeme. Täna on tööpoolest jõulu esimene püha, 25. detsember. Muidu ei mäletakski, aga poisid, kes eile luurel käisid, kuulsid jõululaule. Küllap oli punkris kuusk, mille ümber «Püha ööd» jorutati. Kusagil tiirelnud veel grammofoniplaat tantsulugudega.

Südame ajab täis. Tööpoolest — me veel näitame neile jõulusid ja viime kingitusegi, nagu Sitin ütleb.

Leet on jõudnud kõõgis ära käia, supikatelokid auravad juba laual. Sitinil on habe aetud. Jõulude ja habeme vahel pole muidugi kõige väiksematki seost. Enne lahingusseminekut paneks Sitin vist isegi puhta pesu selga, kui oleks, mida iga päev vahetada. Mulle tundub see kõik ülearuse luksusena ning sellepärast on olnud ütlemistki. Pärast sõda — siis tulgu Sitin ise minu käest õppima, kuidas lipsu sõlme siduda. Praegu aga... Siiski on parem nädalase habemega kolida lambi valgussõõrist kaugemale. Ka käed on verivillides ja paistetunud. Püssirohu ja metalli tahm, padruniõli ja veri on nii sügavale naha sisse tunginud, et käeseljad

läigivad sinakalt. Too mustus ei jäta pärast pesemist mingit jälge ka kõige puhtamale käterätikule, tema kõrvaldamiseks aga peaksin kätelt kogu naha maha koorima.

Lurbime vaikides. Ainult Illisson lükkab oma kateloki kõrvale, otsib õhtuse suhkrutüki ja närib seda. Esimese rünnakupäeva hommikul lükkasin ka mina toidu kõrvale. Aga Akseli isutus pole sedasorti. Öö läbi kopse rünnanud pisikud on mehe hommikuks päris ära vaevanud. Täna on ta silmalaud tavalisest veel punasemad. Sanitaarrühma velsker pani peaaegu vägisi ta varustuse hulka kraadiklaasi, millel isegi diviisi sanitaarpataljonis on kulla hind. Kuid Aksel paneb selle haruharva kaenla alla. Ning siis tõuseb elavhõbedasamas kolmekümne kaheksani. Tema külmavärinad ei tule väljas valitsevast pakasest, vaid sisemuses hõõguvast palavikust, keha võitlusest kopsudes pesitseva haigusprotsessiga. Kõigi meie hoolitsuste ja keelutuste peale on tal ainult üks vastus:

«Kahekümne seitsmenda polgu poistega ma hakkasin peale, nendega lähen ka lahingusse.»

Kui võtame ära Velikije Luki, võib-olla läheb ta siis tööpoollest mõneks ajaks tagalasse ravile.

Esiialgu aga, veel täna hommikul, on vaja ära võtta Volkova küla. Sinna peab jõudma kolmas pataljon. Suur osa pataljoni meestest on juba rivist väljas. Kõigist kõige rohkem on rappi saanud seitsmes rood. Pole rooduülemat ega asetäitjat. Rühmaülemadki on mehi rünnakule õhutada isegi pihta saanud. Ja sinna seitsmendasse roodu me lähemegi. Kõik neljakesi. Küllap Sitin eile õhtul polgu staabis isegi selle ettepaneku tegi. Me peame olema seal, kus on raske. Peame minema teistest veidi ees ja kaasa tõmbama mehi, kui nad kuuli- ja miinipildujatule all stoppama jäävad. Kõik on lihtsamast lihtsam.

Sitin teatab, et on ainult kaks võimalust. Kas võtame Volkova ära või ei tule meist keegi elusalt tagasi. Mingisugust vahepealset võimalust ei ole.

... Seitsmendat roodu tööpoollest ei eksisteeri. Sidepunktist vasakul lamab lumel paarikümmemeheline hõre rivi. Punkri ümber aga tolgen-dab kümmekond polgu tagalateenistusest või uuest täiendusest tulnud meest. Ei ühtegi Uurali-päevade tuttavat. Võtku me lumel lamajatest paremal kohad sisse, seletab keegi pimeduses. Umbes viieteistkümmemeetriste vahedega. Varsti algab ettevalmistav kahurituli ja siis pole enam aega õiendada.

Aga mis suunas me peale tungime?

Sinna, Volkova peale.

Pimeduses ei näe isegi rääkija kätt. Ka eespool on vaid pimedus ning vaikus. Kusagil seal pidavat olema puu ja sellest paari sõrme võrra paremal tulepesa. Siis veel mingisugune dzott ebamäärasest mügarikust paremal või vasakul. Pole viga, küllap naabrid on eesolevat maastikku ka päevavalgel uurinud ja teavad kõike paremini. Tulepunkte näen siis, kui nad tulistama hakkavad. Peaasi, pidada kinni rünnaku täpsest suunast, jälgida vasakpoolseid naabreid, et nende kuulide ette ei jookseks. Ja kui kaugel need kaevikud, tulepunktid ja dzotid päriselt on?

Hea, et hakkab juba hahetama. Heledamaks tõmbuva taeva taustal paistab mäesalg.

Sakslaste tagalast tõuseb rakett. Ega nemadki lollid ole, et raketiga oma kaevikute asukohast märku annavad. Eesliin vaikib, vaatamata meie mürskudele. Püssi ja kuulipildujatega nad meie tagalas asuvate kahurite vastu ei saa. Selle asemel röögatavad sakslaste tagalas vastik-kriiskavalt kuuetorulised miinipildujad.

Kahuripauk on kume ja meeldiv, ka tema mürsu plahvatus ei rebesta kõrva kuulmenahku. Kuueraudsed aga uluvad ja kriuksuvad ning miinid lõhkevad vastiku kärtsatusega.

Sakslased on istunud kuude kaupa punkrites ja jõudnud iga jalatäie maad läbi uurida. Nad teavad, missuguse mäeveeru taga võiksid asuda rünnakule seadvad rühmad, ja töötavad kogu ala malelauakujuliselt nii läbi, et ükski ruutmeeter miinikildudest puutumata ei jää.

Meie aga lamame kaitsetult lagedal lumel. Varem või hiljem lõhkeb miin, mis oma kildudega üle külvab maatüki, millel sa parajasti lamad. Seepärast ei tohigi ühele kohale lamama jääda. Tuleb liikuda. Kümme-kond meetrit edasi roomata, siis veidi paremale, tagasi vasakule. Ainult nii võib juhtuda, et jääd välja ruudust, kuhu miin parajasti langeb.

Täna nad siiski süstemaatiliselt ei pöru. Küllap on mürsutagavara lõpukorral.

Rooman veidi maad kõrvale. Kuigi oleme harjunud, et väiksemate (ja isegi suuremate) loomulike vajaduste rahuldamiseks pole vaja püsti tõusta ega kükitada, ei taha siiski puhast lund enda kõrval ära rikkuda.

Käib järsk kärgatus. Kui tagasi rooman, on endisel lamamiskohal lumes ümmargune must auk. Hea seegi. Nüüd on kõhualune lumest puhas ning vana sõduritarkus ütleb, et kaht mürsku ühele kohale ei lange. Eriti siis, kui vastasel pole neid just loopida.

Kas roomata vasakpoolse naabri juurde? Aga see käib sõjapidamise reeglite vastu. Kahte meest on kergem tabada. Millegipärast kujutlesin alati, et rood tõuseb rünnakule peaaegu õlg öla kõrval. Ma teadsin, et meeste vahe peab olema üsna mitu meetrit. Kuid ma ei teadnud, et kõigest mõnemeetrine vahemaa muudab inimese kohutavalt üksildaseks. Hea on kahurväelastel ja miinipildureil. Nemad on torude juures ninapidi koos. Kuulipilduridki on kahekesi. Aga meie, jalaväelased, läheme igauks eraldi, igauks oma püssi või automaadiga.

Jälle rakett.

Seekord meie poolelt. Ja veel üks hilinevad kahurihaugatus.

Kuulen roodu sidepunkti poolt Sitini häält.

«Edasi! Hurraa-aa-!»

Kes küll selle välja mõtles, et röökimisega kaob oma hirm, vaenlasele aga ajad hirmu nahka? Mina surun hädaohu momendil alati hambad risti ja lähen vaikides. Ka vaikiv vaenlane tundub mulle palju kohutavam kui lõugav pealetungija. Ju ma pole suur asi sõjamees.

Ka vasakult ja paremalt tõusevad poisid vaikides.

Eest kostab saksa kuulipilduja kiire ragin. Püssi- ja automaadi-valangud.

Paremal hakkab tööle meie kuulipilduja. Küllap poistel olid sihikud juba eile tulepunktidele seatud ja nüüd püüavad nad oma tulega sakslaste tulepesi maha suruda.

Tsiu. Üksik kuul läks üsna lähedalt mööda.

Tsiu, tsiu, tsiu. Sõrm vaenlase punkris või kaevikus vajutas hetkeks päästikule.

Paari hüppega oleme jõudnud veidi kõrgemale. Otse lohust edasi peaksidki olema kaevikud, seni ikka veel nähtamatud, ükskõik kuidas ka ei vahiks. Võib-olla on nendeni kaheksakümmend, võib-olla üheksakümmend, võib-olla sada meetrit.

Veel kolm-neli hüpet. Seekord juba üle täiesti lageda nõo, ühegi kaitsva kännu või kivita, ühegi põõsata. Isegi maapinna konarused ja künnivaod on sulailm ja sellele järgnenud pakane katnud peegelsileda jäise kaanega.

Tsiu, tsiu, tsiu...

Kui tõsta vaid korraks pea... Surun näo vastu maad, käsi koos automaadiga varjamas otsmikku. Kuulipildujatuli ei lase tõusta. Oleme põlluveerel oivalisteks märklaudadeks. Selja taga lõhkevad miinid. Nüüd toovad sakslased miinipildujatule meile lähemale. Juba lõhkevad miinid lamajate vahel. Keegi karjatab. Piilun vasakule ja paremale.

«Poisid, edasi!»

Paremalt möödub kummargil joostes Sitin ja tulistab püstolist. Võib-olla eksin, kuid püstoli ots on rohkem vanajumala enda kui vaenlase poole. Ja kas ongi sellel tähtsust? Isegi meie partorgil pole püstolit, mis tulistaks mõnekümnest meetrist kaugemale, rääkimata vaenlase tabamisest kaugel kaevikus.

«Mis sa vahid, tulista!»

Tont temaga, olgu raginatki! Automaadi ots vöbiseb.

Röögatan minagi.

«Edasi!» Teen kümnemeetrise hüppe.

Poisid lamavad endiselt lumes. Püstijalu edasitormamiseks on seitsmendast roodust liiga vähe mehi alles.

Minus endas aga vabaneb miski.

Teen, mida teised ei julgenud. Nüüd on vaja poisid maast lahti saada. Kui saaks vaid kiiremini! Mõne sekundiga. Rooman vasakule.

«Poisid, edasi! Noh!»

Neljakesi roomame edasi. Kuulid vinguvad nii madalalt, et me püsti ei tõuse. Siis vaikib paremal meie kuulipilduja. Ta ei tohi vaikida. Kuulipilduja julgustas — minge, me katame.

Rooman piki ahelikku paremale. Peab vaatama, mis seal juhtus.

Kuulen iseenda karjatust. Keegi virutas mulle aisajämeduse teibaga vastu selga. Rinnakorvist paiskuv õhk pani häälepaelad võnkuma.

Keegi ju ei saanud virutada. Mu kõrval pole hingelistki. Ümberringi on lage maa. Ometi on parempoolne külg nii tuim, nagu polekski teda olemas.

Niimoodi siis saadaksegi haavata. Aga miks pole valu? Ja miks muutub kogu keha nõrgaks? Nõrkus pidi tulema ju suurest verekaotusest. Ma ju alles sain pihta. Või läks nii, et... Hingata on raske. Köhatan. Sülitan nina ette lumele. Verd ei ole. Tähendab — kopsud-maksad peaksid korras olema.

Liigutan käsi ja jalgu. Tundub, et ka need on terved. Kas poisid ikka lähevad edasi? Kui tagasi tõmbuvad, jään siia ette ainukeseks märklauaks.

Rooman vähikäigul ahelikuga ühele joonele. Kas keegi neist märkas, et pihta sain? Võib-olla peaksin karjuma, kedagi appi kutsuma? Me oleme õppustel sadu kordi praktiliselt läbi teinud igasuguseid olukordi. Teame, mida teha, kui naaber saab haavata. Aga mida teha, kui ise oled pihta saanud? On mul õigust tahapoole roomata? Pealegi ei tea ma, mis minuga päriselt lahti on. Võib-olla on ainult väike haav, millega võib rivvi jääda. Kui teaks, mida tunneb inimene kerge haava, mida surmaagooniat puhul?

Veel paar tõmmet mööda lund tahapoole. Ja siis polegi mu ümber valget lagendikku. Pole ka hääli.

Vaikeses pimeduses sähvivad eredad värvid. On hoopis suvi. Ema seisab jahumatisega aidast elumaja juurde viival rajal.

Ma ju tean, et sain haavata. Ja külm on.

Järgmisest pimendusest paistab roobastee just sealt kohalt, kus vankri-rattad ületasid kodutalu piiri, kui isaga vankris istudes jaama sõitsime.

Ei — ma laman endiselt lumel. Keegi roomab juurde.

«Kuidas sul on?»

Muidugi Feliks Leet. Juba ta jõudis. Tont teab kust on ta välja kookinud telkmantli ja laotab selle mu kõrvale.

«Katsu peale roomata.»

Vean ülakeha karedale riidele. Jalad on terved ning nendega saan keret edasi lükata.

«Vaata, mis mul seljaga lahti?»

Võib-olla Feliks vaatabki, mulle ta võrstab, et polevat midagi erilist, kõik olevat korras nagu Norras ja nüüd katsume kuidagimoodi sidumispunkti jõuda.

Aga miks, pagana pärast, ta mind kohe telkmantlile vedas? Midagi ei klapi. Ma ju tean, kui raske on roomates teist inimest enda järel lohistada. Eriti siis, kui pead ja tagumikku karvavõrdki maast tõsta ei tohi.

Mõnikümmend meetrit eemal, roodu sanitaride juures, võiks juba küürutades püsti tõusta, kuid sealt kiirustab Feliks tagasi. Muidu veel arvatakse, et kasutas head võimalust tagalasse pääsemiseks.

«Parane siis ruttu. Muidu läheme ilma sinuta Eestisse!»

Enne äraminekut kamandab sanitar, et viidagu mind kiiresti pataljoni sidumispunkti.

Nüüd laman kõhuli kelgul, mis on nii lühike, et sinna ei mahu pea, jalad aga lohisevad kelgu taga lumel, ja nii kitsas, et mu käed ripuvad kahelt poolt alla.

Vahepeal on juba valgeks läinud. Sanitar teab rada, kus pole vaja roomata.

Tsiu, tsiu.

Sanitar on kõhuli heitnud. Mina aga laman kõrgete jalastega kelgul. Ilus märklaud. Nii lollilt ei tahaks kah surra. Need kuulid olid vist siiski viimased, edasi läheb kelguvedaja püstijalu.

Pataljoni sidumispunktis, mis asub mäenõlva taga akendega muld-onnis, on juba päris rahulik. Veidi eemal krõmpsutab hobune heinu. Kedagi kantakse kandraamil rekke, keegi hüpleb ühel jalal sanitaride vahel. Kellegi lumivalgetest marlimähistest paistavad vaid silmad.

Rihm koos padrunitasku ja granaatidega võetakse ära. Kiiver vajub ise kelgu kõrvale lumele. Sinna nad hunnikusse jäävadki. Kiiresti pannakse midagi märga paljaksvõetud seljale. Ikkagi kakskümmend kraadi külma. Üht käist pidi upitatakse selga vatikuub. Ka sinelil jääb parem käis tühjaks. Kuigi käel endal pole häda, ei taheta seda liigutada. Lumele jäävad maha rebenenud riideräbalad ja mustunud vatitükid.

Regi libiseb üle vaiksete lumeväljade, nagu teeksime esimese püha kirikusõitu. Hobune sörgib ühtlases taktis. Ootamine, rünnak, tulepesad ja kaevikud jäävad üha kaugemale. Ajas ja ruumis.

Õhtul istume imekombel terveks jäänud talumaja lumivalgeks küüritud põrandal küdeva ahju paistel. Kõrvaltoas seotakse, lõigatakse, pannakse luid paika. Eetri, joodi ja veel millegi desinfitseeriva lõhn. Pilk minu seljale, ja jälle märkan nõutut imestust õe ja arsti pilgus.

«Kohe diviisi saata.»

Jõuab kohale uusi haavatuid. Kolmandas pataljonis räägitud, nagu oleksin surnud. Ega ma olegi solvunud, kui lamaja sosistab või omal jalal käija üle toa hüüab:

«Näh, kurat, sul ikka veel hing sees!»

Võib-olla on Leedi poiss teinud sääsest elevandi? Võib-olla nähti mind kelgul kõlkumas? Esialgu tunned elust ja vaikusest rõõmu. Kõik on suhteline. Hommikul pidasime tagalaks punkrit, kuhu jäi sidemees apa-raadiga. Siin, polgu sanitaarroodus tunnen end nagu vanajumala selja taga. Aga diviisist tulevad mehed polku ja kannavad õhtul ette, et nemad käisid ees, see tähendab otse rindel.

Pimeduse saabudes jõuab diviisist kohale veoauto. Autokasti laotatud heintele tõstetakse lamajad. Et mind enne mehed vedasid — mis seal siis ikka. Aga sanitaarroodu naistel ma ennast küll tassida ei lase. Ronin ise autokasti tagumisse nurka.

Pimendatud tuledega poolteisetonniline vajub ühelt küljelt teisele, rappub tankiroomikute ülesküntud teel, valmis iga hetk mind üle äärelaua viskama. Valu paneb hambaid kiristama. Paremas küljes tunnen taas elu.

Diviisi medsanpati operatsioonikonveier asub kahel kõrvutiseisval laual. Lambitule valgel kistakse välja kättejuhtuvaid kilde ja kuule, pannakse kokku murdunud kondiotsi, vajaduse korral võetakse maha käsi ja jalgu. Räägitakse, et üks laua juures seisvaist arstidest, too pikem, on teinud ööpäevas üle poolteisesaja operatsiooni. Minul õiendab ta midagi selja kallal. Ja siis keeratakse ülakeha nii kõvasti sidemetesse, et hingata on raske.

Ometi on mul jõulud. Rohkem kui Leedil, Illissonil ja Sitinil, rohkem kui kõigil neil, kes täna küll pihta ei saanud, kuid jäid «sinna». Sanitar ulatab taldrikul kaks üle pätsi lõigatud leivakäärü. Õhuke võikord ning sellel õhukesed singiviilud. Leib, singikonserv ega või pole rindel harulduseks. Kuid taldrikul toodud leivaviil või ja singiga kuuluvad sellesse maailma, mille jätsime maha poolteist aastat tagasi. Tavaline kaheksakandiline klaas ja lusikas suhkruga segamiseks, tee ilma kõrvalmaitseta, mida plekknõu ka kõige paremale teesordile annab.

Mitte isutuse, vaid heldimuse tõttu seisab õhtuine tükk aega puutumata. Võileiva ja klaasi puutumine verest ja tahmast räpaste kätega tundub pühaduse rüvetamisena.

*

Alles pärast seda, kui ma esimesel jaanuaril haavatute ešeloniga olin jõudnud Kalininisse ning mind õhtupoolikul siduma hakati, sain teada, et seljas oli auk mõõtmetega 18×24 sentimeetrit. Seal uuriti põhjaliku-

malt selle kraatri põhja, mille oli tekitanud miinikild, ning leiti, et roided on vaid riivatud. Ka siin, kus oldi kõigega harjunud, tulid arstid ja õed teiste sidumislaudade juurest mind vaatama. Küllap oli päris põrakas too kild, mis nii laia vao kündis. Kuid ta oli nii väsinud lennuga, et jõudis küll läbi lüüa sineli ja pesu selle all ning künda üles liha, luid purustada aga enam ei suutnud ning lendas kerest rikošetiga välja.

Sellepärast pole mu meenete hulgas miinikildu.

...Nüüd, kolmkümmend aastat hiljem, olen ma lugenud, et Velikije Luki lahingute ajal külastasid meie korpust kunstiansamblid ja andsid kontserte otse rindel. Rinne pole suuremõõtmeline mitte ainult laiuti, vaid ka sügavuti. Ja kõik on suhteline.

Ennast ma päris rindemeeste hulka ei loe. Meie punkrist sakslaste eesliinini oli tükk maad, rünnakulegi läksime vaid siis, kui kuskil peeti olukorda väga raskeks.

Doktor Sööt aga, kes olevat teinud poolteistsada operatsiooni ööpäevas, kvalifitseerus pärast sõda günekoloogiks ja võttis Sakala tänava haiglas vastu mu noorema tütre. Kahekordne aitäh!

... Linn ümberringi magab.

Juba kolmkümmend aastat on kõigil mu teedel, lähedastel ja kauge-
tel, kaaslaseks vana sõjaeelne «Erika» ja vähemalt pool kilo kirjutuspaberit. Nii mõneks tunniks suvilasse sõites kui Viljandis ja Pärnus, Habarovskis ja Ašhabadis. Tavaliselt küll suurema tuluta. Ometi ei saa ma teisiti, kui tean, et kusagil ootab mind vaikne tuba ja kirjutuslaud. Uude asukohta jõudes on esimeseks asjaks panna lauale «Erika» ja mitmed virnad paberit.

Nii ka siin, Velikije Luki kahetoalises hotellinumbris.

Võib-olla just siit, Luki-lähedastest punkritest sai alguse peaaegu haiglaslik soov kasutada maksimaalselt igat vaikusehetke, oma nelja seinä ja kirjutuslauda. Tärkas nimelt siis, kui külmast kangete sõrmede vahel oli raske hoida sullepead, valgusallikaks oli mürsukestast valmistatud suitsev lamp ja pea võimatu oli leida poolt tundigi, et omaette olla. Molière'i ihnurit vääriva järjekindlusega korjasin kokku iga paberitüki, millele oli võimalik kirjutada kas või paar rida — hall pakkimis-
paber, koolivihikute kaaned, kolhoosi kontoriraamatute lehed, mille ühel küljel arvud, teine aga tühi.

Neli seinä, tavaline petrooleumilamp ja siledaks hõõveldatud laud tundusid toona unistuste maailmana, kui aga sinna juurde kuulunuks veel hunnik päris tavalist, puhast ajalehepaberit... Süüdistasin ennast, et eelmises elus ei osanud nende asjade väärtust hinnata. Toas kirjutuslaua taga istumise ja vaikuse paradiisi vahetasin poiste ja tüdrukute kärrikka seltskonna ning tänavate vastu.

Nüüd sõitsin Velikije Lukisse, et panna paberile oma paremad read lahingukaaslastest. Aga paber on valge ja puutumata, nii nagu ta on jäänud valgeks ja puutumata ka paljude teiste tubade vaikuses.

Ikka ja jälle tõusen laua tagant, astun akna juurde.

Tunnen end võlglasena sõprade-lahingukaaslaste ees, nautides helget suveööd, istudes hotellitoas, kus vaip summutab mu sammud, kasutades hüvesid, millest me tookord ei osanud unistadagi. Lennukid kümne kilomeetri kõrgusel ületamas ookeane ja pildid maailma kõikidest kändidest su enda toas.

Ma ei tea, kas oli keegi teie hulgast tõusnud lennukiga õhku. Sõjasõit oli esimeseks pikemaks sõiduks elus ja jäi viimaseks. Suurem osa teist oli talveõhtuil istunud vaid petrooleumilambi valgel. Paljudele jäi jalgrataski ainult unistuseks.

Miks ma alles nüüd, kolmkümmend viis aastat hiljem, hakkani nii detailselt kõike meenutama?

Meile, ellujäänuile, oli vaja aastakümneid, oli vaja uue, sõjast puutumata põlvkonna sirgumist, et mõista nende aastate valu ja kurbust, uhkust ja trotsi, mure- ja rõõmupisaraid. Alles siis, kui uus põlvkond hakkas arhiivimaterjalide ja memuaaride põhjal taastama ning kirjan-
dusse noid aastaid tooma, jahmatasime: milleks otsida arhiividest, kui

ise oleme ju kõik selle läbi elanud. Arusaamine tuli siis, kui olnu oli muutunud kangelaslikuks ajalooks, kui mälus olid tuhmunud sõprade näojooned ja mõne sündmuse täpsustamiseks oli vaja appi võtta kirjaliikud märkmed. Neid aga peaaegu polegi. Vähemalt minu isiklik arhiiv on tühi.

Ma ei süüdistata iseennast, et mul polnud päevikut, et ma ei naasnud sõjast kümnete täiskirjutatud kaustikutega. Nendel, kes olid «ninaga vastu lina», kellel polnud ka tagalas kohta, kuhu jätta kirjutatu, olid märkmikud kurjast. Vaenlase kätte sattunult andnuksid need suurepärasest materjali — kui just mitte väejuhtidele, siis vähemalt meie vastu suunatud propaganda meistritele. Tõsi — meie ei tohtinud sattuda vaenlase kätte elavalt. Kuid surnult oluksam kaitsetud. Meie aga ei tahtnud ka pärast surma vaenlasele ühelgi moel kasulikud olla.

Miks ei istunud ma laua taha kohe pärast sõda, et panna kõik kirja? Inimestest ja nende tegudest, kõikidest päevadest, algusest lõpuni. See on tõesti minu süü nende ees, kellest nüüd on jäänud vaid põrm ühishaudade savis ja liivas.

Milleks kirjutada asjadest, mida nagunii kõik teavad, mida ise läbi elasime? Nii tundus mulle toona. Palju huvitavam näis tulevik. Missuguseks ta kujuneb? Kõiges oli veel palju ebaselget. Meil endil. Veel rohkem aga neil, kelle ajusid olid okupatsiooniajal töödeldud fašistid.

Mõnikord öeldakse, et meil ei lastud kirjutada tõe sõjast. Pealegi olevat tõe jaoks vaja distantsi. Jama. Mina küll ei saa vaikimist kellegi süüks ajada. Ma lihtsalt ei kirjutanud. Mis möödus, see möödus. Me olime täitnud oma kohust. Kord suurema, kord väiksema innuga, rõõmsalt ja vastumeelselt, naerdes või pisarateni nuttes. Teisiti polnud elu mõeldav.

Kolmekümne viie aasta jooksul on meile palju juurde kirjutatud. Kangelaslikeks trügimist ja muudki. Ühes viimase aja kuuldemängus laseb autor noorema põlvkonna esindajal ilmse autoripoolse poolehoiduga umbes nii öelda: «Te olete ju elult kõik saanud. Te olete kangelased. Teil on autasud ja ordenid. Teil on suurepärased suvilad ja head korterid, isiklikud autod ja kõrged ametid.»

Lugupeetud kirjanduslik kuju ja sinu looja! Kui rääkida saamisest, siis meie unistuseks oli mitte saada — kuuli või mürsukildu. Võiks teha statistikat, kes on Eestimaal kõige suuremad saansuvilate ja autode omanikud.

Aga pärast sõda?

Eesliinil hukkamises oli palju kangelaslikku. Kuid võib-olla ei nõudnud järgnevad aastad ja aastakümned ellujäänutelt sugugi vähem kangelaslikkust. Elada ja jääda inimeseks, olla parem keskmisest kodanikust, jääda meie vabariigi uues ja põrmugi mitte lihtsas olukorras samuti eesliinile. Suurem osa meist tuli sellega toime. Tõusude ja tagasilangustega, iseendaga võideldes. Kuid tuli.

Oli neid, kelle elu ebaõnnestus. Lõpuni hukka mõista ei saa ma neidki.

Mitte oma süü tõttu ei suutnud ega osanud suurem osa meist hulk aega normaalse inimese kombel elada. Naersime iseendi üle, et saame uinuda vaid siis, kui naine voodi kõrval pesunuiaga vastu lauda tagudes kahurimürinat imiteerib. Kuid tõsi on, et ligi kolm aastat pärast sõja lõppu ei saanud keegi minuga ühes toas magada. Meie sõjapäevadest piinatud ajud taastasid unenägudes ikka ja jälle rindeleminekut, surma. Päeval täitsime argiseid tööülesandeid, öösel oigasime, nutsime, karjusime, viisime poisse rünnakule, vähkresime ja visklesime, ärkasime hirmuhigiga, sest unenägudes on hirm veelgi suurem kui ilmsi.

Kõige eest tuli maksta. Tunda andis kolm ja pool aastat perekondadest lahusolekut ja teadmatust. Päevad ja ööd, mil iga sekund su elus võis jääda viimaseks. Viimase tahtejõu kokkuvõtmine, et kiskuda end kuulide all maast lahti ja minna rünnakule. Ja kohutav lõdvestus, kui leiad end ellujäänute hulgas. Kuni järgmise rünnakuni.

Siis oli lõpp. Viimane, kõige suurem lõdvestus, kui rindel ja tagalas paukusid võidusaludiks kõik relvaliidid. Targasti on öeldud — võitu ja edu on mõnikord raskem üle elada kui ebaõnnestumist ja pettumusi.

Metsik rõõm: me oleme elus! Ja jäämegi ellu. Meid ei ähvarda enam

mitte midagi. Kas tasubki veel millegi üle muretseda, kui inimesele on jäänud kõige kallim — ta elu.

Raske, pagana raske on taas lülituda argipäevade rütm. Ühe sõõmuga oleks tahtnud rüübata kõigist pokaalidest, mis kolme ja poole aasta jooksul olid jäänud tühjendamata, ühe õhtuga maha tantsida kõik tantsimata tantsud, välja valada aastate jooksul kogunenud armastuse.

Ees aga ootas elu, mis sageli oli keerulisemgi kui võitlus rindel teada vaenlase vastu. Nii mõnigi kord käis varjatud vaenlase salakavalus üle kogenemata nooruki usaldusest. Oli pettumusi ja altvedamisi. Me olime harjunud kõike jagama, kõike ära andma, nüüd tuli pahatihti kohtuda enda poole kiskuvate küüntega.

Ma ei tea, kus on ta praegu, üks mu endisi kolleege. Viimati kohtasin teda ühes madalama järgu kõrtsis pärast palgapäeva. Tal pidi minema hästi. Oli kümnikuks mingisugusel ehitusel. Kuid ta valdas nelja keelt. Tal oli sulg, mis paljude teiste hulgast silma paistis. Tookord oli tal kodus veel kaunis naine. Kahjuks nii kaunis, et ka kolmel okupatsiooni-aastal heideti talle silma. Oli isegi laps, kelle isa kandis vaenlase vormi.

Mu sõber püüdis kõike mõista ja andestada, sest tal oli väga hea süda, kuigi sõbrad soovitasid elu keerdsõlme ühe hoobiga läbi raiuda. Ta ei suutnud. Tal oli kahju naisest, armastus polnud kustunud. Mees arvas, et teise, oma lapse sündides kõik muutub. Ei, olukord läks veelgi keerulisemaks. Kadunud oli ka lahkumineku võimalus.

Ja nii see läks.

Välja ei kannatanud just need, kellel oli liiga madal valulävi ja kellel kõige raskematel momentidel polnud kõrval lähemat inimest, abistavat sõna ja südant.

Mitte kõik sõjainvaliidid ei suutnud leida oma kohta sõjajärgses elus. Ka neid ei suuda ma süüdistada. Nägin inimesi, kes lahkusid hospitalist käteta või jalgadeta. Haiglas, omasuguste hulgas ei tajunud nad oma õnnetust veel kogu ulatuses. Õdede käed asendasid mahalõigatud käsi, tõstsid lusika suu juurde, aitasid selga haiglalalati.

Järsku olid nad abituna inimeste hulgas, kes tervetel jalgadel neist mööda jooksid; kõrvalolijate küünarnukid trammis ja autobussis ei hoolinud sellest, et neil puudusid käed. Puuduvat ei saanud asendada au ega kuulsus, ordenid ega medalid.

Ka siin, Velikije Lukis kirjutamisest ei tule mul midagi välja. Paber jääb puhtaks kahel juhul — siis, kui pole, mida kirjutada, või kui materjali on liiga palju. Siin hotellitoas rõhuvad mind ühtaegu sõja kolm ja pool ning sõjast möödunud kolmkümmend viis aastat.

Ja kas ongi kellelgi vaja neid ridu möödunud sõjast, meie sõjast? Kuulipilduja tärin, õhus vinguvad kuulid, mürsud, mis tapsid vaid mõnekümne meetri raadiuses, — kas ei tundu see kõik naljategemisena ajal, kui ühe hoova liigutamise või nupule vajutamisega võib tappa kümneid ja sadu tuhandeid? Kui pisitillukesed on kõik möödunud sõjad võrreldes sellega, mis võib inimkonda ees oodata.

Kuid surm jääb ikkagi surmaks. Vägivaldne üleminek olemisest olematusse on alati ühesugune. Nii nagu tundedki, emade ja lähedaste pisarad ei olene sellest, kas surrakse üksipäini või koos kümnete tuhandete kaaslastega.

Küllap pean ka tulevikus «Erikat» endaga kaasas vedama.

Mul polnud plaaniski toda punkrit üles otsida.

Hulkusime raudteejaamas ja selle ümbruses, kuigi teadsin, et siit nagu-nii ei leia möödunu jälgi. Ka too kahekorruseline, mustunud puuseintega maja, mida näidatakse kui üht esimest sõjajärgset hoonet, kus asus sõjaväehaigla, on tekkinud pärast mind. Aga missugusel rööpmepaaril seisis kartuliešelon purustatud vagunitega, kust me 1943. aasta sügisel seljakotid täis laadisime?

... Ja siis sattusime kohta, mis sõjamemuaaridest on eesti lugejale hästi tuttav. Sügavale maa sisse kaevatud, betoonist lae ja seintega punker. Lael veel mitu rida palke ja raudtalasid ning vähemalt meetrine mullakiht. Korstengi on ehitatud nii, et sinna sokutatud granaat ei võinud jõuda punkrielanikeni. Alles siis, kui kindlustuse peale oli tassitud

terve lõhkeaineladu, kui punkristujate esindajal lasti oma silmadega vaadata ja veenduda, et niisugusele laengule ei pea vastu ka kõige vägevam lagl, ronis sissepiiratud linna komandant saatjaskonnaga oma viimast asupaigast välja. Kümnete eri silmade läbi on nähtud ja mitmetes variantides kirja pandud, kuidas von Sass punkrist välja tulema sunniti. Saaremaa parunivõsu viimasest sõjapäevast on kirjutatud tunduvalt rohkem kui kas või meie Aksel Illissonist.

Täna seni seisab too «ausammas» jaamataguse kola keskel, puju, maltsa ja muu umbrohu sisse uppunult. Pärast sõda oli parematki teha kui ühe punkri purustamiseks aega kulutada. Nüüd aga on uusehitused nii lähedale nihkunud, et õhkulaskmine muutuks hädaohtlikuks.

Nii ta seisab. Isegi romantikat armastavad poisipõnnid ei kasuta punkrit oma sõjamängude pidamiseks. Ainult mõni joodik austab seda oma külaskäiguga.

«Igaühele oma», nii oli kirjutatud fašistlike koonduslaagrite väravate kohale. Ja nii on Eestimaalt pärit fašistiga seotud paigast saanud prügi-kast nii kauses kui ka otseses tähenduses.

Juba mitmendat päeva kiusab mind lause: «Surma hinda küsi surnutelt». Enne siiasõitu lugesin läbi selliselt pealkirjastatud filmistsenaariumi. (Praegu on film juba ekraanidel ära olnud ning oma järgneva arutlusega ei taha ma selle kohta midagi halba öelda.) Minagi sõitsin ju siia jutujamiseks surnutega, otsima vastust paljudele küsimustele.

Kuid surnud ei räägi. Kui juhtukski ime ja me kuuleksime nende häält, saaksime teada mitte surma, vaid elu hinda, sest miljonite elude hinnaga saavutati võit.

Vastused poleks ühesugused. Oli neid, kes andsid oma elu ideede nimel, mille eest olid võidelnud varasest noorusest peale. Ja teisi, kes jõudsid tõeni ja tegid lõpliku valiku alles mõni kuu enne otsustavat lahingut. Oli neid, kelle elu oli tervikuna kangelasstegu ning viimane lahing senise elu loomulik jätk. Ja teisi, kes olid suutelised vaid ühekordseks eneseületamiseks.

Aga kui küsitleda neid, kelle haudadele ei vii ühtki rada, kelle haudu ei teatagi? Ajalooraaamas on nad vaid arvuliselt ära toodud. Siinsamas Velikije Lukis ja linna ümber 650-ruutkilomeetrise maa-alal on maetud 57 140 fašistliku armee sõdurit ja ohvitseri. Aga Stalingradi lahingus külmunud laibad? Ristide metsad Leningradi lähistel? Suur-Saksamaa suured surnuaiad väikesel Eestimaal? Nendest vabanemiseks, viimase fašismijälje kaotamiseks tuli kasutada traktorite ja buldooseri abi. See polnud pühaduse ega surnute mälestuse rüvetamine. Ka rahua ajal mahalastud mõrvarid maetakse nii, et keegi ei saa teada nende hauda.

Alles nüüd, kui on möödunud niipalju aastakümneid, võime rahulikult mõtteid vahetada meie vastu sõdinute elu ja surma hinnast. Teame ju, et keegi kallaletungijaist ei sündinud maailma fašistina, ükskõik kui kõrgelt me pärivusteooriat hindamegi.

Kui küsida ka nendelt elu hinda? Ei saa eitada, et sõjakunsti professionaalsest aspektist lähtudes oli nende hulgas vapraid, oli surmapõlgust ja oma elu ohverdamist, olgu siis tegemist Hitlerist hullutatud jõmpsikatega, lapsearuga täiskasvanutega või veendunud fašistide ja saagihimuliste sõjarditega. Kui küsida neilt, siis vastaksid nad, et andsid oma elu Saksamaa ja saksa rahva õnne nimel.

Kas võiksime õige vastuse saada lihtsailt käsutäitjailt? Vaevalt. Aga mida vastaksid vägisi fašistliku armee mundrisse topitud kommunistliku meelsusega mehed, kellel esimesel ja teisel sõja-aastal oli raske üle tulla ja kes piinlesid, et peavad sõdima oma ideekaaslaste vastu? Küllap nad tunnistaksid: me andsime oma elu eimillegi eest, me surime valel poolel sellepärast, et meil polnud võimalust (või mehisust) jääda ka tegudes iseendale truuks.

Niisuguseid vastuseid saaksime tundmatutest haudadest. Sellepärast ma ei tahagi elu või surma hinda küsida surnutelt. Selle üle otsustavad ellujäänud ja järeltulevad põlved.

TIPPUDETA JA TIPPUDEGA

Ääremärkusi «Vanemuise» draamahooajale 1978/79

Vaatajale on teatrihooaja piirid teised, laiemad kui kriitika jaoks. Kriitika seisukohalt järgneb üks uuslavastustest summeeruv hooaeg teisele. Vaatajate jaoks — kui teatrihuviliste kitsam ring välja arvata — on teatritriptsess pidev, lakkamatu. Mängukavas on uuslavastustega kõrvuti eelmisest, üle-eelmisest ja veelgi kaugematest hooaegadest pärit lavastusi. Ka nood eakamad, arvustuse jaoks juba minevikku jäänud, võtavad osa tänase teatrisituatsiooni kujundamisest. Küllalt sageli võib mullu ja tunamullu sündinud lavastaja- ja näitlejaloomingu tähendus olla samade kunstnike hilisema, tänase töö omast suuremgi. Jutt ei ole üksnes mingi esileküündiva teatritöö mõjust publikule, vaid ka selle tähendusest teatrisiseselt, uuema ja vanema, tänase ja eilse eriti intensiivses ning vahetus kooseksisteerimises, nagu see on iseloomulik nimelt teatrikunstile. Hoopiski kõnelemata juba piiride niisugusest tinglikkusest, nagu see avaldub «Vanemuise» viimases hooajas näiteks J. Toominga lavastatud «Tõe ja õiguse» puhul. Esietendus toimus mai lõpul 1978 ning mõneti kiirustamisi (Tammsaare juubelit tähistav festival määras ranged tähtajad). «Tõe ja õiguse» pärislavaelu, selle tavatult keeruka kunstistruktuuri selginemine ja stabiliseerumine toimus alles lõppenud hooajal. Lavastuse finaali nägin tõepoolest tugevasti mõjulepäasevana käesoleva aasta jaanuaris. Märgatavalt olid süvenenud lavaloleku esimese poolhooaja jooksul mitmed rollilahendused (L. Eelmäe Andres, R. Loo Karin). Ei ole küllap sugugi tarbetu kujutleda, mida niisuguse maksimaalsete nõudmistega lavastuse kavasolek tähendab rakendatud näitlejate vormishoidmisele. Eriti veel, kui taolisi lavastusi on repertuaaris mitu.

Mida kunstijulisem ja kommunikatiivsem (pean viimast sõna kasutades silmas teatri ühiskondlikku aktiivsust) lavastaja oma loomingu või teater oma ülesastumises on, seda stabiilsemaks kujuneb repertuaar, seda enam sulavad hooajad omavahel ühte. Tekib hooegade tsükkel kui tervik, millele on iseloomulik pidev kvaliteediakumulatsioon.

Eesti teatri tänast ilmet ja seisutunnistades paistab silma, et teater on meil järjest rohkem ka sotsiaalne institutsioon, väärtuslikuks peetud mõtteviisi ja ideede esindaja. Ta on seda oma missioonitunnetuselt, sisemiselt omaks võetud kohuse kandjana, aga samal ajal ka objektiivsetest asjaoludest tingitult, kandes hoolt ülesannete eest, millel puuduvad vastutajad ja täitjad. Mida enam tippaseme poole, seda nähtavamad need jooned on ning praeguses «Vanemuises» vägagi silmahakkavad. Mullune draamahooaeg kinnitas seda omaltki poolt.

Ühe niisuguse intensiivse kvaliteeditsükli kujunemise tunnustajateks oma teatris oleme seitsmekümnendate aastate teisel poolel olnud ja seda nimelt «Vanemuise» sõnalavastuses. Kas oleme juba näinud ka tsükli kulminatsiooni? Niisugune küsimine võib muidugi olla hoopis enneaegne, kas või üksnes seetõttu, et siin töötab praegu kolm andekat noorema generatsiooni lavastajat. Mullune hooaeg ei andnud uusi sõnalavastusi, mida väljakujunenud mõõdupuuga saaks tipplavastusteks pidada. On niisugune palju korratud tõde: tippude võimalikkuse ja kõrguse teatrikunstis määrab nn. keskmine tase. Mõningast just lavastajaloomingu ilmsiks tulnud ebaõnnestumisest hoolimata näitab «Vanemuise» draamahooaeg 1978/79 head keskmist taset. Viimane ei olene ju üksnes lavastajatelt, kelle tööd analüüsime tavaliselt kõigepealt, vaid eriti oluliselt ikkagi

näitlejatest, näitleja vormisolekust, stabiilsusest. Kui kunstilised tipud teatri repertuaaris aastaid nii järjepidevalt esindatud on nagu praegu «Vanemuise» afišil, tekib lõpuks kiusatus too püramiid pea peale pöörata. Peab ju toimima ka tippude tõstev mõju keskmisele, normaalseks peetud tasemele. Praegune «Vanemuine» pakub rohkesti ainet säärase dialektiliste seoste üle mõtlemiseks. Üks niisugune teema võiks olla lavastajakunsti ja näitlejakunsti suhe, mis on saanud värskeid jooni. Nooremate lavastajate töö kaudu oleme seitsmekümnendatel aastatel korduvalt olnud selle tunnistajaks, kuidas pealtnäha keskpärasusele määratud näitlejatest saavad tipprollide kandjad. Nooremale režissuurile (tõsi küll, mitte päris ühte viisi) omane toetumine näitlejale, näitleja intensiivsusele on suuresti muutnud meie sõnalavastateatri stilistikat. Kas nimelt siit ei lähtu ka kõige olulisemad muutused edaspidi?

Teatrikunst on enamikust kunstidest ajalikum. Aga teatud kitsas tähenduses, autori ja loomingu intiimsemat suhet silmaspidavalt on oma iseäralik püsivus ka teatrikunstil. Kirjanik võib oma lugejateni jõudnud teosed unustada, võib neid mitte lugeda, nende olemasolu ja nendesse kätketud loomiskogemust ignoreerida. Ilmselt ei ole niisugune hoiak või selle võimalikkus paljude kirjutavate inimeste jaoks sugugi kõrvalise tähendusega. Lavastaja ja näitleja olukord selles asjas on teine ja keerukam. Kui V. Panso asus teist korda, tosin aastat hiljem uuesti J. Smuuli «Lead» lavastama, võis ta kinnitada (ning ju ta siis pidi seda endale kinnitama), et on «Lea» esimese lavastuse unustanud, et see ei sega. Nullpunktist, päris otsast alustamise tähtsust iga uue lavastuse puhul on ühes möödunud hooaja intervjuus rõhutanud Kaarin Raid («Noorte Hääl» 6. V 1979). Aga kui lavastused sünnivad järjest pikaealistena, eriti elujõulistena, nii et looming lihtsalt ei lase loojal eemale minna, otsast alustamiseks kõrvale astuda? Niisugune küsimus võib tekkida, kui vaadata «Vanemuise» praegust afiši ja J. Toominga lavastuste osa selles. Mängukavas on kõik neljal viimasel hooajal koduteatris tehtud lavastused, kokku seitse. Uus sünnib (nii lavastaja, näitlejate kui ka publiku jaoks) eelneva kõige tihedamas läheduses, võrdlustes ja kõrvutustes, mida ei saa vältida. Järjestikku valminud lavastuste niisugune sihilejõudmine kinnitab looja mitteigapäevast potentsi ja valutava ajanärvi täpset tabamist. Samas ei ole olnud märgata, et Tooming oleks tahtnud end oma eelmiste hooegade töödest mingis tähenduses eraldada, taotlenud mingeid teistsuguseid väärtusi, olgu siis sisus või vormis. A. Kaalepi «Mäe vere» lavastus ja kontserdisaali kitsukeses fuajees etendatud kompositsioon «Kolm vana meest» seostuvad just sisuliselt, ideestiku poolest tugevasti lavastaja eelmiste töödega. Lavastuslikud mastaabid on seekord küllalt tagasihoidlikud ning see erinevus torkab kohe silma. «Mäe vere» lavastus valmis märgatavalt publitsistlikuna. Ideelise kontseptsiooni allakriiputamist on selgesti eelistatud kunstilisele põhjendamisele, milleks näidend märksa rohkem võimalusi pakkus. Selles lavastaja poolt rangelt mõõdetud raamis jäi oodatust mõnevõrra tagasihoidlikumaks ka näitlejatööde «keskmine» tase. Publitsistlik rakurss J. Toominga lavastajatöös ei tohiks olla liiga üllatav. Sellel lavastajal on ikka olnud vajadus olevikuga kaasa kõnelda, kaasaegseid kõnetada — küll igavesi küsimusi käsitledes, aga sekka ka palju otsesemalt, olgu või kunstilist terviklikkust ohvriks tuues. «Mäe veri» on üks neid lavastusi «Vanemuise» viimasest hooajast, mis annab tunnistust teatri kasvavast missioonist. Lavastus koondab tähelepanu maailmas täna toimuva nendele külgedele, mis oluliselt puudutavad meid endid, osutab ohtudele, mis on seotud saalisistujate kultuuri ja tulevikuga.

«Kolm vana meest» on tavalisest suuremal määral eksperimenteeriv teatriõhtu, ning seda kõigi asjaosaliste jaoks. Miniatuurne mänguruum ja näitlejavahendite range asketism esitavad tegijatele suuri nõudmisi. Seda tekstide valikust ja tõlkimisest alates. Esimeste etenduste muljetes tundus J. Peegli «Vanaisa» sõnakunstiliselt jõult sellega kõrvuti seatud tiibeti ja jaapani tekstist mõjukam olevat, näitlejale suuremaid võimalusi andvat.

Hoopis teistsuguses olukorras töötas möödunud hooajal E. Hermaküla.

Teatri väikese maja vaatesaalide hävimine mõjus omaltki poolt kaasa, et ta võis lavastajana n.-ö. otsast alustada. Vaataja ees olid ainult sellel hooajal valminud tööd — M. Schisgali «Lavv-stoori» ja L. Gyurkó «Elektra, mu arm». Nende laadist võib välja lugeda ka subjektiivset soovi tähiseid vahetada, toetuda senisest hoopis usaldavamalt alusele, mille annab näidend. Otsastalustamise efekti süvendas suure lava jaoks uudislik näitlejakoosseis (stuudiolased) ning õnneliku käega valitud repertuaar. Uuenemine jääb suhteliseks, aga on selgesti märgatav. Nii on Hermaküla viimasteski töödes tunda mitme eelmise hooaja lavastustele iseloomulikku rabadust, soovimatust lavastust lõplikumas vormis fikseerida, vajadust etenduse struktuuri aeg-ajalt muuta. Keeruka ülesehitusega lavastuse puhul («Elektra, mu arm») võivad niisugused metamorfoosid asetada vaataja üsna täbarasse olukorda.

M. Schisgali «Lavv-stoori» ei ole siiski lihtsalt ameerika menunäidend, mis poolteiseaastakümnese viivitusega meie lavale jõudnud. Seksist mitu korda enam on siin ironiat selle kultuse üle. Vaimukalt liikumapandud tegevuslik *perpetuum mobile*, olukordade ja inimsuhete pöörasus, mille kokkuvõttesõnaks sobib ka absurd. On rohkesti alust pidada seda tõsiseks näidendiks, kus jutt ei ole lihtsalt inimese poolt väljamõeldud hädadest, vaid inimese traagilisest suutmatusest olla õnnelik. Kui olukordade ja sündmuste karikatuursusest läbi vaadata, on laval mees, kes vajab edu, teine mees, kes vajab elumõtet, ja naine, kes hoopiski ei tea, mida vajab. Näidendi valik ei saa olla juhuslik. Nii Hermaküla kui ka Toominga on terava väärtustajuga kunstnikud. Kumbki realiseerib selle taju aga erinevalt. Tooming peab vajalikuks ja võimalikuks näidata eluväärtuste olemasolu, nende kandjaid, õhutab väärtusi otsima. Hermaküla eelistab kujutada maailma, kus väärtused on kadunud või kus nende võimalikkus on rängalt kahtluse all. Selles tähenduses ei ole Schisgali ja Gyurkó näidendid teineteisest sugugi nii kaugelejäädavad teosed, nagu tundub. «Lavv-stoori» puhul on tegemist näidenditruu lavastusega. Schisgal jätab lavastaja ja näitlejate fantaasiale rohkesti mänguruumi ning seda on kasutatud heade tulemustega. Näidendi laadi, selle tumeda huumori eripära on paremini tabanud H. Kaljujärvi Harry Berliini rollis.

Võib muidugi väita, et L. Gyurkó «Elektra, mu arm» pakkus võimaluse hoopis mastapsemale lavastuse loomiseks, kui on see, mida E. Hermaküla (lavastajana ja näitlejana), L. Orlova, P. Kollom ja Hermaküla õpilased-stuudiolased J. Lumiste, T. Arro, R. Kaasik, H. Kaljujärvi, T. Luts hooaja viimastel kuudel suure menuga esitasid. Kui silmas pidada olemata jäänud uut tipplavastust, siis tundub selle kirjanduslik alus olevat nimelt siin, L. Gyurkó näidendis, mis erakordse teravusega käsitleb nüüdisühiskonna valusamaid probleeme. Et «Elektra, mu arm» «Vanemuise» laval paelub rohkem publitsistliku tegevusega, lavastaja ja trupi valusalt kaasaelava autorisuhtumisega kui kunstilise terviklikkusega, johtub mitmetest omavahel ahelduvatest seikadest. Määravaks sai küllap lavastaja soov tulla toime «oma trupiga», teha selleski lavastuses teatrit teatrist võimalikult sõltumatult (ka mõlema mulluse lavastuse kunstnikutöö on lavastajalt eneselt). Sellest ka näidendi uus, «Hermaküla variant», mitte soovist kirjanikuga vaielda või teda milleski parandada. Armastusmotiivi retušeerimise tulemuseks on olnud lavastuse suurem sirgjoonelisus, tähelepanu keskendumine võimu ja õigluse vahekorral lähtuvatele dilemmadele ja paradoksidele. Näidendi esimese osa muutmine on lavastusega hästi õigustatud. Vähem õnnestunud on teise osa uus lahendus, kas või juba selle tõttu, et asetab vaataja liiga ränkade taipamisprobleemide ette. Aga see viimane on küll kaasaegse teatri küllalt üldine probleem. Sellele, kes suutis mängureeglitega kohaneda, pakkusid nauditavat näitlejakunsti E. Hermaküla kõrval ka P. Kollom ja T. Luts.

Määravamaks teguriks «Vanemuise» sõnalavastusrepertuaari kujunemisel on olnud lavastajate eelistused ja individuaalne programm. Teisi kriteeriume, teatri üldisi plaane ja kohustusi ei ole seejuures mõistagi ignoreeritud, küll on aga leitud niisugused lahendused, kas üks ei sega teist. Näiteks selle kohta sobib ka L. Gyurkó näidendi kavvatulek — teater võttis sellega osa ungari dramaturgia festivalist. Isiklikkuse domi-

neerimine ei ole seejuures viinud üldpildi kaootilisusele. Kui silmas pidada, et isiklikkuse sisuks on väga suurel määral olnud lavastajate huvi tõsiste ühiskondlike probleemide vastu, ei ole niisuguses tulemuses midagi üllatavat. Vahepeal tõusid eriti olulisele kohale — mitte üksnes teatrikvaliteedilt, vaid ka puhtmahuliselt — klassikaliste proosa-teoste teatseneeringud («Tagahoovis», «Põrgupõhja uus Vanapagan», «Veli Joonatan», «Tõde ja õigus») ning kirjanduse eri arengujärkudest pärit näidendid, mis on jõudnud klassikaks saada («Kauka jumal», «Elu tsitadellis», «Kremlis kellad»). Muidugi oli võimalik niisugusele repertuaaripildile ühekülgset ette heita. Algupärand jäi tagaplaanile, mängukavas peaaegu et puudus maailmakirjanduse draamaklassika ja kaas-aegne näidend riigi- ja süsteemipiiride tagant. Ühekülgsus tõepoolest, aga seejuures hoopiski mitte vilets ühekülgsus. Tegemist oli valikuga, mis andis palju (annab praegugi!) nii tegijatele endile kui ka vaatajatele ning tõi eesti teatrile rohkesti uut laiemat tähendusega tunnustust. Ka eelolev osavõtt BITEF-i festivalist on siit välja kasvanud.

Hooaeg 1978/79 näitab teist repertuaarisuunitlust. Klassikalist näidendit esindab J. Švartsi «Lumekuninganna» üksinda. Klassikalisi tekste kasutati ka Ü. Vilimaa sõna ja muusikat siduvas kompositsioonis «Tõde» (A. H. Tammsaare lühiproosa) ning J. Toominga kompositsioonis «Kolm vana meest» (tiibeti ja jaapani jutud). Üle mitme aasta pääses näidend jälle selgesti juhtpositsioonile. Pealegi jäi teatraliseeriv, lavastuslik moment «Tões» ja «Kolmes vanas mehes» tagaplaanile, esimeses juba liigagi. Esile tõusis proosateksti esitav näitleja — «Tões» otse ettlejana, kontserdi-lugejana. Lavale tulid kaks uut algupärandit (Kaalepi «Mäe veri», Süvalepa «Mehed ja naised»), värske näidend vene nõukogude dramaturgiast (Arbuzovi «Julmad mängud»), näide sotsialismimaade kuuekümnendate aastate tippdramaturgiast («Elektra, mu arm») ja sama kümnendit esindav näidend ideoloogilise rindejoone tagant («Lavv-stoori»). Selgesti on ülekaalus tõsiseilmeline näidend. Komöödialisus ei puudu, kuid nii Süvalep kui ka Schisgal on kaugel sellest, et vaatajat lihtsalt naerutada ning lavastajad on olnud autoritega selles asjas ühel meelel.

Kaks algupärandit, kaks uut kirjaniknäidendit ühe teatri hooajas — selles ei peaks olema midagi erakorralist, aga natuke ometi on. Ikka see heatasemeliste oma näidendite defitsiit, mis lõppeda ei taha! Mõlemad olid mõeldud väikese maja repertuaari ja tulid lavale kontserdisaalis. Eriti K. Süvalepa komöödia autori enda lavastuses tunnistas publik kohe häälekalt omaks. Lavastaja Süvalepal oleks seekord ilmselt olnud piisavalt alust dramaturg Süvalepaga nurisemiseks. Süvalepa kujutatud inimesed on kord juba rääkimishimulised inimesed ja et dramaturg ei ole ka tegevusliinide paikapanemisel kuigi ökonoomne olnud, kasvab segakomöödiaks iseloomustatud näidend mahult liiga suureks kätte. Nurisemise asemel on lavastaja aga näitlejatega püüdnud tööd teinud ning tulemuseks on heal keskmisel tasemel teatriõhtu, mängurõõmus laval ja kaasaelamisrõõmus vaatesaalis. Kui tõed, mida siin kord tõsise-malt, kord naerukamalt paika pannakse, ei tundu küllalt kaalukad, siis mitte seepärast, et neil kaalu ei oleks, vaid seetõttu, et need on igapäevases elust. «Meeste ja naiste» lavastus näitab kuidagi eriti ilmekalt «Vanemuise» näitleja praegust head vormisolekut. Meeldejäädav rahvalikus karakterrollis kinnitab K. Raid, et kõik «Vanemuise» nooremad lavastajad on ka võimekad näitlejad.

K. Raidi teine lavastajatöö «Vanemuises», A. Arbuzovi «Julmade mängude» lavastus jäi kogutulemuselt tagasihoidlikuks. Näidendi küsitavuste ülemängimine ei läinud korda. Tervikliku maailmanägemisega teatriõhtu asemel on vaatajate ees tütarlaps Nelja pettumuste ja kiindumiste lugu. Publiku huvi oli suur ka «Julmade mängude» puhul. Publiku teatrihuvi on üldse nii kasvanud, et selle põhjal on küllalt raske midagi tüki enese kohta otsustada, mingeid järeldusi teha, isegi lihtsalt lavastuse vaadatavuse kohta. Väikese maja kõrvalejäätamine on niisuguse olukorra tekkimisele omalt poolt märgatavalt kaasa aidanud. Ja mõistagi halvendanud kiindunumate teatrihuviliste olukorda, sest

külalisetendusi on nüüd palju vähem ning nende esitamistingimused märksa halvemad.

Küllap uueneb kõige kiiremini lastenäidendi vaatajaskond. Nii on ka klassikaline repertuaar noorema publiku jaoks alati teretulnud ja värske. J. Svartsi «Lumekuninganna» valimine ja selle n.-ö. traditsiooniline lavastus «Vanemuises» on praegu seda enam teretulnud, et ajaviitelisus, mis edukalt pürib meie elulaadi määravate joonte hulka, on juba mõnda aega ka lastelaval üsna laiutavalt esil. Kui esinejate abitust reetev laulmine ja liikumine muutub lastele mõeldud lavastuses peamiseks, tõrjub kõrvale konflikti, võtab võimaluse hea ja kurja võitlusega elamuslikult kaasa minna, muutub etendus sageli üsna mõttetuks. See ei ole õnneks küll ainuvalitsev arusaamine. Fantaasiaküllaseid ja tugeva eetilise laenguga lavastusi on tulnud Pärnu teatrist Ingo Normeti käe alt.

Mis puutub I. Urbeli lavastatud «Lumekuningannasse», siis on siinkõneleja peamine pretensioon selles, et lavastus, mida nooremate klasside õpilased ja vanemad koolieelikud suure kaasaelamisega jälgivad, pakub liiga vähe kaasaminekuvõimalusi täiskasvanumale ja täiskasvanud vaatajale. Lavastus täidab küllalt hästi oma otsese ülesande, jääb aga alla näidendi rikkusele ja võimalustele.

Ei ole liialdus väita, et «Vanemuise» lavastajapotentsiaal on praegu suurem kui mis tahes teises vabariigi teatris. Selle realiseerimine oleneb muidugi paljudest erinevatest seikadest, sealhulgas ka subjektiivset laadi asjaoludest, mida on raske mingisse süsteemi viia. Viimast kinnitasid ka möödunud hooaja kogemused. «Vanemuise» sõnalavastuse keskmine, «normaalne» tase ei ole praegu sugugi hall ega madal. Sellest kinnipidamine tähendab kordaminekut. Valdav enamik teatrihooaja uuslavastusi küündis selleni ning tõusis mingis kitsamas tähenduses ka kõrgemale.

Lavastajapotentsiaalset kõneldes on muidugi silmas peetud ka seda, et «Vanemuise» nooremad režissöörid on näidanud oma oskust näitlejatega töötada, neid mobiliseerida, avada ja avastada. Just näitlejate hooaeg annab aga seekord rohkem kui miski muu põhjust kriitilisteks meelisklusteks. Selle positiivset poolt on põgusalt juba nimetatud, mõni seik tuleb lisada: üldiselt tuntav vormisolek ja mänguvalmidus; algavate näitlejate küllalt kordaläinud debüüdid (A. Tommingas ja T. Porss «Meestes ja naistes», S. Ait «Mäe veres»); stuudiolaste toimetulev esinemine, mis ulatuslikumates ülesannetes näitas juba tugevat kooli (H. Kaljujärvi, T. Luts). Endiselt on aga põhjust kõnelda trupi alakorrumatusest, uue töö vähesusest. Eelmisel hooajal (1977/78) oli nähtavaks põhjuseks uute sõnalavastuste nappus. Ent praegu? Kui terve hooaja vältel jäävad uute rollideta ka sellised näitlejad nagu E. Kivilo, B. Mikkal, R. Adlas, R. Loo, K. Adlas ja E. Aavik, siis võib küll ütelda, et teater on tähelepandaval osal oma kunstilisest põhikapitalist niisama seista lasknud. H. Elviste ainuke uus roll oli Emand Röövlipealik «Lumekuningannas».

See on tõsine probleem, aga mingites väga olulistes seikades juba niivõrd teatrisisene, et selle pikem arutamine kriitikas ei tööta tulu. Võib muidugi näiteks küsida, kas ei ole asi ka selles, et «Vanemuise» sõnalavastustes on täiesti loobutud paralleelsetest näitlejatöödest?

Hooaja alustusel teatri kavatsusi tutvustades nimetas K. Ird sesooni 1978/79 «vaikseks hooajaks». On rohkesti alust seda iseloomustust kasutada draamahooaja paikapanemiseks ka selle lõpul. Muidugi ikka aastate ja asjade suhtelisust ning sõnade paljuvarjundilisust silmas pidades. Kõige ilmekamad kordaminekud jäid seekord muusikapoolele. Üks neist, E. Tubina ooperi «Reigi õpetaja» maailma-esilavastus (lavastaja K. Ird), on libreto kaudu seotud eesti klassikalise kirjandusega. Ka draamahooaega silmas pidades ei tohi sõna *vaikne* võtta mitte liiga otseses tähenduses. Kõrgeid toone ja suure erikaaluga probleeme oli mitmes teatriõhtus, huvi ja elevust uute lavastuste ümber üldisemalt ja ka otse vaatesaalis ning teatrimaja ees enne etenduse algust. Teater on omandanud rahva elus ja ühiskonna elus, ideede tasandil tõepoolest olulise tähenduse. See stimuleerib ja kohustab.

INIMENE KAUGELT JA LÄHEDALT

Kas kirjandus, eriti aga proosa kuulub tänapäeval kaunite kunstide hulka? Kas saame veel rääkida esteetilise ideaali domineerimisest temas, hinnata teoses sisalduvat kunstimeisterlikkust, harmooniat, terviklikkust jms.? Kas me mitte juba kaua aega ei eelista neile väärtustele elutõe tabamist, huvitavat või uudset mõistmis- ja kujutamisi viisi, ühesõnaga, tegelikkuse vahendamise võimalikult adekvaatset või piisavalt värsket vormi? Muidugi, kirjanduse esteetilist ülesannet ei maksa mõista liiga kitsalt ning ega siin tahetagi väita, et nüüdiskirjandus ei teeni esteetilist eesmärki. Juhtigem vaid tähelepanu asjaolule, et kusagilt Balzacist, Zolast, Dostojevskist ja Gorkist peale võib märgata kirjanduses huvi tõusu süsteemse maailmavaate ja detailse elukujutuse vastu. See huvi aga dikteerib kirjanikule terve rea uudseid nõudeid võrreldes varasema kirjandusega: kirjanik peab teadma kõike olulist oma objekti kohta, ta peab need teadmised eseseisvalt süstematiseerima ning leidma mõjusa ja usutava vormi selle süsteemi edastamiseks. Kogu seda nõuetekompleksi nimetas Jaan Kaplinski kirjanduse representatiivsuseks.¹ See tähendab, et kirjandus võib vaid siis öelda inimesele või ühiskonnale midagi relevantset, kui ta nii inimest kui ka ühiskonda oma ajas edukalt representeerib. Siin on tegu väga selgesõnalise sotsioloogilise imperatiiviga ja ehkki sedasama on varemgi kõikvõimalikes variatsioonides väljendatud, on J. Kaplinski lansseeritud mõiste ometigi hästi iseloomulik ja sobiv tänase kirjanduse üle arutlemiseks.

Niisiis, eriti olulise väärtusena hindame kirjandusteoses seda, kuidas temas representeerub meid sisaldav maailm üksikindiviidist kosmilise koosluseni, kuid pea niisama tähtsaks peame ka kirjaniku süsteemset maailmakäsitust, selle maailma tõlgendamist. Lihtsalt öeldes — hindame kirjanduses eltruudust ja isikupära. Taotluses tunnetada ja vahendada tõe läheneb kirjandus sealjuures mitmele teisele inimtegevuse liigile, näiteks teadusele. Kui aga teaduslikke järeldusi maailma kohta väärtustame tõesuse-vääruse või tõenäosuse-ebatõenäosuse kriteeriumi järgi, siis kirjandusteose tunnetusväärtuse kaalumiseks peaksime veel lisama tõlgenduse originaalsuse ja huvitavuse skaala. Tihti on seda skaalat raske kokku viia sotsioloogilise representatiivsuse nõudega, rääkimata sellest, et teose väärtustamisel peame silmas veel tervet rida märksa ebamäärasemaid kriteeriume, nagu esteetiline, eetiline ja emotsionaalne mõjuvus, poliitiline või lingvistiline väärtus jpm.

Siit selgub, et kirjaniku ees seisev ülesannete hulk on mahukam ja keerulisem mis tahes teadlase töökohustusest, mis tahes meistrimhe või ka soss-sepa vahekorra oma tegevusega. Seepärast ei ole kirjandus õpitav, siin ei ole tulemus oskuste ja teadmistega garanteeritud, kuigi ka neist ei pääse mööda. Kirjandusteade ja kultuurilugu veenavad, et põhimõtteliselt on kirjanduse olemus tabatav, kui vaid suudame piisavalt paljusid tegureid süsteemselt arvesse võtta. Kuid seal samas teame, et kui tahes süsteemne oleks meie analüüs, kui järjekindel või detailne meie arutlusviis, ei suuda me metatasandil iial adekvaatselt kirjeldada üksikut kirjandusteost. Iga niisugune kirjeldus on teose tuletis, tema üks jätk, mis ei välista lugematut arvu teistsuguseid tõlgendusi või kirjeldusi. Kirjandusuurimus võib ja peab üritama teose tervikut tabada, kuid see jääb paratamatult üksnes ürituseks, sest nii keeruline tervik süsteem nagu kirjandusteos, mida nimetatakse ju vahel ka elavaks organismiks või looja loodud maailmaks, on tõeliselt tunnetatav ennekõike sünteetiliselt ja konkreetselt: üks kindel raamat ja üks kindel retsipient. Kõik muu — analüüs ja üldistused — ütlevad tõsiasi peamiselt

¹ J. Kaplinski, Mõni mõte kirjanduse representatiivsusest. «Sirp ja Vasar» 18. VI 1976, nr. 25.

kirjanduse või inimese kohta üleüldse ning alles seejärel midagi ka konkreetse teose kohta. Vähe sellest, kirjandus põgeneb pidevalt nende üsna üldistegi järelduste või selgituste eest ära. Kui kirjandusteadmus kirjandusele liiga lähedale jõuab, mõtleb too välja uusi lähenemisnurki või pöördub tagasi iidvanade juurde, et vaid iga üksik teos pääseks eemale analüüsitavusest.

Seda, et kirjandus analüüsiva teaduse eest pidevalt varju poeb, on väga lihtne mõista. Niiviisi otsekui tehakse meile selgeks, et sellist tüüpi sünteetiline mõtlemine või enesetunnetamine on põhimõtteliselt asendamatu, et mis tahes muu mõtlemistüüp ei saa kunstilist mõtlemist välja vahetada või teda sellesamas rollis dubleerida.² Ehk teisiti: kirjanduse eksisteerimise, tema olemuse ja funktsioonide saladus on meie eneste saladus, inimeksistentsi, inimese olemuse ja ta tegutsemise üks olulisi tingimusi. Või veel: mis tahes üksik kirjandusteos on alati teisega asendatav, meie kirjandusteadmus kujuneb piiratud arvu raamatute mõjul ja see asjaolu ei häiri meid sugugi. Ilukirjandust võib ka üldse mitte lugeda, kuid see ei tähenda, et me suudaksime vältida või ignoreerida kirjandust kui nähtust.

Viimane väide juhib meid pikkamööda selle tõsiasja poole, mis on käesoleva arutluse seisukohalt väga oluline. Nimelt ei piisa kirjanduse olemuse mõistmiseks teadmistest, et kirjanduse objekt, tema aine on elust pärit ja et kirjandus on inimestele määratud. Arutlused teose vahekorra oma ainega või adressaadiga jäta- vad enamasti mulje, nagu polekski teos sellesama inimese lahutamatu osa, vaid pigem mingistükki kirjanikuga meist väljapoole asetatud fenomen.

Selline mehaaniline kirjanduse ja elu vastandamine on kirjandusnähtuste immanentseks uurimiseks üsna sageli küll hädatarvilik. Näiteks nüüdisaegne kommunikatsiooniteooriale toetuv kirjandusanalüüs, mis vaatleb teost kui kommunikatsioonisituatsioonis edastatavat väga keeruka struktuuriga teadet, on elu ja kirjanduse tinglikku eristamist omajagu süvendanud. Viidatagu siin näiteks R. Barthes'i klassikaliseks muutunud uurimusele «Semioloogia alused» või R. Jakobsoni artiklile «Lingvistika ja poeetika».³ Kirjanduse semiootilise ja kommunikatiivse külje edukas uurimine paaril viimasel aastakümnel on kirjandusteadust palju edasi viinud, kuid ka kõige põnevama teadusliku meetodi mängureeglid jäävad ikkagi reegliteks ning seepärast on aeg-ajalt üsna kasulik teadvustada kas või niisugust seika, et kirjandusteos on küll teade, aga selline iseäralik teade, milles suurem osa kõige olulisemat informatsiooni on meil enne teate vastuvõtmist juba teada. Veel enamgi: kui uudne informatsioon hakkab domineerima tuttava kordumise üle, siis tõrgume teost kirjanduseks nimetamast. Ka kirjanduse märgilisel olemusel on oluline eripära — väga sageli langeb siin märk kokku sellega, mida ta tähistab, pealegi loob iga teos ainukordse märgikogumi, mis tahes järgmise konkreetse teose märgistik nõuab uut ja iseseisvat grammatikat. Ühisesse sümbolikeelde kultuuritervikus lähivad vaid üksikud teosed või selle osad — tegelased, ideed, konfliktid jne. —, kusjuures iga seesugunegi märk on pidevalt muutuv sõltuvalt ajast, kohast ja vastuvõtukeskonnast.

Lähtugem seepärast väitest, et kirjandus on seesama mis elu. Muidugi ei maksa seda väidet ära segada vulgaarse arusaamaga, mille järgi kõik kirjanduses kujutatu on elus tegelikult olemas. Elu ja kirjanduse ühtsus tähendab, et tegelaskujud, sündmused ja ideed, mida teosed sisaldavad, on ettekujutatuinagi reaalsed, et keelekasutusest kontseptsioonini on teoses kõik reaalne ja elust enesest pärit. Kirjanduse maailmamudel on küll läbinisti mentaalne ja keeletinglikkusest vahendatud, kuid ka too mentaalne ja verbaalne maailm on ikkagi tegelikkus. Kirjandus jätkab ja fikseerib inimteadvuse mitmeid olemisvorme. Piiri elu ja kirjanduse vahele tõmbame enamasti siis, kui kirjandust ja kirjanikku on vaja argimõistuse kallaletungide eest kaitsta. Kuid selline kaitsevajaduski pole pelk tsunftijonn, vaid igasuguse vaba kujutluse ja mõtlemise loomulik julgestusvahend. Kaitstav kants on meis igaühes vastava mõtlemistüübi või täpsemini — meie mõtlemissfääri ühe olulise segmendi kujul olemas. Tema olemasolu julgestamine ei tähenda kaugeltki, et siin oleks tegu mingi puhta, muust teadvusest lahti rebitud või täiesti iseseisva nähtusega, mille olemus on immanentselt seletatav ja põhjendatav.

² Siin on asjakohane viidata P. Tulviste huvitavatele ülevaateartiklitele («Looming» 1978, nr. 12 ja 1979, nr. 3) ning neis tutvustatud psühholoogiauurin- gutele.

³ Vt. Структурализм: «за» и «против». Сборник статей. Москва, 1975.

INIMENE SUBJEKTINA

Mõnikord vaieldakse, kas kirjandus kujutab ainult inimest või on tal ka muid niisama olulisi objekte.⁴ Kas sellisel vaidlusel on mingit mõtet? Nähtavasti mitte, sest olgu teosel kui tahes selgelt piiritletav kujutamiseobjekt, jälgigu kirjanik elu kui tahes püüdliku erapooletusega, ikka saab lugeja kujutatust pildi ainult kirjaniku sõnade abil, ainult tema mõtte ja kujutluse vahendusel. See aga tähendab, et kirjandusteoses on subjekt objektist põhimõtteliselt eraldamatu. Subjektist, s. t. kirjanikust sõltub objektide hulk teoses, aga ka objektide iseloom. Loomulikult üritab iga enesest lugupidav kirjanik tabada elutõde, vahendada ümbritsevaid objekte täpselt ja usutavalt, ent see, mida tabab teosest lugeja, ei ole esmajoones mitte ümbritsev maailm ja inimesed seal sees, vaid kirjaniku isiksusest ja taotlustest tulvil visioon. Seegi on oma olemuselt tegelik ilm, sest niisamasuguseid visioone kasutame pidevalt ka oma argiteadvuses, tihti näiteks kaaslase või iseenda emotsionaalse mõjutamise eesmärgil.

Niisiis, kõige esimene, kõige intiimsem ja esindatum «tegelaskuju» igas teoses on selle looja, subjekt. Et see tegelane on alati olemas, et just tema annab kõigele kujutatule sisu ja modaalsuse, siis võib julgesti öelda, et igasugune kirjanduslooming on inimesest lähtuv, inimest kujutav ja inimesele tarvilik. Üeldu on triviaalne, aga mõnd triviaalsust on üsna kasulik aeg-ajalt uuesti üle mõelda.

Subjekti olemasoluga teoses ei ole mitte alati nii iseenesestmõistetavalt lepitud. Mitmed kirjanduse triviaalsüsteemid on üritanud nõuete ja reeglite abil subjektiivsust minimaalseni vähendada. Tänapäevase kirjanduse kohatine rõhutatud isikulisus ja subjektiivsuse teadlik kultiveerimine on vaid paratamatuse tunnetamine, aga võiks ka öelda, et veidi solvunud järeleandmine tegelikkusele. Kuid subjektiivsuse paratamatusest on mõnikord otseteed järeldatud objektiivsuse võimatust. Kui selgus «elutõde» saajaprotsendilise vahendamise võimatus, vähenes ka huvi objektiivsuse vastu üldse. Viimast võetakse omakorda kui paratamatust, milleta läbi ei saa ja mis lihtsalt kuulub subjekti loomulikkum ümbruskonda.

Autor on teoses kõige detailsemalt esindatud inimkuju, kuid enamasti on meil tema kohta väga raske midagi üldistavat väita. Miks on see nõnda? Ilmselt mitte ainult seetõttu, et autor väga harva vormistab teoses oma mõtteid otsesõnu ja süsteemselt, vaid ka sellepärast, et raamatu lugemisel me identifitseerime end kõigepealt ja valdavalt just autoriga, tema kui sündmuste ja inimeste pealtnägijaga, kui seletaja, vahendaja ja subjektiga. Me ühitame oma vaatepunkti autori või protagonisti omaga ja tollestamast kaasamängimisest saamegi nn. kunstielamuse; ning vastupidi — elamus jääb saamata, kui me mingil põhjusel autori vaatepunkti ei saa vastu võtta. Viimasel juhul meie isiklik vaatepunkt säilib ka lugedes, nii et kogu aeg suudame seda teadvustatult lahus hoida autori omast. (Muuseas, umbes niisugusest situatsioonist lähtub ka kriitika, ainult selle vahega, et kui vaatepunktid on lugemisel kergesti ühtivad, siis tuleb hiljem nende algne erinevus ja asend taastada, luua kõrvaltvaade. Ilma niisuguse kõrvaltvaateta ei oleks üleüldse võimalik autori vaatepunkti iseloomustada, teda hinnata või lokaliseerida.)

Oma igapäevases suhtlemises, kui see ei piirdu just pelga konventsionaalsuste vahetamisega, puutume kogu aeg kokku analoogsete olukordadega. Mida elamuslikum ja intiimsem on teade (jutustus, mõte, südamepuistamine jms.), mida lähedased on omavahel adressant ja adressaat, seda rohkem peab teate vastuvõtja oma vaatepunkti muutma. Argieluline teineteisemõistmine, kaastunne või armunute dialoog erinevad siiski kirjaniku ja lugeja vahekorra selle poolest, et paremat läbisaamist taotleades me määrime teineteisele lihtsalt mett keele peale, loome kogu aeg kompromisskommunikatsiooni, s. t. räägime kuulajat hästi tundes üsna valikulist juttu, või jällegi konfliktkommunikatsiooni, s. t. serveerime sõbrale rohkem neid teateid, mis teda kindla peale marru ajavad. Paraku on kirjanduses ka need kommunikatsioonivariandid kollasest kirjandusest seltskondliku maitse šokeerimiseni alati esindatud olnud, kuid kirjanduse olulisem ja väärtuslikum osa ei taotle lugeja niisugust sirgjoonelist mõjutamist. Järelikult peab ikka lugeja olema see, kes oma vaatepunkti kirjaniku oma poole nihutab. Lugeja ettevalmistusest, kirjanduslikust maitsest ja tarkusest sõltub, kui palju ta on võimeline oma vaatepunkti

⁴ Subjekti ja objekti vahekorda vaadeldakse siin teose loomise, teate lähendamise, s. t. adressandi seisukohast. Lugeja, eriti aga kriitiku poolt vaadatuna muutub esialgne subjekti objektiks jne. — vastavad asendused mõistetes on siis paratamatud, ent hõlpsasti sooritatavad. Lähemalt selle kohta vt. М. К а г а н, Литература как человековедение. «Voprosõ Literaturõ» 1972, nr. 3, lk. 154—162.

muutma. Ning jällegi: üleüldse igasugune elu ja inimeste mõistmine ning inimlik tarkus eeldavad tunnetatava paindlikku vastuvõttu.

Teise maailmasõja järel on kirjanduses agarasti levinud üks spetsiifiline kujutamisevõtte — sisemonoloog. Selle võtte populaarsusele aitas palju kaasa prantsuse uus romaan (M. Butor, N. Sarraute, A. Robbes-Grillet jt.), aga loomulikult ka selliste kirjanike nagu M. Prousti, T. Manni ja H. Hesse loomingu mõju. Viimaseil aastakümneil on sisemonoloog ka eesti kirjanduses tarvitusel, kõige ilmekamaiks ja stiilipuhtamaiks esindajaiks võiks pidada M. Unti, V. Vahingut ja R. Salurit, osaliselt on seda võtet aga kasutanud paljud. Palju on sellest ka kõneldud, nii et mingit täiendavat ülevaadet sisemonoloogi iseloomu ja rakendusvõimaluste kohta ei ole enam tarvidust anda. Meid huvitab siin vaid küsimus, mil määral noveerib sisemonoloog subjekti ja objekti vahekorda teoses.

Natalie Sarraute on üsna ägeda tooniga kirjutanud, et juba pikka aega on kirjaniku ja lugeja vahel trooninud tegelane (personaaž) otsekui pühak, mida nii lugeja kui kirjanik võrdse hardusega on austanud, aga et niisugune tegelane on ajapikku «järjest enam kaotanud oma atribuute ja prerogatiive». Kadusid pikad ja tüütud ümbruse või interjööri kirjeldused, jäeti ära kaunid looduspildid, seejärel ka tegelase väljavenitatud elulugu esisadest järglasteni, kadusid karakterid ja tüübid kui väga kahtlustäratavad ja primitiivsed üldistusvormid. Kirjanik on pääsenud suhtlema lugejaga otse ja tegelastest vahendamata. Kõik see olevat tingitud sellest, et elame «kahtlemise ajastul» ning ei usu enam odavaid ja lihtsustatud väljamõeldisi.⁵

Ägedus ägeduseks, kirjandusteoreetikud on väitnud, et ka sisemonoloog säilitab teoses objekti ja subjekti vahekorra.⁶ Lisagem, et sisemonoloogi rakendades üritatakse objektiks olevat inimest uurida nagu subjekti. Kujutatakse isiksuse eneseteadvust ja tema mina-kujundit, kui kasutada I. Koni jaotust ja termineid.⁷ Kõik see on esitatud verbaliseeritud mõtete ja meeleolude kujul, mis muidugi pole tege-likkusega võrreldes vähem tinglik vorm kui tuttavad karakter ja tüüp. Sisemonoloog toob objekti subjektile maksimaalselt lähedale, loob subjekti illusiooni, aga mingit põhimõtteliselt uut, objektist vahendamata suhtlemisvormi kirjaniku ja lugeja vahel ei sünni ka siit mitte. Vastasel korral oleks tegu mittekirjandusliku tekstiga.

Ka siis, kui kirjandusteos sisaldab dokumentaalset või publitsistlikku elementi, säilib subjekti ja objekti vahekord, sest piisab sellest, et teoses leidub peale dokumentaalse ka kujundlikku, või et publitsistlik teos ülepea esitatakse ilukirjandusliku teksti pähe — otsekohe tajume temas subjekti ja objekti vahekorda. Ka kõige kuivem fakt või kõige vahetum arutlus pole siis enam need mis tavakõnes, vaid teatava lisatähendusega tekstid.

Järelikult on nii subjekti kui objekti olemasolu teoses see, mis teeb kirjandusest tõesti kirjanduse. Kirjaniku kui aktiivse subjekti ja lugeja kui passiivse subjekti vahele peab jääma mingi ühine huviobjekt, olgu selleks mina- või muidu tegelane, indiviidi siseteadvus või n.-õ. välised ühiskondlikud sündmused. Sisemonoloogi kaitses on kohalikud kriitikud süüdistanud traditsioonilist, tegelaskujusid voolivat kujutamisaadi sageli selles, et kirjanik, kujutades korraka paljusid tegelasi, on nende kõigi suhtes välisel, kõiketeadja positsioonil. See on naiivne süüdistus, sest teose subjekt ei saa objekti suhtes, kelle kohta ta meile olgu kas välist või varjatud informatsiooni jagab, üleüldse olla muul kui kõiketeadja positsioonil. Teos võib ju sisaldada ka mingi annuse vaba loba, aga ühel hetkel teadvustub subjektile ka see ning otsekohe muutub kogu teksti sisu objektiks.

INIMENE OBJEKTINA

Subjekti domineerimist kirjanduses on traditsiooniline kirjandusteooria iseloomustanud väljenditega lüüriline alge, autorimina jms. Тõepoolest ongi luule see kirjanduse põhiliik, mis toetub peaaegjalikult kirjutavale subjektile. Eepikat iseloomustab vastupidine vahekord, ehkki ka proosa teab ajajärke ja žanre, mis eelistavad subjekti. Kui ütlemel, et proosa on proosaline, siis tähendab see näiline tautoloogia

⁵ Vt. Н. Саррот, Эра подозрения. Rmt.: Писатели Франции о литературе. Сборник статей. Москва, 1978, lk. 312—320.

⁶ Ц. Тодоров, Поэтика. Rmt.: Структурализм: «за» и «против». Сборник статей. Москва, 1975, lk. 77.

⁷ И. Кон, Открытие «я». Москва, 1979, lk. 8—9.

proosateksti lähedust igasugusele argikommunikatsioonile. Objekti domineerimine on tavasuhetlemises põhiline, kui arvame maha direktiivsed ja afektiivsed teated. Järelikult on luule ebatavalisem väljendusvorm mitte ainult selle tõttu, et ta on rütmiline kõne. Subjekti domineerimist märkame elus vaid väga lähedaste inimeste või erakordselt omapäraste isiksuste juures. Suurem osa suhetlemist toimub ja enamik argihoiakuid kujundatakse ikka ühiste objektide tunnetamise ja väärtustamise teel.

Niisiis, analoogselt sellega, kuidas me salvestame ja vahendame teadmisi iseene ja kaasinimeste kohta, moodustavad ka teose tegelased (või täpsemini — inimesed kirjanduses) subjektist lähtuva hierarhia. Tegelaste paigutus selles hierarhias sõltub nende lähedusest subjektile. Esimeses järjekorras tuleb minategelane, kui ta on olemas, seejärel peategelane või peategelased ning ülejäänud. Mina- või peategelase lähedus subjektile ei tähenda, et ta oma omadustelt subjektiga sarnaneks, vaid et tema kujutus on alati ulatuslikum ja detailsem, järelikult on see osa teose teksti subjekti suhtes kõige informatiivsem.

Siit nähtub, et klassikaliseilt tuttavad tüpiseerimisvõtted, inimese kujutamise võimalused kirjanduses nagu karakter, tüüp jt. ei ole mingid ainult kirjandusele spetsiifiliselt omased kujundid, vaid sellesama teadmistesüsteemi edasiarendus, mida me igapäevases eluski kasutame. Lähedased ja tuttavad inimesed omandavad selles süsteemis minategelaste või karakterite omadused, individuaalne keerukus või defineerimatus ei raskenda nende määratlemist, sest toetume reaalselt eksisteerivale inimtervikule. Võõramate isikute määratlemiseks ja süstematiseerimiseks on aga hoopis efektiivsem vahend tüpiseerimine, nende sidumine mingi omaduse või kuuluvusega, kõige domineerivama ja relevantsema informatsiooniga nende kohta.

Täpselt samasugune skeem kordub ka kirjandusteoses. Mida kaugemale subjektist jääb mõni tegelane, seda vähem on ta individualiseeritud, seda tõepärasem on ta tüübina, üldistusena. Ja vastupidi, subjektile väga lähedast tegelast nagu näiteks sisemonoloogi minakuju ei õnnestu kuidagi käsitada tüübi või karakterina. Praktikas seda paraku siiski tehakse, kuid tulemus on siis ka kõike muud kui õnnestunud: kas süüdistatakse kirjanikku, et ta ei oskavat «karaktereid voolida», anda «plastilisi tegelaskujusid», või käiakse vastava tegelasega vägivaldselt ümber, lihtsustades teda äärmuseni. Milles siis asi? Ilmselt jõuab ka metakirjanduslik analüüs objekti individualiseerituse detailsemaks ja põhjalikumaks muutudes sellesama piirini, mille taha jäid pidama tüüp ja karakter, ning kirjandusuurija traditsiooniline igiliikur ütleb üles. Hädast aitab välja vaid üsna kaudne ja ebamäärane, analüüsi vältiv arutlus või meelisklus. Kui kõik seni tuttavad tüpiseerimise ja individualiseerimise võtted on olemuselt ikkagi üldistamisvõtted, nii et individualiseeritusest saame siin üksnes tingimisi rääkida, siis sisemonoloogi eripära ongi selles, et see võte väldib üldistust, ongi sisult individualisatsioon. Aga indiviidi määratlemise, iseloomustamise ja hõlmamise raskusi tunneme ju igapäevast. Nagu öeldud, toetume siis konkreetsele isikule endale, kes suudab kõik vasturääkivad omadused imekombel tervikuks liita, või analüüsime eraldi vaid ta üksikuid omadusi, tegusid ja mõtteavaldusi ega üritagi selle taha terviklikku pilti luua.

Traditsiooniliste tüpiseerimisvõtete nõrkus on selles, et need on reaalsusest kaugel, nad üldistavad ja lihtsustavad inimest liiga palju, et see tänapäeva uurimishuvilist kirjanikku võiks rahuldada, nagu selgus eespool ka N. Sarraute'i mõtteavaldusest. Seda väidet pole vaja tõestada muuga kui mõne analüüsimisel kasutatava väljendi enda analüüsiga. Näiteks räägitakse tüübi elulisusest ja karakteriloogikast. Vaadelgem neid väljendeid lähemalt.

Otsustades, kas tüüp on eluline või mitte, reedame märkamatu, et meil on enne teose lugemist juba teada, millised elulised tüübid kujutatavas keskkonnas eksisteerivad. Järelikult põlgame ära need tüübid, mis on küll ehk võimalikud, aga mis ei vasta meie teadmistele ja ootustele. See on ka loomulik — eelistame seda, mida ise tunneme. Jääb küsimus, miks võtame niiviisi kirjanikul võimaluse luua sellist tüüpi, kelle meie teadmistega kokku ei lange. Ilmselt vaid kirjanduslike mängureeglite energilise rakendamise tõttu. Milline paradoks! Tüüpide elulisuse sildi all võeldakse ju hoopis teadvuses kivistunud skeemide ja tuttava tinglikkuse eest.

Samasugust tinglike mängureeglite kaitset, individualiseerituse ja elutõe vastuoksuslikkuse vältimist aimub ka väljendist karakteriloogika. Piisab ühestainsast naiivsest küsimusest: mis asi on loogiline karakter ja kus seesugust on nähtud? ... Siiski on karakteril oma koht ja loogika olemas, sest see võte pärineb jällegi meie üldistavast teadvusest. Karakteri kujul salvestatud teadmine inimese kohta peab tõesti olema kuidagi loogiline, kuid mitte sellepärast, et tingskeem oleks tegelikkusega võimalikult adekvaatne, vaid sellepärast, et ta meie teadmistesstruktuuri tõrgeteta

paigutuks. Teadmistesüsteem toetub üldistustele ning ignoreerib võimalikult palju üksikut ja erandlikku.

Individualiseerimine sisemonoloogi kaudu on toonud meid inimesele lähemale kui kunagi varem. Ühelt poolt on see andnud kirjanikule hoopis suurema võimaluse kujutada inimeses erandlikku ja ootuspäratut, teiselt poolt on see avanud isiksuse sünkroonse struktuuri, s. t. sisemised muutused ja seosed temas. Kui karakteri loomiseks piisas inimese kujunemise edasiandmisest kausaalse arenguloo telge mööda ja rohkearvulise tegelaskonna abil, kusjuures arvesse tulid vaid nende suhtes tõesti loogilised flektiivsused (tüüpilised näited on arenguromaan ja epopöa), siis nüüd on olukord tihti vastupidine: sisemiste seoste loogika inimeses seletab ebaloogilisi arengusuhteid ja vahekordi tema elus. Niiviisi võiks nüüd rääkida omakorda sise-mina loogikast, kui sedasamust loogikat seal nii raske tabada ei oleks, et seda usutavalt ja üksmeelselt sõnastada pole ka vastavatel eriteadustel seni õnnestunud. Vaevalt kirjandusuurijadki selle ülesandega esimestena toime tulevad.

Oleks muidugi kena, kui saaksime sisemonoloogi pidada mingiks inimkujutamise imerelvaks, mis kõik probleemid lahendab. Tegelikult on seegi kujutusvõte paras jagu tinglik ja omade puudustega, ehk teisiti öeldes — ta pole ei parem ega halvem traditsioonilisematest võtetest. Inimese sisestruktuuri näitamine on niisamuti tüpiseeriv tegevus, ainult et teist mõõdet silmas pidav. Enamik tuttavaid kujunemisahelaid jäetakse ebahuvitavatena kõrvale, n.-ö. väliseid põhjuslikke seoseid nagu ei eksisteeriks. Kujutatav inimene esitatakse verbaliseeritud teadvuse kaudu, alateadvus saab aukõrgendust ja tutvustab end selges eesti keeles isegi kõrvaltegelasele suunatud otsese kõne keskel. Jääb mulje, et tegelikku teadvust ei õnnestu kuidagi sisse lülitada, pealegi võib oletada, et alateadvuski on midagi süsteemsemat ja pidevamat kui vastav huupi hakitud tekst. Kuid neile puudustele vaatamata on sisemonoloogi puhul ikkagi tegu individuaalsuse tabamise püüdega ja isiksuse teraviklikkuse väga ulatusliku näitamisega. Teadlikult rakendatuna on see kirjanduses uus tendents.

Eesti kirjanduse praegusele olukorrale mõeldes on oluline küsida, kas oleviku-teemalistes teostes domineeriv sisemonoloog, näiteks isegi sellise autori nagu Paul Kuusbergi puhul, on vaid uudne moeasjake? Või miks Jaan Krossi monoloogid on pigem tänapäeva- kui ajalooühingulised? Nähtavasti just sisemonoloog tagab J. Krossi teostes selle, mida kriitikud nimetavad dialoogiks tänapäevaga. Ka Temüdzini ja Chang Chuni sisevaated peegeldavad põliseid probleeme, nii et konkreetne isiklik või sotsiaalne arengi saab siitkaudu seletuse, ehkki Arvo Valton seda detailselt ja süsteemselt ei kirjelda. Mati Undi «Sügisball» kujutab ühiskonna sotsiaalset struktuuri isiklike kaudu, kuid tulemuseks on, et nähtub ka ühiskonna arenguseoste telg, kuigi ühegi tegelase puhul sellisele võimalusele konkreetselt ei viidata.

On loomulik, et sisemonoloogi tarvituselevõtt on avardanud inimese ja tema ümbuskonna kujutamise võimalusi. Selle kõrval figureerivad võrdväärse võttena traditsioonilisemad üldistusvormid. Samas võib aga märgata, et inimese näitamine nii isiklike kui sotsiaalsete arenguseoste kaudu eeldab selget ja põhjendatud ülevaadet konkreetsest ühiskonnast ning isiksuse kohast selles. Loomulikult õnnestub see seljataha jäänud aegade ja inimeste kujutamisel paremini kui vahetu tänapäeva uurimisel. Sisemised seosed inimeses annavad tänapäevast tõepärasema pildi, vastavad rohkem kirjaniku aususetootlusile. Kui osa sotsiaalseid põhjuslikke seoseid jääb nüüdisajas paratamatult varju või pole neid võimalik igakülgsest esitada, siis tõetruudusest lähtudes on kindlasti mõistlikum vältida pooltõeseid või osalisi selgitusi. Seda ühelt poolt. Teiselt poolt pole tõesus või elutruudus kirjanduses ainus oluline eesmärk. Võib-olla kõige tähtsam on teose subjekti vahekord objektidega.

KIRJANDUS INIMESE ESINDAJANA

Tulgem nüüd inimese kujutamise võtete üle arutlemiselt, kirjandustehnika kommenteerimiselt tagasi sinna, kust alustasime. Kirjandus, hoolimata sellest, kas ta teadlikult taotleb elu objektiivset või subjektiivset vahendamist, representeerib nii individuaalset kui kollektiivset tegelikkust alati. Seda polegi vaja kirjanduselt eraldi nõuda. Iseasi aga, kuidas ta seda teeb, kas otse või kaude, kõneldes või vaikides, jaatades või eitades. Valitud kujutuslaad sõltub ühelt poolt kirjandusvälistest kultuurioludest ning kirjaniku subjektiivseist taotlusist. Teiselt poolt on olulisel kohal kirjanduse eneseteadvus ja selle iseloom.

Nagu eespool juba öeldud, väärtustatakse tänapäeva kirjanduses ühtviisi kõrgelt nii kirjutava subjekti iseseisvat maailmakäsitust kui ka vahendatava maailma tõetruudust. Nüüdiskirjanik ei pruugi oma kutsetööd küll teadlikumalt teha kui mõni varasema ajastu kirjamees või vähemasti oleks niisugune väide praktiliselt tõestamatu ja läbinähtavalt isekas. Küll on aga tänase kirjaniku kasutada hulga poolest rohkem teadmisi kirjandusloost, ühiskonna- ja muudest teadustest ning ehk ümbritseva maailma mitmekesisusestki. Ta võib tegelikult väga vähe teada, aga suuremat teadmistehulka lugejate peades ei saa ta ikkagi ignoreerida.

Iseseisva maailmapildi ja isikupärasuse väärtustamine esitab kirjanikule sootuks vastupidise nõude: mitte uskuda eelnevaid teadmisi, mitte korrata varemõeldut, vaid uurida inimest iseseisvalt ja algusest peale. Tähendab, kirjutamist tuleb alustada paljude triviaaltõdede ülerrääkimisest või kahtluse alla panemisest, et seejärel tuua isikupärase elukäsituse. Viimase kujunemises on palju spontaanset ja autori isiklikele eeldustele toetuvat, aga taas ka palju teadlikku suunamist. See omakorda toetubki kirjandusteadmusele. Peab mingil määral tundma neid, kellega kiputakse sarnanema, ja neidki, kellega on vähe ühist. Teisiti pole see mõeldav.

Nagu näeme, ei saa niiviisi kujunenud isikupärasuste maailmade paljuse korral automaatselt nentida, et kirev ja mitmetahuline kirjanduspilt oleks iseenesest representatiivne. Isikupärasust kultiveerides kannatab elutruudus ja elutruudust taotledes tuleb osa subjektiivseid kavatsusi kõrvale jätta. See loomulik ja paratamatu vastuolu on tänapäeva kirjandusprotsessi peamine jõuallikas ja liigitav mehhanism.

Ning kirjandus on eriti käesoleval sajandil tõesti liikuma pääsenud. Eelmise sajandi viimastest veerandist selle sajandi keskpaigani on üle kõikide Euroopa kirjanduste uhanud palju erinevaid ja lühiajalisi kirjandusvoole. Suurem jagu neist on põhiliselt kirjandusvõtete noveerimise kaudu üritanud jõuda suurema tõetruuduse ja isikupärasuseni. Kogu eesti algupärane ilukirjandus mahub sellesesamasse aega ja nendesamade mõjutuulte ulatusse. Need kümnendid meie kirjanduse kujunemisloos on osalt ka seetõttu üsna põnevad jälgida. Pärast Teist maailmasõda tegid ilma veel paar-kolm prantslastest inspireeritud kirjandusmoodi, nende mõju oli kaudselt ja hilinenult ka meil tunda (ideoloogilise isoleerituse tõttu ei saanud see ju teisiti ollagi), ent nüüd juba paar aastakümnet pole kuulda olnud mõnest rahvuskirjanduste piire ületavast voolust või suunast. Domineerima on pääsenud üksikud kirjanikud ja individuaalprogrammid.

Selline asjade käik on üsna loogiline, sest inimese kui kirjanduse objekti kujutamise võimalusi ei saa lõpmata avardada. Nagu öeldud, on need võimalused meie teadvuse struktuuriga piiratud. Ühelt poolt on teose objekt toodud subjektile väga lähedale: meil võiks näiteks V. Vahingu ja M. Undi mõnedes palades näha isegi subjekti otsest teksti, kui see põhimõtteliselt võimatu ei oleks; igatahes on märgata subjekti illusiooni taotlust. Teiselt poolt, ning see on hoopis mahukam pool, on loobutud igasugusest silmatorkavamast subjektiivsusest ning tegeldakse kas tüüpide või veelgi üldistusjõulisemate inimudelitega, mudelühiskondade ja -situatsioonidega. See suund on hästi kursis sotsioloogilise tõenäosuse või ebatõenäosusega, püüab vahendada sotsiaalseid struktuure. Siia paigutuvad paljud A. Valtoni novellid, R. Saluri, M. Saadi ja T. Vindi lühiproosa mõned palad, eriti aga J. Kruusvalli situatsioonimallid. Ei maksaks ära unustada ka seesugust lugu nagu P. Kuusbergi «Vale või õige mees?» ning T. Kallase mõningaid lühijutte.

Pole vist vaja enam üle kinnitada, miks niisugused suunad on välja kujunenud. Igatahes väärivad nad mõlemad lugeja huvi ja pakuvad ka kirjanikele võimalusi oma isikupärasuse rakendamiseks. Inimest kujutatakse nii kaugelt kui lähedalt. Loomulik on ka mitmete traditsiooniliste laadide jätkamine, ehkki nende laadide ees seisab palju saatuslikum dilemma: kas jääda truuks oma laadile, s. t. peaausjalikult inimestevahelisi ja arenguseid jälgivale inimkujutusele, mida nii väliste kui sisetemiste põhjuste tõttu on hõlpsam teostada mineviku aineil, või tulla kaasaega ja lihtsustada laadiomast inimkujutust. Paraku ongi mõlemad neist võimalustest rohkearvuliste näidetega esindatud. Mõni mees pole aga isegi minevikku sõandanud laadi-truult edasi anda.

Siit näeme, et kirjanduse arengu potentsiaal ei peitu niivõrd kirjanduse objektiks olevas inimeses ja selle vahendamise võimalustes, toogu nood meid inimesele lähemale või viigu temast eemale, kuivõrd kirjanduse subjekti aktiiviseerimises, subjekti ja objekti vahekorra tasakaalustamises.

Mida selle teesi all mõista? Oli juttu kirjaniku ja lugeja vaatepunktide vahekorra ning sellest, et lugeja peaks kirjaniku hoiaku «mängult» omaks võtma. Viimase saavutamiseks aga ei piisa ei objekti elutruudusest ega subjekti isiklikest

sabasulgedest. Probleem on jällegi üldisem ja põhimõttelisem. Korratagu veel, et argisuhthemises saavutavad inimesed kõige parema teineteisemõistmise siis, kui nende mõttevahetus koondub ühise objekti ümber. Ehk sedasama teisedades: olukorras, kus on tegu ühepoolse teatega, sõltub ühine objekt adressandi ja adressaadi ühesugusest suhtumisest teate sisusse, hinnangute kokkulangemisest ja lähedusest, või ka selgeltmärgatavast erinevusest.

Kokku võttes — just väärtustav suhtumine kujutatavasse loob distantse teose subjekti ja objekti vahele ning tagab lugejale võimaluse kirjanduse mängu kaasa mängida. Kui objekt on subjektile kas liiga lähedal või temast liiga kaugel, siis väheneb subjekti mõju objekti üle, hinnang lahjeneb sootuks. Kirjanik võib tulise innuga rääkida kõige intiimsemaid ja isiklikemaid, kõige lähedasemaid asjust või siis kujundada ülimalt tõeseid globaalseid mudeleid, kuid ta ei saa midagi parata, kui sealjuures teose retseptioon jääb jahedaks ja nõrgaks, kui raamat tundub lihtsalt igav. Ometigi on kirjanduse eesmärk lugeja teadvust ja emotsioone aktiveerida. See siht pole aga saavutatav, kui teoses on subjekti ja objekti vahetada rikutud, kui nende vahele peaaegu ei mahugi väärtushinnangut või kui see vahe- maa täitub lugematu arvu hinnanguvõimalustega. Need on identsed variandid.

Tänases eesti kirjanduses pole just palju niisuguseid raamatuid, kus väärtushin- nang nii äärmuslikult tühine oleks. Aga mõni haigutamapanev lugu muidu võimeka ja tõsiste taotlustega autori sulest viitab küll sellele, et too tont meigi kirjanduses võõras pole. Võiks polemiseerida P. Brooki ja M. Undiga, kes teda tõsiselt austab, et igav raamat ei anna ilmingimata märku heast kirjandusest, vaid mõnikord ikka ainult igavast, hinnangulõdvast teosest.

Niisiis, jääb väheks tunnetushuvist, elutruudusest ja representatiivsusest, jääb väheks isikupärast ja subjektiivsusest, jääb väheks mängust ja müüdist, tüüpidest, karakteritest või sisemonoloogist, ilust ja inetusestki, kui rikkuda subjektist lähtu- vat ja hinnangulise suhte läbi temale allutatud tegelaste hierarhiat.

Küsigem, mis peitub selle seaduspärasuse taga. Kas kirjanik peab rohkem arves- tama lugejat, püüdma talle meele järele olla või teda kiuste välja vihastama? Neist võimalustest ja vastavast literatuurist oli juba juttu. Järelikult peab lahendus olema mujal, sest suurepäraseid ning ühtlasi loetavaid kirjandusteoseid on ju ümberringi küllaga. Kas või nii igiaktuaalne Tammsaare.

Euroopa kultuuriloo on üks ebamäärane piiriga, kuid siiski tajutav murdemo- ment. Põhiliselt XIX sajandil muutus Euroopa arenenud ühiskondades valdavaks teaduslik mõtteviis, ajaloo enneaegne hooi sai nii religioosne kui mütolooiline teadvus. Teame, kuidas see tõsiasi mõjus näiteks S. Kierkegaardile, F. Nietzschele ja O. Spenglerile, aga ka L. Tolstoile ja F. Dostojevskile. Kõik nad olid võimetelt ühtaegu nii filosoofid kui kunstimaailma esindajad ning ometigi selsamal ajal, mil Kanti, Hegeli, Marxi jt. filosoofide mõjul oli muutunud filosoofiagi tõsiteaduslikuks mõtlemisviisiks, astusid eelloetletud kirjanikud või mõtlejad imelikul kombel otse- kui sammu tagasi, luues terveid süsteeme inimese eetika, hinge ja elumõtte kohta. Oli see vaid ajaloo paradoks? Vist mitte.

Too murdemoment oli üldse rikas kultuurisaavutuste poolest. Kirjanduses ja kunstis kumuleerus kogu see energia kuskile sajandivahetuse piirimaile. Ka nii- nimetatud massikultuur trügib sel ajal käsitöö asemele. Nähtavasti oligi tegu suurte asenduste perioodiga. Praktilistele eesmärkidele allutatud teaduse kiire tõusuga vabanes või vähenes inimteadvuse sfääris see ala, mida varem oli täitnud religioosne ja mütolooiline mõtlemine. Tühiku täitmise võttis osalt ilmsesti enda kanda esteetiline ja ideoloogiline mõtlemistüüp, kui peame silmas ka aktiivse parteipoliitika laia levikut ning globaalseid ambitsioone selsamal ajajärgul. Suur koorem langes aga just kirjanduse õlule. L. Tolstoi astus eemale nii kirikust kui õigeusust, tema vaateid ei saaks ühegi konkreetse religiooniga ühendada, küll aga on tema kõlbe- listes otsingutes märgata sedasama kõrgete aprioorsete printsiipide ihalemist, mil- lele kõikide aegade kõik usundid on toetunud. Veel peaaegu sajand hiljem ironi- seerib Tammsaare eluläheduse üle ning räägib hoopis mingist kõrgele jäävast tõest ja õigusest või ka õndsusest, mille poole ta tegelased püüavad, aga milleni nad kunagi ei jõua. Niisuguste printsiipide saavutamatus või nende purunemine ja sealsamas inimeste kustumatu janu nende järele, igatsus mõista maailma tervikuna ning leida sellest oma isikliku igapäevase elu mõte — kõigest sellest ei pääsenud kirjandus mööda.

Tänapäevaks on palju muutunud, kirjandus on loovutanud filosoofiale, mis tema osa, teadusele, mis tema. Ühesõnaga, ühiskonna tööjaotus on kirjanduse otsekui vabastanud kohustusest ja vajadusest luua kosmilisi maailmasüsteeme või kir-

jäniku eelarvamusele toetuvaid elukäsitusi. Nii majandust kui ideoloogiat, nii inimest kui ühiskonda uurivad nüüd spetsiaalteadused, administratiivselt lahenevad kõlbluse ja elumõtte küsimused jne. Kus on siis selles virvarris tänase kirjanduse koht? Kas sõrkida teaduse sabas, värvida üle mujalt ammutatud teadmiste müür, tegelda süütu eneseväljendamisega, ideoloogiliste tellimuste realiseerimisega või kirjandustehniliste vahendite väljamõtlemisega? Need on retoorilised küsimused, sest inimene vajab kirjandust ikka veel selle rolli täitjana, mida too juba kaua aega on olnud. Kirjaniku iseseisvus maailma mõtestamisel ei peaks kaduma pelga elutruuduse või eelarvamuste vastu võitlemise varju ega piirduma isiklike laulusulgedega hankimisega. Teadlane võib küll näiteks G. Naani suu läbi muiata elutõe väärtustamise üle: «Oi kui kole!» või «Oi kui tore!»⁸, aga ta võib ja peab oma kutsetöö tõttu eelarvamusi purustama.

Paraku ei saa inimene elada ainuüksi globaalseist ökoloogilisist seaduspärasust, surma ja lahutuse paratamatusest. Ta on neist tõdedest teadlikum kui arvame, ta projekteerib sellest teadmisest saadetuna end elus pidevalt ettepoole, nagu ütleb M. Heidegger. Kuid inimese teada on peale oma surma paratamatuse ka sünni ja elu paratamatus. Ning sellel hapral lõigul — inimelus — on eelarvamusedki meie paratamatud kaaslased. Muidu ei tunneks inimkond niisuguseid suuri ja paljus just eelarvamustele tuginevaid mõtlemissüsteeme nagu mütoloogia, religioon ja kunst. Teaduse võitlus nende mõtlemistüüpide vastu on loomulik, kuid ühtlasi niisama sümpaatne ja lootusetu üritus nagu propaganda hambakaarise vastu.

Kirjandusteoreetilises uurimistöös lähtume sageli eeldusest, et kirjandus on selgelt piiritletud nähtus, s. t. et mingi hulk raamatuid on kaheldamatult ilukirjanduslikud ning et nende sisestruktuuri ja üldisi omadusi tundes jõuame kirjanduse olemusele endalegi jälile. Paraku räägib tegelikkus muud. Kirjandus kui niisugune moodustub erinevatele tekstidele antud väärtushinnangute sünteesimise teel, ta on nende printsiipide väljendus, millele hinnangud toetuvad. Oluline on siis ka ebamäärane valdkond, mis jääb kirjanduse ja mittekirjanduse vahele, ning esteetilise hinnangu kriteeriumid. Praktikas peab selle alaga kogu aeg tegemist tegema kriitika. Kõik see on üksjagu suvaline, muutlik ja juhuslik. Kindel on vaid üks: kirjanduse puhul on oluline isikliku või ühiskondliku teadvuse enesepegeldus ning väärtustav suhtumine sellesse. Kui kirjanik jätabki ise vastamata alternatiivile «oi, kui kole» — «oi, kui tore», siis kogu ta tegevuse eesmärk on selles, et lugeja niisugust alternatiivi tajuks ning vastusevõimalusi avastaks. Vormiliselt toob see tee kirjanduse meie ellu tagasi, sisuliselt aga hoiab teda meis pidevalt alles.

Lugeja loodab kirjanduselt, et too hinnanguis ja elukäsituses oma iseseisvuse säilitaks, et ta esindaks paberikuhjasid moodustavate muude trükitekstide seas inimest ning tema vajadust nii elutõe kui eelarvamuste järele, et ta representeeriks nii subjekti kui objekti, nii reaalsust kui hinnanguid.

⁸ G. Naan, Progress ja eluiga. Demograafilistest ja teistest eelarvamustest. «Looming» 1979, nr. 4, lk. 529.

MÜÜTILOOVAST ALGEST AUGUST JAKOBSONI «ANDRUKSONIDE SUGUVÕSAS»

August Jakobsoni loomingu üle on ikka vaieldud, alates esikromaanist «Vaeste-Patuste alev» (1927) kuni dramaatilise kroonikani «Tormisõlmed» (1962). Vastukäivaid hinnanguid on antud ka triloogiale «Andruksonide suguvõsa», mis kujutab rahvusliku eneseteadvuse tekkimist ning päristalude loomist XIX sajandil. Triloogia esimeses osas «Miika Valtsbergi roim» (1931) seisab kesksel kohal Miika Valtsbergi ja Eeva Andruksoni armudraama; teises osas «Töö algus» (1932) näidatakse nende poja Toomas Andruksoni võitlust maaga talu rajamisel põlismetsa; kolmandas osas «Vallutajad» (1934) keskendub peatähelepanu põlvkondade vahelisele võitlusele.

Kaasaegseid arvustajaid hämmeldas lahknevus juurdunud kujutluse vahel, misugune peaks olema üks tõeline ajalooline romaan ning millisena käsitles ajalugu August Jakobson. «Kui meil pole viimastel aastakümnetel ajaloolist romaani harastatud, siis vist sellepärast, et ollakse teadlik niisuguse romaani nõuetest. Et realistlikku romaani kaugemast ajast anda, selleks tuleks palju eeltööd teha vastava ajastu ainelise ja vaimse kultuuriga tutvumiseks.»¹ Kõige järjekindlam oli faktitruuduse nõudmises A. H. Tammsaare, kes kirjutas triloogia kolmanda osa ilmumise järel: «Ei, ei! Need Andruksonid panevad lugeja igal sammul mõtlema. Sest kuulge ometi: nad lähevad metsaheinamaale ja kui algab «seenevihm», siis nad ei niida, vaid «higistavad» lamades onnis. Harilik heinaline ütleb ikka: vihmaga niitma, kui-vaga loole. [---] Aga sellest ehk aitab Andruksonide iseloomustamiseks. Lisada võiks ainult, et nagu heinatööl, samuti talitavad nad ka muis töis omapäraselt, kas või näiteks rehepeksmisel, rukki sissevedamisel, rukki mahategemisel jne. Lugesed laod ühe üllatuse teise otsa. Lõpuks kasvab imestav küsimus: kuhu need Andruksonid nõnda küll mõtleavad jõuda?»²

Jakobsonil aga olid ainestiku valimisel teistsugused eesmärgid. Ajalookäiku jälgides püüdis ta leida niisuguseid algeid, mis elu edasi viivad. «Minule selgus silmatorkava ühekülgisusena nähtus, et ilukirjandus leiab pahatihti käsitlemisväärset peamiselt väärustavatest olukordadest ja nii seltskonna kui üksiktüüpide paheilisest. Ometi võib terasemal vaatlemisel kohata peaaegu iga indiviidi elus ka midagi sellist, mis viib üles, mis rajaneb edasipüüdmisele.»³ Nagu mitmed teisedki kaasaegsed autorid, pöördus ta positiivsete näidete otsingul ajalukku, käsitledes viimast rohkem romantilises kui realistlikus laadis. Välise tegelikkuse faktitruust taastamisest olid talle olulisemad emotsionaalsed tõukejõud. Romantilisi tunnusjooni nägid triloogias ka mõned toleaeegsed arvustajad, näiteks Daniel Palgi ja Artur Adson. Viimaselt pärineb ühtlasi tähelepanek, et antud juhul on August Jakobsonist kui pisinähtuste ja detailide protokollijast saanud monumendipüstitaja poolmüütilisele sangarile.⁴ Stiihilises müüdiloomingu vahendite kasutamises seisnebki asja tuum. Selle kaudu püütakse leida elus stabiilsemaid tugiväärtusi ning orienteeruda üldisemalt hea ja kurja vahelises võitluses.

Ka algne müüt, mis loodi ning kandus edasi enamasti suulises vormis, oli eeskätt dramaatiline jutustus inimese vahekordadest ümbritseva maailmaga. «Vanemasse põlvkonda kuuluvad uurijad on ilmselt ignoreerinud lihtsat põhitõde: sõna müüt tähendab lugu; müüt on muinasjutt, jutustus või poeem, müüt on ilukirjandus ning seda tuleb vaadelda kui inimliku kujutlusvõime poolt loodud esteetilist loo-

¹ E. Hubel, Eesti romaan 1931. aastal. «Eesti Kirjandus» 1932, nr. 3, lk. 116.

² A. H. T[ammsaare], Kaks raamatut. «Vaba Maa» 19. XI 1934.

³ A. Jakobson, Töö algus. Koolidele redigeeritud trükk. Tartu, 1935, lk. 4.

⁴ A. Adson, Eesti romaan 1932. «Looming» 1933, nr. 2, lk. 204.

mingut.»⁵ Iidse müüdi loomingu peamiseks eripäraks oli inimliku ja loodusliku, loomuliku ja üleloomuliku, ratsionaalse ja irratsionaalse tihe põimumine. Primitiivne mõtlemine ei eraldanud reaalselt taju ja kujutlust, soovi ja selle täitumist, kujundit ja objekti. Objekt mõjutab teadvust, teadvus objekti. Loogiline analüüs ning põhjuslik seostamine olid algelisel tasemel. Välised nähtused ja asjad omandasid tihti emotsionaalse värvingu, nad olid ägedad, traagilised, heatahtlikud, õelad jne. Kujutus lõi niisamasuguseid reaalseid olendeid nagu kogemuski. Näkk või kentaur olid niisama reaalsed kui kala või metshobune; usuti nõidust, vaime ja kodukäijaid. Uni ja ärkvelolek, elu ja surm ei olnud teravalt eraldatud. Sündi võis vaadelda kui surnu taaskehastumist, surma kui üleminekut teise eksisteerimisvormi.

Algsetes müütides oli tähenduslik veel nähtuste ja sündmuste toimumise tsükli-
lisus. Tekke- ja kangelaslugusid või dramaatilisi kollisioone võis vaadelda kui tolleaegsele inimesele oluliste ilmingute sümboolset kordumist ja taastulekut. Historistliku järgnevuse ja muutumise tunnetus puudus. «Me ei eksi, kui ütleme, et vähe-malt nendel kaugele arenguepohhidel, millest siin juttu, ei eksisteerinud mingit ajaloolist aega.»⁶

Müütide algelemendiks peetakse muistendeid kui suurelt osalt arhetüüpele mõtlemisele toetuvat kollektiivset loomingu. Selekteerimine, süstematiseerimine ning poetiseerimine toimus hiljem. «Preester või vanem kui poeet või mõtleja võttis folkloorseid pärimused ning eriomased rituaalid ning andis neile kas dramaatilise või poeetilise vormi.»⁷

Hoopis teistel ajenditel kui muistsed laulikud pöördusid müüdi poeetika väljendusvahendite poole mõned XX sajandi prosaistid. Nende huvi seostus nii tunnetuslike kaalutlustega kui ka vajadusega leida uusi, inimese mõtlemises toimunud muutusi peegeldavaid väljendusvorme. «Mütoloogiseerimise poeetika on üks jutustamise organiseerimise vahendeid pärast XIX sajandi klassikalise romaani struktuuri purustamist või tugevat rikkumist; algul teeb ta seda paralleelide ja sümbolite kaudu, mis aitavad korrastada kaasaegset elulist materjali ning struktureerida seesmist (mikropsühholoogilist) tegevust, siis aga juba iseseisva «mütoloogilise» süžee loomise kaudu, mis struktureerib üheaegselt kollektiivset teadvust ning üldist ajalugu.»⁸ Seega võib siin arhetüüpne mõtlemine mingil tasemel seostuda ka historistliku mõtlemisega.

XX sajandi proosas nähakse müüdi poeetika elementide rakendamist kõigepealt Joyce'il, Kafkal ja T. Mannil. Müüdi poeetika põhielemente kohtame J. Joyce'i romaanis «Ulysses», milles parodeeritakse Odüsseuse seiklusrikast kojusõitu Troojast Ithakasse. Odüsseuse moodsaks vasteks on reklaamiagent Leopold Bloom, Odüsseuse pika teekonna teisendiks aga Bloomi tegevus Dublini tänavatel ühe päeva kestel. Antiikse müüdi ülevus asendub siin keskmise kodanlase äripäevaaskeldustega, mis ei lähtu millestki ega vii kuhugi. «Tulemuseks on huvitav kahetähenduslikkus: Homerose taustal on Bloom koomiline kuju, kuid teisest küljest võetuna tõuseb ta XX sajandi inimlikkuse sümboliks.»⁹

Samuti andis Kafka enamikus oma jutustustes ja romaanides igapäevasele elule müüdi varjundi, kuid mitte antiigi ja nüüdisaja vahel kavatsuslikult paralleele tõmmates nagu Joyce, vaid reaalseid ja irreaalseid nähtusi ühendades, neid omapäraseks müütiliseks tervikuks põimides: «...me kolime ümber omapäraselt kummalisse maailma. Selles on kahtlemata olemas asjad, tonaalsused, igapäevase elu detailid, kuid ühtlasi läbib seda irreaalsus, koosmaarsus, miraažlikkus. Thomas Mannil oli küllaldane alus nimetada tema poolt kõrgelt hinnatud Kafka loomingu unenägede poeesiaks.»¹⁰

Thomas Mann ise lõi müüte hoopis teistsugustelt alustelt lähtudes. Joyce'i kontseptsioonile ajaloo ringkäigu mõttetusest vastandas ta teesi kultuuri pidevast arengust, mis annab sisu ja mõtte ka ajaloo protsessidele. Erinevalt Kafkast omistas ta aga olulise tähenduse mõistuslikule algele, mis võimaldab inimesel orienteeruda keerulistes situatsioonides ning hea tahte korral oma missiooni ka teostada. Romaanitetraloogias «Joosep ja tema vennad» saab piibli mütoloogia tänapäevase

⁵ R. Chase, Myth as Literature. — Myth and Method, 1960, lk. 128.

⁶ А. Ф. Лосев, Античная философия истории. Москва, 1977, lk. 35.

⁷ R. Chase, Myth as Literature. — Myth and Method, lk. 141.

⁸ Е. М. Мелетинский, Поэтика мифа. Москва, 1976, lk. 339.

⁹ H. Riikonen, Piirteitä antiikin välittymisestä Euroopan kirjallisuuteen. Jyväskylä, 1976, lk. 70.

¹⁰ В. Днепроv, Нужно разобраться. «Вопросы литературы» 1975, nr. 11, lk. 126.

tähenduse, müüdile omane tsükliline kordumine ei toimu suletud ringis, vaid dialektilises progressioonis. «Joosepis ja tema vendades» ei esitata kordumist kui ajalookäigu totrat lõpmatust, vaid kui nende nähtuste taaselustamist, mida esitas varasem väline ja seesmine kogemus, see aga võimaldab tsükliliste kujutluste seostamist lineaarsete kujutlustega, minetamata seost antud mütoloogilise materjaliga ning välistamata inimese ja maailma arengut. Erinevalt Joyce'ist on tsüklilisus siin antud kui igavene taassünd ja elu uuenemine, mitte kui muutuste suletud ahel ning ajaloolise «košmaari» needus». ¹¹

Peale nimetatud kirjanike pöördusid müüdi kui tunnetusliku lähtealuse ning uue väljendusvormi poole veel Faulkner, Dos Passos, T. S. Eliot, D. H. Lawrence, Beckett, Updike jt. Erielse kvaliteedi omandas aga müüdi poeetika rakendamine ladina-ameerika proosas, kus modernistlike eeskujude järgimine seostus rahvuslike traditsioonidega ning rahva hulgas elavana püsivate arhailiste kujutlustega. Peale selle põimusid mütoloogilised motiivid siin tihti aktuaalsete sotsiaalsete ja poliitiliste probleemidega. Müütilise alge olemasolu andis sotsiaalsele suurema üldistusastme ja võimaldas rakendada niisuguseid väljendusvõtteid nagu groteski, hüperbooli, parabooli jne.

Eesti proosakirjanduse üldpilti jälgides on vaevalt võimalik rääkida teadlikust müüdi loominguist. Mõningaid stiihilisi sellesuunalisi tendentse võib siiski märgata uusromantilise voolu poolt mõjutusi saanud kirjanike üksikutes teostes. Müütiloova alge sissetungi August Jakobsoni loomingusse võib samuti seostada romantilise voolu mõjudega, kuid mitte uusromantilise estetismiga. «Oma loomistemperamentidil on ta romantik (Hugo mõttes, kes samuti töötas paisutustega, kontrastidega, hüperboliseerimisega), kuid suure kallakuga füsioloogilisse materialismi.» ¹² Viimane tendents võimaldas inimlike ning looduslike nähtuste vahetut seostamist, mis ongi peamiseks aluseks müüdi tunnusjoonte esinemisele romaanitrioloogias «Andruksonide suguvõsa».

Müüdi valdkonda kuuluvaks nähtuseks võib pidada kõigepealt triloogia tsüklilist ülesehitust. Üldises plaanis moodustab iga köide omaette tsükli või selle lähtealuse. Esimeseks suureks tsüklikuks on Miika Valtsbergi ja Eeva Andruksoni armastuse lugu, mis lõpeb Miika surmaga ning Toomas Andruksoni sündimisega. Teine tsükkel kujutab Toomas Andruksoni eneseteostamist talu rajamisel. Selle tsükli täitumisel jõuab Toomas ummikusse nii suhetes iseendaga kui ka oma arvuka lasteperega. Lahenduse leiab kirjanik aluse panemisega uuele tsüklile — Andruksonide suguvõsa ekspansioonile ümbritsevasse maailma. «Meid on palju, me oleme visad nagu metshärjad, ja kui aastad edasi lähevad, heidame me alla veel nii mõnegi kohakese, sest oma isalt me oleme saanud tugeva vere, mis ei tagane eluilmaki, ka siis mitte, kui pole näha enam ühtki rada edasi. Seal, kus teised nõutult käsi laotavad ja nuttes ahastavad, puhkame meie ainult silmapilgu, kogume jõudu ja läheme edasi.» («Vallutajad», lk. 338.) Andruksonide suguvõsa sammub kõigist takistustest hoolimata edasi, tsüklilise idee ühineb siin lineaarse arengu ideega.

Tsüklilises esineb «Andruksonide suguvõsas» veel teiseski plaanis — aastaegade vaheldumises. Nende korrapärasel muutumisel ja taastulekul on taluinimeste jaoks suur praktiline ja sümboolne tähendus. Sellest oleneb elu- ja tööritm ning isegi inimese saatus. Ainsa päeva või ööga võib hävida kogu raske töö viil. Visa tööga on Toomas Andruksoni põllud pandud rikkalikku saaki kandma. Lõikuseni on jäänud vähe aega ning peremees käib salajase uhkusega oma töövilja imetlemas. Siis läheb üle Soldina küla rahehoog ning kõik on segi paisatud. «Otsegu hullunud loomakari oleks kihutanud üle nurmede ning väljade, trampides, sötkudes, meeletult hävitades.» («Vallutajad», lk. 136.)

Looduslikest muutustest oleneb ajaarvamine, aastaegade vaheldumisega seotuvad pühad ja tavandid. Erinevalt mõnedest Jakobsoni varasematest teostest, kus oli suur tähtsus kuupäevadel ja kellaaegadel, toimub «Andruksonide suguvõsas» ajaarvamine aastaegade järgi. Aastaegadel on sümboolne tähendus: helgemad momendid inimeste elus on seotud õitse- ja kasvuaegadega, raskemad närbumise, vihma ja rajuhoogudega. Miika Valtsberg tuleb Soldina külla nädal enne jaanipäeva, tuulelahedal ja värskel õhtul. Suve algusega seotakse ka Eeva elus toimuvat otsustavat muutust. «Arvatavasti see oli soe, vaikne-vaikne kevadsuvine ilm, mis mõjutas Eeva meeleolusid, tegi ta rahutuks, äratas tas jälle elule aastaid maganud ürginstinktid, mis panid nüüd ta vere käärima.» («Miika Valtsbergi roim», lk. 176.)

¹¹ E. M. Мелетинский, Поэтика мифа, lk. 335.

¹² J. Semper, Novellitoodang 1934. «Looming» 1935, nr. 2, lk. 201.

Sügis veeretab Miika ja Eeva armastuse ette ületamatuid takistusi. Süngel talvepäeval sureb Miika vägivaldset surma, Eeval sünnib poeg uue suve hakul, kui on täitumas aasta esimesest kohtumisest Miikaga.

Aastaaegadel on tähendus ka Toomas Andruksoni elus. Ta asub talu rajama varakevadel, kui lumi sulab ning õhus on tunda esimesi märke looduse taaselustumisest. Talu rajamine lõpeb sümboolselt esimese lõikusega: «Aga kui päike silmapiirile kaldus, sidus ta kõrred vihkuks, kogus vihud parmasteks ja tõstis parmäd napradeks — esimesteks oma uudisnurmel. Siis nägi ta naistki endale abiks tulevat, vaikivana ja ustavana nagu see maa, mille ta oli teinud oma sulaseks.» («Töö algus», lk. 312.)

Üheks kesksemaks motiiviks saabki seos inimese ja looduse vahel. Miika ja Eeva elu ning tegevus seostub loodusliku algega kõige laiemas ja avaramas plaanis. Romaani lehekülgedel saab Eevast viljakuse sümbol. «Pisimgi koekene temas janunes Miikat nagu põuataeva halastamatuses närbuvat maa kosutavat vihma. Ja allumata ühelegi kontrollile ta oli valmis end heitma sel hetkel teise meeleva, vabalt, ainult oma terves kehas mässava loomusunni tõukel, otsegu Emake Loodus ise, kelle ainsaks ülesandeks on luua elu.» («Miika Valtsbergi roim», lk. 216—217.)

Inimese ja looduse, maa ja naise vahetu seose motiivid korduvad taas triloogia teises romaanis «Töö algus». Algul tunneb Toomas Andrukson end veel osakesena kõiksusest, mis teda ümbritseb: «Ja tugevamini kui kunagi enne lõhnas täna kogu ööhämaruse alla maetud ümbrus: puud halli plankala taga, lehitud põõsad, märg muld tahenevatel nurmedel. Kuna see kõik pani ta vere kiiresti voolama, meenus talle tahtmata ta uus kodu, ja Marie, ta tüdruk. Sest nagu mingi nähtamatu side oli äkki ühendanud need kaks — maa ja naise.» («Töö algus», lk. 27.) Siis aga tugevnevad niisugused tendentsid, mis viitavad püsivale ning visale võitlusele kangekaelse loodusjõududega, ning hiljem kogeb Toomas, et loodus võib ka salakaval vaenlane olla: «Iga minutiga suurenes tas aimus mingist salakavalast, kindla tahtega oma vastusurvet korraldavast jõust, mis püüab teda väärata ning purustada. Kuid ometi ta ei kahelnud silmapilkugi, et selles koletus rammukatsumises jääb võitjaks tema, Toomas Andrukson.» («Töö algus», lk. 270.) Kulminatsiooni jõuab kompromissitu rammukatsumine võitluses liigveega, mis ähvardab üle ujutada esimesed külvid. Siin ei anna Toomas armu iseendale ega naisele ning väljub võitlusest võitjana. Sellega kinnitab kirjanik teesi inimese eneseteostamise võimalikkusest, kui tal vaid jõudu ja meelekindlust jätkub.

Loodusjõududega seotud uskumustel ja maagilistel kombepidamistel on triloogia kahes esimeses köites samuti suur osatähtsus. Miika Valtsbergi süümepeinad pärast Mihkel Andruksoni tapmist võtavad niisugused koletislikud vormid, et Miika tunneb end surnu vaimust küll kodukäija, küll luupainaja näol lakkamatult jälitavana. Esialgu taaselustub ta meeltes roima käik ning teda valdab ääretu ahastus. «Uppuja hullumeelsed silmad seisid kõikjal ta ees, kuhu ta ka vaatas, ja kui ta laud sulges, nägi ta koletu selgusega tema porisse vajuvat habetunud lõuga.» («Miika Valtsbergi roim», lk. 346.) Siis näeb ta tapmist mitmekordses võimenduses unes ning ei suuda lõpuks ka ärgates vabaneda kummitavast surnust. Ta ei mõista enam, kus lõpeb unenägu ja algab ärkvelolek. Algul püüab ta endale sisendada, et küürakas karjamees ei tõuse kunagi oma porisest hauast, siis aga näeb päris selgesti, kuidas surnu elustub ning teda jälitab: kodukäijal on hullunu silmad ning haaramisvalmis kõhnad käed, millelt tilgub külma soovett. Kodukäija küürist satub Miika peagi luupainaja küüsi: «Vaevalt sulgusid laud, kui ilmus juba küürakas, puges ta juurde ja hakkas pigistama. Ta tundis tema porist nõretavaid liikmeid tema ihu vastu suruvat, tema märga habet oma nägu puudutavat, tema sitkeid, limaseid käsivarsi oma kaela ümber põimuvat ja teda halastamatult kägistavat.» («Miika Valtsbergi roim», lk. 402.) Košmaarsestest kujutlustest pole enam võimalik vabaneda, tõelusest on saanud kestev painav unenägu, millest ei ole muud pääsu kui vägivaldne surm.

Triloogia teises osas on üleloomuliku alge peamiseks kandjaks metsaonni elanik vana Rein, kelles on säilinud palju primitiivse inimese jooni. Tema arvates määravad inimese tegevuse õnnestumist või ebaõnnestumist mitmesugused maagilised jõud. Et neid lepitada, peab tundma tabusid ning taigu. Lõpetades metsaheinamaal tööd, pöördub ta tänulikult heade haldjate poole: «— Aitüma laane omadele. Kül-lap me segasime siin... ja tegime kära ning kisa... Aga nüüd me kõbime ju muudele kohtadele.» («Töö algus», lk. 136.) Üleloomuliku jõud avalduvad erilise intensiivsusega mitmesugustel uskumustega seotud tähtpäevadel. Jaaniõöl saab kogu loodus emotsionaalse tähenduse ning võib inimesele mõnegi saladuse avada:

«Täna ajavad juttu ka kivid kesadel, — lausus vaar. Ning vähe hiljem ta algas jälle: — Kui püüaks ussikuninga... kisuks tal harja peast... siis see, kes seda maitsta saab, teaks maailmas nii mõndagi tarkust.» («Töö algus», lk. 138.) Külvi-tööde algus nõuab omaette kommete täitmist: «Tõuvälja juurde jõudnud, ta peatus viivuks, tegi kohmakaid kummardusi, võttis peotäie mulda ja viskas selle oma veidrasse anumasse, mida ta hoidis nüüd jämedast nõörsangast. Kuna ilm vaikne oli, võis kuulda isegi ta häält, mis näis puhuti tõusvat ägedaks pominaiks, et aga samas uuesti jälle alaneda.» («Töö algus», lk. 277.)

Kõige selle taga seisab reaalsus sellisena, nagu primitiivne inimene seda vahetult tajub. Müütide aluseks on legendid ja muistendid, viimased põhinevad aga algsel reaalsusetunnetusel. «Müüt tõuseb esile legendist ja muistendist «kui algse reaalsuse jutustav taaselustamine», sellepärast võime arvatavasti öelda, et müüt on üldiselt reaalsuse taaselustamine ning et muistend, mis moodustab mütológia põhialuse, ei taaselusta reaalsust sugugi vähem kui tõeline müüt objektiivset maailma üleloomulike jõududega ühendades, — muistend teeb seda siis, kui ta omandab müüdi tunnused.»¹³ Reaalsus, müüt ning selle aluseks olevad legendid ja muistendid on seega omavahel lahutamatult seotud. Sellepärast kujutavadki mitmesuguseid moondumisi ning üleloomulikke jõude käsitlevad lood reaalsust, millesse Rein kaljukindlalt usub. Tema psüühikas ühineb välise kuju, heli või liikumise tajumine niisuguste nähtustega nagu inimesteks moondunud loomad, loomadeks moondunud inimesed, vaimud jne. Ja kui Toomas madjaka tõstab ning tahab ussi tappa, siis peatab Rein ta käe: «— Ei siin maksa surnuks materdada tigidamatki metsamauku, ei — ütles ta, — sest tead sas ette arvata, mihuke on see päris uss ja mihuke on see vana Männiku Taavetikene, kes peab nüüd mitusada aastat niisamuti kõhul roomama ja maast mürki imema. Aga puudutad sa teda vennikest, küllap sa siis näed, kuidas sa hädas oled, hehe.» («Töö algus», lk. 70.)

Reinu uskumustele on kirjanik vastandanud Tooma uskmatuse. Toomas usub ainult piibli jumalat ning sedagi vaid niipalju, kui ta just tingimata uskuma peab. See on uemaaegse inimese suhtelise iseseisvumise ning enese isiksuse kui reaalse jõu tunnetamise alguse märgiks. Omaette peremeheks ei saada enam loodusjõududele pimesi alludes, vaid nendega võitluse asudes. Ning Toomas on valmis võitlema kõigiga: looduse, inimeste ja jumalaga. «Sest vaata — mina olen Kaini poeg. Seal-samas rabas tappis mu isa inimese, et võtta omale selle naise. Ta oli Kain. Ta tasus oma teo ja kandis selle eest karistust. Sest küla... olgu see igaveseks ajaks neetud kõige sügavamale põrgupõhja! tappis ta nagu rööviku. Kaini lapsed aga peavad ise oma eest seisma, sest neil pole avitajaid ega eestkostjaid.» («Vallutajad», lk. 143—144.)

Niisugusel kombel kasvab Toomas otseku antiikmütoloogias pärinevaks hiiuks. Temataolised ei ole enam kõigi inimlike nõrkuste käes vaevlejad, nagu me neid kriitilise realismi valdkonnast tunneme, vaid kannavad ideid või üldinimlikke ehk üleilmilikke jooni. Karakterite asendumine tüüpidega on samuti üheks müüte loova kirjanduse tunnuseks. «Küllap on reeglilik, et teatud aastates kaob järkjärgult huvi kõige lihtsalt individuaalse, erilise ja üksiku vastu, kõige «kodanliku» vastu selle avaramas tähenduses. Selle asemel tõuseb huvi keskpunkti tüüpiline, üldinimlik, igikorduv ja ajatu, lühidalt öeldes: müütiline. Sest tüüpiline ongi juba müütiline, sedavõrd kui see on elu algnorm ja algvorm, ajatu skeem ning igikehtiv vormel, millesse elu mahub sel juhul, kui ta on jooni ammutanud alateadvuse valdkonnast.»¹⁴

Erinevalt varasematest romaanidest loobubki August Jakobson «Andruksonide suguvõsas» karakteriseerimisest tüpiseerimise kasuks. Kõiki takistusi purustavaid kirgi kandvateks tüüpideks kujunevad eeskätt Miika Valtsberg ja Eeva Andrukson. Mõningal määral kasutatakse nende iseloomustamiseks küll välist kirjeldust, kuid üldistes joontes, detailidesse laskumata. Miikat iseloomustatakse nii: «See oli kasvult hiiglane, vägevate õlgadega, pikkade kätega, lühikese tugeva kaela ning jämeda kehaga mees. Ta õõtsus iga sammu juures raskelt edasi, otse nagu härg, kes puskleb vastase poole.» («Miika Valtsbergi roim», lk. 144.) Hiidnaise tüüpi kujutab endast ka Eeva. Iseloomult on ta tugevam kui Miika. Tema ei löö nõrgaks ega vaevle süümeepinades, kui saab kuulda oma endise mehe tapmisest. Ning Miika kannatusi nähes ei suuda ta kuidagi mõista, et mees võib nõnda nõrk olla: «— Jah,

¹³ R. Chase, Myth as Literature. — Myth and Method, lk. 136—137.

¹⁴ T. Mann, Joseph und seine Brüder (Ein Vortrag, 1942). — Gesammelte Werke, k. 12, Berliin, 1952, lk. 449.

jah! Rase jah! — karjus Eeva, vihane nagu noor emakass, kes kaitseb oma poegi: — Sinust... niisugusest kaltsust! Häbi päris!» («Miika Valtsbergi roim», lk. 416.) Enam kui otseste kirjelduste kaudu avaldub Miika ja Eeva monumentaalsus siiski romaanis tervikuna, kogu selles kirgede ja tungide mässus, millesse nad tahes-tahtmata satuvad.

Triloogia keskseks tüübiks tõuseb Toomas Andrukson oma võitluses maa, inimeste ja jumalaga. Temas on ühendunud Miika ohjeldamatu vitaalsus ning Eeva kangekaelsus ja kaalukus. Kirjaniku arvates ei või talude päriksostmisega toime tulla alandlik ja mannetu ori, vaid mehine inimene. Sellepärast kujutataksegi ulatuslikult, kuidas Toomas kive lõhub, puid langetab, kände juurib, alet põletab ja põldu kobestab. «Siin näeme meest, kes asub vihase rammuga põlismetsa kallale, et sellest luua inimasulat. Loodus on vaenlane sellele mehele, töö on abinõuks loodust enesele alla heita. See on töö tuleviku jaoks. Nõnda on ürglooduse käest vallutatud kõik meie nurmed ja aasad. See on töö, mis annab rahuldust. Tegija sagedasti tapab end selle töö juures, aga kui ta tagasi vaatab omale võidule, ta tunneb rahuldust, ta armastab tööd kui võitlust, ilma et ta arvestaks, kui palju ta sellest töötagajärjest enesele oma eluajal saab.»¹⁵

Niisiis kehastub Toomas Andruksoni kujul loova töö heroiseerimise idee. Seejuures ei jäeta talle palju kohta õrnamate tundmuste jaoks: «Maa on ta naine ja koletu töö, mis kindlasti edasi viib, on ta sõber. Muud midagi ep ole talle vaja. Ainult neist kahest ta hoolib — maast ning tööst. Iga teine asi võib kuradile käia, kui see teda takistab.» («Töö algus», lk. 302.) Niisugusel kombel kujutatuna on Toomas minetanud palju sellest, mis kuulub realistliku karakterikujunduse juurde, kindlustanud aga seda, mis kuulub tüüpe loova kirjanduse valdkonda. Sellisena võimegi temas näha progressi ideed kandvat üldistavat tüüpi.

Tüpiiseeriva malli järgi on loodud ka kõrvaltegelaste enamik, kellest reljeefsematena paistavad silma Soldina mõisa vana parun, kubjas, käsikaupmees Raamatu-Andres ja Ala-Sepa peremees Vidrik. Kõik need tegelased esindavad teatavat klassi, gruppi või inimlikku omadust. Kuid nendetaolisi mõisnikke, sadistlikke sundijaid, vaimuerksaid talupoegi või hooplevaid kulakuid leidub eesti kirjanduses teisigi. Omanäolisemana tõuseb teistest esile Soldina mõisa karjamees Mihkel Andrukson kui nuhkimise ja pealekaebamise sümbol. Tema kõrvale võib seada ehk ainult nahi ja äraandja Mauri Eessaare Aadu «Linnupriidest». Maur esindab aga enam teatavale ajastule iseloomulikku sotsiaalset nähtust, kuna Mihkel Andruksonis võime näha ürgse pahe kehastajat, kelle kujutamisel kirjanik kasutab valdavalt must-valge tehnikat ning on autorisuhtumiselt eitaval seisukohal. Temas ei leidu õieti midagi, mis ta olemasolu õigustaks. Võikana esitatakse ta välimust, veelgi võikamana siseelu: «See oli inetu, suure kasimatu täishabemega olend, pigemini ahv kui inimene. Tal olid kavalad hallid silmad, mis ei vaadanud kunagi kellelegi otsa, kitsad põsenukid, libamisi tagasi kalduv otsaesine ja madal nina. Kitsad ja kõhnad õlad, mida liitsus tagant poolt päratusuur küür, lõppesid pikkade ja tugevate kätega.» («Miika Valtsbergi roim», lk. 39.) Paheline on ta ka iseloomult — jõhker, arg, õel ja salakaval: «Ta avastas metsavargusi, mille eest karistati rängasti, kaebas korralikumategi peremeeste pääle vähemate üleastumiste pärast, kuulis oma-taoliste edasipüüdjate kaudu pisimastki nurinast, mis kuski tekkis. Ta muutus üha kavalamaks ja tigemaks ning hammustas igaüht nagu kerratõmbunud rästik, keda on vihastatud.» («Miika Valtsbergi roim», lk. 318—319.) Sellisena saabki Mihklist enam müütilise kui sotsiaalse alge kandja. «Kirjanik püüab avada inimese «olemust», formuleerida hea ja kurja kehtivaid norme ning püstitada sellega seoses inimkäitumise väärtusnormide astendust. Sellepärast kujutab ta tihti oma kangelasi must-valge tehnikas. Jutustamise tooni märgistab otsustuste kategoorilisuse pitsat.»¹⁶

Sotsiaal-eetilises plaanis lisandub nuhkimise kui pahe hukkamõistule veel Eeva Andruksoni abielurikkumise ning Miika Valtsbergi roima moraalse õigustamise funktsioon. Jakobson kui järjekindel moralist peab ju leidma mingi põhjenduse oma kangelaste niisugustele tegudele, mis ei taha kokku sobida juurdunud tõekspidamistega. Toomas Andruksoni jõhkrust ja südametust seletab halastamatu võitlus maaga, Miika ja Eeva tegusid aga see, et Mihkel Andrukson ei vääri inimesena vähimatki kaastunnet.

¹⁵ *Henr. V* [isnapuu]. Ühe murdelise raamatu puhul. «Nädala Postimees» 31. VII 1933.

¹⁶ М. Б е л а д и, Есть ли у романа будущее... — Судьбы романа. Москва, 1975, lk. 104.

Triloogias loob kirjanik seega mitmeid tüüpe, kes oma reljeefusega meelde sööbiivad. Raske on unustada või teistega ära segada Miika Valtsbergi, Eeva Andruksoni, Toomas Andruksoni või Mihkel Andruksoni. Romaanis kasvavad nad üle tavaliste mõõtmete, kehastades seejuures ometi mõndagi inimlikku, millest elus üldistavamas plaanis kuidagi mööda minna ei saa. Sedasama võib tõdeda Jakobsoni mitmete teistegi 20. aastate lõpul ja 30. aastate algul valminud teoste puhul. Tema varasematest jutustustestki on mitmel niisugune mõjujõud, mida eesti kirjanduses harva leidub. «Jakobsoni jutustused on üles ehitatud nagu suurtest raudkivitükkidest. Ta liigutused on aeglased, kuid kui ta korra äigab, siis jääb ka midagi meelde.»¹⁷

Kahest esimesest köitest erinevalt on triloogia kolmandas köites kõik palju argipäevasem. Suured kired asenduvad tavaliste taluelus ettetulevate askeldustega. Toomas Andruksoni kõikevõitev usk lööb kõikuma, andes aset kahtlustele oma missiooni õigsuses. Peres tekivad nääklemsed ja pinged, mis lõpevad sellega, et lapsed lahkuvad üksteise järel, kes suurema, kes väiksema mürtsuga, pidama jääb vaid Tooma järglane Markus.

Aga ka Markuse ja isa vahel toimub midagi niisugust, mis ähvardab kaasa tuua plahvatuse. Kollisiooni aluseks ei ole niivõrd võimuvahetuse küsimused kui Markuse abiellumine. Poeg tahab endale alevist peene naise tuua, Toomas seostab seda aga oma elutöö tühistumise ning talu languse algusega. «Sest igaüks ei mahu siia majasse ja neile maadele. Ja see tüdruk, keda sa nüüd võtta tahad, ei ole paras... meie Metsatallu.» («Vallutajad», lk. 227.) Kuid Markuses voolab selleks liiga palju Andruksonide verd, et niisuguses elulises küsimuses järele anda, ennem on ta valmis talust lahkuma kui armastatud naisest loobuma. Ning kange Toomas Andrukson, kes on harjunud võitma ja allutama, peab sel korral järele andma, sest ta näeb Markuses ainuvõimalikku Metsatalu peremeest. Oma teistes lastes on Toomas samuti kasvatanud usinust ja tööarmastust ning hindab nende pärilikku isemeelust, kuid ei näe, et neil oleks perspektiivitunnet talupidamisel. Samal ajal kui teised on valmis hästi töötama haritud põldudel, tahab Markus kände juurida ja võsa raiuda, edasi minna ja talu laiendada, ning seda peab Toomas kõige tähtsamaks. «Ja sestap ma paningi sinu oma järeletulijaks. [---] Metsatallu tuleb matta veel väga palju rasket tööd... ja... palju armastust uudismaa vastu. Ja see, kes tahab üksipäinis künda ja külvata juba kordaseatud nurmedel, ei kõlba siia... mitte kunagi.» («Vallutajad», lk. 229.)

Neis Tooma sõnades sisaldub üldistav mõte: maa ei kannata narrimist, seda tuleb harida tuleviku poole pööratud pilguga. Üldistavat sisaldab veel Tooma poegade plaan end laias maailmas maksma panna. Nii ütleb Anton: «Aga mina tahan tõusta kõrgele nagu lind taeva alla ja sellepärast mõelgu kõik vennad minust, mis nad iganes tahavad, — mina ei saa sellest hoolida.» («Vallutajad», lk. 337.) Nõnda pääseb progressi idee ka selles köites võidule.

Triloogia tervikuna ei ole seega ühtlases häälestuses, kahes esimeses köites valitseb kõrgendatud toon, kolmandas argiõhkkond ning resignatsioonimeeleolu. Küllap laskis autor end mõjutada kriitikast, mis heitis esimesele raamatule ette isikliku elu vahekordadesse takerdumist, teisele aga ülemääraseid paisutusi: «See Toomas pole üldse enam inimene, vaid mingi Kalevipoeg, robot, homunculus, kes rahmib tööd hommikust õhtuni nagu üleskeeratud masin.»¹⁸ Käsitlemise avardumist üle isikliku elu vahekordade oskas «Miika Valtsbergi roimas» siiski näha Marta Sillaots, kes kirjutab: «Eeva kuju ja kogu sündmustik on nii lahutamatu seotud looduse mitmevärvilise, järjest ilmet muutva taustaga, et õigusega võiks väita: romaanil on kolm peategelast: Eevat—Miikat ja Eesti maastikus elav loodus. Ja see kolmas peategelane on iseloomustatud vähemalt niisama veenvalt, niisama mõjusalt ja mitmekülgsest kui teised kaks. [---] Nõnda lähedale pole vist veel ükski eesti kirjanik toonud me loodust tõelise elava loodusena, ega ole ka keegi meil varemalt annud nii tugevasti sündmustiku endaga seotud looduspilte.»¹⁹ Seega jõuab Sillaots ligilähedale müüdiipoetilise hinnangu andmisele ning avab mõndagi romaani seesmisest olemusest.

Inimese ja looduse seosed avalduvad eredalt triloogia teises köites «Töö algus», ent omaaegne kriitika otsis sealt kõigepealt fakte ning ajaloolist olustikku vasta-

¹⁷ J. Semper, Novell ja jutustus 1935. «Looming» 1936, nr. 1, lk. 83.

¹⁸ Fr. Tuglas, Eesti romaan 1932. «Eesti Kirjandus» 1933, nr. 2, lk. 56.

¹⁹ M. Sillaots, August Jakobson: Miika Valtsbergi roim. «Eesti Kirjandus» 1932, nr. 3, lk. 154—155.

valt tollase teaduse tasemele. «Muidu aga puudub ajajärgu ajaloolise koloriidi iseloomustamine. Veel enam, autor osutab täielikku miljõesse sisseelamise ja selle elustamise võimetust. Nähtavasti on siin toimitud hea õnne peale, ilma püüdmatagi ajastu ainelise ja vaimse olustikuga lähemalt tutvuda.»²⁰ Selles valguses on mõistetav triloogia kolmanda köite soodus esiletõstmine teise köitega võrreldes: «Kokku võttes näib mulle romaan «Vallutajad» olevat vaheldusrikkam ja huvitavam kui oli «Töö algus.»²¹

Tänapäeva tasemelt ning müüdi-epoeetilise alge sisalduse seisukohalt hinnates on kõige ühtlasem triloogia esimene romaan «Miika Valtsbergi roim». Siin ei taju me veel objekti ja subjekti vastuolu, mis on üldiselt omane ratsionalistlikule mõtlemisele. Ümbritsev loodus on samasugune hingestatud reaalsus nagu inimene ise, headust ja kurjust leidub võrdsel määral nii inimeste hulgas kui ka looduses. Ühtsust rõhutab veel romaani kujundiline sümbolika: Eeva on nagu maa, mis vilja kannab, Miika otsekui vesi või tuul, mis igavesti ruttab, teadmatusest tuleb ning teadmatusse kaob, kuid elustab ja kannab seemet. Romaani tegelased usuvad vaimudesse ning muudesse üleloomulikesse jõududesse, aeg kulgeb kinnises ringis tähtpäevade vaheldudes ning kordudes aastast aastasse.

«Töö algus» on oma olemuselt juba vastuolulisem: ajastu hingus on siin muutunud, ühiskondlikud vahekorrad komplitseerunud. Endised orjad püüvad pere-meesteks, hakkavad oma võimeid hindama ja loodust alistama. Toomas Andrukson ei ole enam seesugune kõiksuse osa nagu Miika või Eeva, tema loodab omaenda jõule ning keeldub uskumast jõududesse, mis mõistuslikule seletusele ei allu. Ometi valitseb ka «Töö alguses» müütoloogiline hingus: Tooma võitlust maaga ei kujutata kui inimlikku askeldust, vaid kui gigandi jõukatsumist jumalatega.

«Andruksonide suguvõsa» võime üldiselt hinnata kui inimese eneseteostamise idee kunstilist väljendust. «Miika Valtsbergi roimas» realiseerub see uue elu aluste rajamises, «Töö alguses» kangelaslikus võitluses, «Vallutajates» armastuses maa vastu ning laia maailma tungimises. Teost läbib võimas eluhoog ning autori kahele-damatu kujutamisoskus tagavad idee realiseerimise küllalt heal tasemel. August Jakobson ei läinud oma triloogias müüdi-loomise juurde teadlikult, vaid stiihiliselt, kuid saavutas andest tulenevalt küllaltki arvestatavaid tulemusi.

Müütoloogiat alget esiletõstev vaatus ei ole muidugi ainuvõimalik käsitusviis. Tekib koguni küsimus selle õigustatusest, kuna autorile ei saa omistada müüdi-loomingu valdkonda ulatuvaid teadlikke kavatsusi.

Milliseid teisi võimalusi võiks siis veel arvestada «Andruksonide suguvõsa» käsitlemisel? Nagu eelnevalt nägime, võib traditsioonilise realismi positsioonilt lähtumine soodustada teose seesmise olemuse mitterõõstmist ning tuua kaasa põhjendamata etteheiteid. Veel on võimalus vaadelda triloogiat kui romantilise kallakuga teost, millele Jakobsoni areng 30. aastate algul küllalt alust annab. Nimelt avaldusid siis «Vaeste-Patuste alevi» autorina tuntuks saanud naturalistliku sündmuste protokollija loomingu selged tendentsid liikuda niisugusele alale, mida võib seostada romantilise kirjandusvooluga. Seesugune kallak ilmnis kõigepealt novellikogus «Joonatan Hingemaa eksirännakud» (1930) ning süvenes veelgi teises kogus «Kotkapoeg» (1932), kus tegevus areneb kaleidoskoopilise kirevusega, kummastades ja paisutades. Umbes samasuguseid tunnusjooni kannavad «Andruksonide suguvõsa» kaks esimest köidet.

Tõepoolest, ka selline lähenemisnurk oleks ehk võinud viljakaks osutuda, kuid vaevalt oleks see avanud romaanitriloogia sisulisi ja vormilisi aspekte niisuguses mitmekülgsuses nagu müüdi-epoeetiline vaatus, mille alustega oleme alles hilisemal ajal tutvunud. Pealegi on müüdi aspekte arvestav kirjandusekäsitus üsna lähedalt seotud romantilist alget arvestava kirjandusekäsitlusega ning ilukirjanduslik müütoloogia ja sümbolism romantismiga.

Müüdi-epoeetiline näiteks Victor Hugo romaan «Jumalaema kirik Pariisis», kus ajaloosündmustele antakse erilise olustikulisest tasemest ülekasvav hingus. «Hugo kalduvus jõulise ning kolossaalse poole on siin kohase objekti leidnud. [...] Vana ajastu usku ja ebausku, kombeid ja kunste, südameid ja tavalisi maalitakse laiade, jõuliste tõmmetega, mitte küll eriti teravajooneliselt, kuid võimsa maagiaga.»²² Niisuguse kujutamisiivi juurest sümbolistliku ja müütoloogi-

²⁰ Fr. Tuglas, Eesti romaan 1932. «Eesti Kirjandus» 1933, nr. 2, lk. 56.

²¹ Fr. Tuglas, Eesti romaan 1934. «Eesti Kirjandus» 1935, nr. 3, lk. 114.

²² G. Brandes, Hauptströmungen der Literatur des neunzehnten Jahrhunderts. III k. Berliin, 1924, lk. 40.

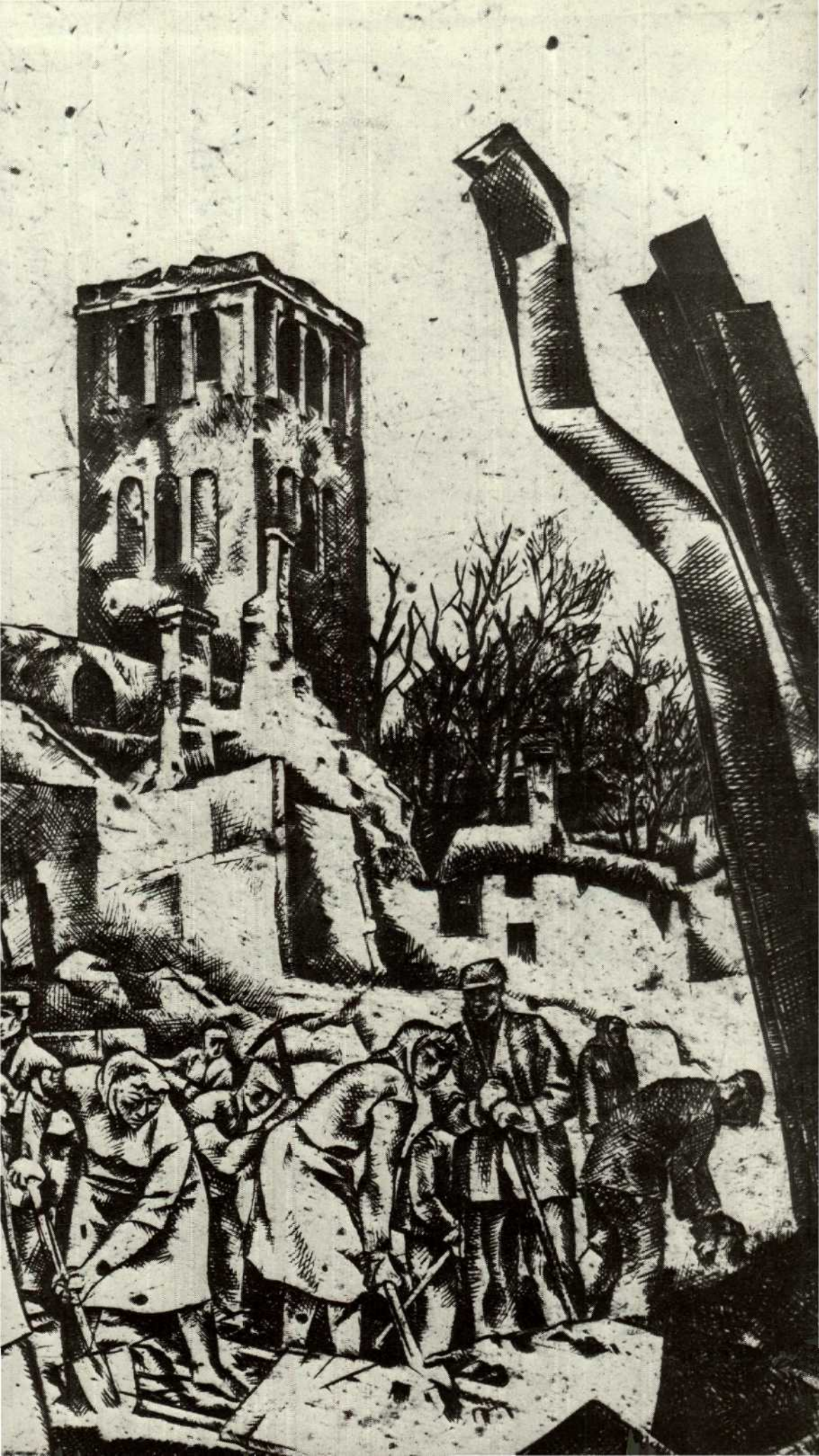
lise kujutamiseviisi juurde on ainult lühike samm. Prantsuse sümbolistid, kellelt XX sajandi müüdiloojad on mõndagi omandanud, õppisid omakorda XVIII sajandi lõpu saksa romantikutelt. «Kui romantismuse mõjust sümbolismuse pääle üleüldse rääkida, siis võib see ainult saksa romantismuse olla, mis sümbolistide hingesse sügavaid jälgi jättis.»²³ Ühe silmapaistvama saksa romantiku E. T. A. Hoffmanni loomingut seostatakse aga juba üsna vahetult XX sajandi müüdipoetiliste otsingutega. «Üldiselt võttes on romantikute «uus mütoloogia», mida kõige järjekindlamalt realiseerib Hoffmann, üheks lüliks, mis viib mütologiseerimise juurde XX sajandi romaanis. Siin tuleb eriti märkida niisuguseid iseärasusi, nagu mitmesuguste mütoloogiliste traditsioonide süntees, kangelaste lõputu kordamine ja dubleerimine ruumis (teisikud) ning eriti ajas (kangelased elavad igavesti, surevad ja elustuvad taas või kehastuvad uutes olendites), rõhu osaline ülekandumine kujundilt situatsioonile kui teatav arhetüüp.»²⁴ Viimane on eriti tunnuslik Kafka proosale, Jakobsoni puhul aga «Andruksonide suguvõsa» kahele esimesele raamatule.

Seega näeme, et romantiline alge on lähedalt seotud müütiloova algega ning et mõnel juhul, eriti siis, kui teos ise seileks võimalusi pakub, võib müüdipoetika vahendeid arvestav analüüs viljakamaks osutada kui traditsioonilisest realistlikust või romantilisest vaatenurgast lähtuv analüüs. Triloogiast tervikuna annab see reljeefsema pildi ning aitab üksikuid kõiteid omavahel paremini seostada. Ka avab see Jakobsoni kui kirjanikku niisugusest küljest, mis üldpilti kahtlemata rikastab.

²³ J. Semper, Sümbolismuse ja saksa romantismuse. Ajakiri «Noor-Eesti» 1910—1911, lk. 447.

²⁴ E. M. Мелетинский, Поэтика мифа, lk. 290.

Maret Käbin

IDARINDEL MUUTUSETA

Tagasihoidlikult kuulutati 1977. aastal välja tõlkevõistlus vene keelest eesti keelde tõlkijatele. Tähelepandamatult lõppes see 10. märtsil 1978 napi teatega «Sirbi ja Vasara» 14. küljel. Võistlusest võttis osa 91 inimest, igaüks esitas 3 tõlget, niisiis laekus kokku 273 tööd. Iga töö loeti läbi kaks kuni seitse korda, žürii andis välja ühe preemia ning kuus ergutuspreemiat.

Korraldajad tahtsid äratada huvi tõlkimise vastu, leida võimekaid noori tõlkijaid; žürii soov oli trükkida kõrvuti ära silmapaistvamad tööd ja neid võrdlevalt analüüsida; kirjastus lootis, et saab kasutada paremaid Šukšini tõlkeid autori jutustustekogu koostamisel. Töö algul, kui žürii rõõmsalt vaatas käsikirjamägesid sekretäri töölaual ja aknal, näis kõik võimalik olevat. Mida rohkem töid oli läbi loetud, seda kõhetum paistis saak; enamiku katsetajate jõud polnud üle käinud eesti ega vene keelest, tehti palju vigu, ei teatud sõna tähendust või tuletati see liite ja tüve järgi omast peast, fraseoloogilisi väljendeid tõlgiti sõna-sõnalt, ei osatud vahet teha fraseologismi ja autori kujundi vahel. Leidus mõlemat äärmust — nii liigset tekstis kinniolekut, vene keele lausejärge ja verbita dialoogi kui ka omavoli, autori lausete vaba liitmist ja lahutamist, omapoolset täiendamist või vahelejätmist, püüdu teksti harva esinevate (paraku stiiliga sobimatute) sõnade ohtra kasutamisega «ilusamaks» teha. Ühtegi tööd, ka neid, mis lõppvooru jõudsid, polnud võimalik samal kujul avaldada.

See oli kenake pettumus. Nii suur huvi tõlkimise vastu, üllatav osavõtjate arv — ja nii kesised tulemused! Üks põhjus võis muidugi olla valitud tekstides, ilmselt olid I. Bunini «Легкое дыхание» ja V. Šukšini «Два письма» algajatele liiga rasked. Nii saidki preemiaid ainult edasijõudnud — inimesed, kes kirjatöös polnud enam debütandid. Katsetajatel puudusid algteadmised nõuetest, mida tõlgetele esitatakse, ja julgust pealehakkamisest üksi ei piisanud. Küllap oleksid osavõtjad leidnud ühteist kasulikku tõlkeprobleeme käsitlevatest artiklitest. (Et tõlkeajakiri on utopia, kohalikud tõlketeeoriad kirjutamata, eesti keelde tõlkimise ajalugu tervikuna läbi töötamata, võiks seniilmunu kokku korjata ja kogumikuna välja anda.) Võib-olla oluaks kasu, kui võistluse väljakuulutamisele oleks järgnenud seminar asjahuvilistele.

Ebaõnnestumise põhjused on lühidalt loetletavad: 1. puudulik vene keele oskus; 2. puudulik eesti keele oskus; 3. tõlkekogemuste ja teadmiste vähesus; 4. eelduste puudumine. Enne kui viimasest, kõige olulisemast punktist alustada, teeme

KÕRVALEPÕIKE

ajalukku ja meenutame, et esimesed tõlkevõistlused Eestimaal peeti aastal 1887 ja M. Lermontovi luuletuse «Palve» tõlkimisega proovis jõudu 75 katsetajat (S. Issakov, Nõukogudemaa rahvaste kirjanduse eesti keelde tõlkimise ajaloost. «Looming» 1974, nr. 2). Nii et varsti võiks saja aasta juubelit pidada — tore oleks, kui selleks ajaks saaks teoks ka eesti keelde tõlkimise ajalugu!

Omamoodi võistlus toimus ka 1923. a. Suurejoonelisi maailmakirjanduse klassika avaldamisplaane tehes teatas Albert Oru kirjastus «Päevalehes» (5. I 1923), et tema üleskutse peale on väljakuulutatud teoste tõlkijateks kandideerinud suur hulk soovijaid, kelle seast Kirjanikkude Liidu juhatus on valiku teinud ja teosed kindlatele tõlkijatele välja jaganud. Loetelus kohtame nii kirjanike (J. Semper, M. Under, A. H. Tammsaare jt.) kui ka tolaeagsete tõlkijate nimesid, raamatutest on suurem osa aegade jooksul ilmunud, enamikus küll teiste tõlkijate tõlgituna. Sama aasta «Looming» nr. 7/8 teatab pealkirja all «Eesti kirjanikud tõlkimas», millised tõlketööd on käsil kaheteistkümnel kirjanikul, kes tõlgib mida millisele kirjastusele või

teatritele, mainitakse ka A. Orule tõlgitavaid teoseid. Võistlus lõppes 1924. a. kevadel; Eesti Kirjanikkude Liidu poolt moodustatud komisjonid määrasid auhinnad A. Adsonile, A. Kitzbergile, J. Kärnerile, J. Semperile ja A. H. Tammsaarele («Looming» 1924, nr. 9). Et A. Oru kirjastus oli juba pankroti äärel, oli tõlkijatel teoste avaldamisega hiljem hulga sekeldusi. Kuigi sisult oli tegu ainult teoste väljajagamisega ja hindamisalused on meile teadmata, kandis tookordne ettevõtte uhket nime: maailmakirjanduse tõlgete võistlus.

Hoopis teise kõlaga pealkirja all — «Eesti keele mitmest palgest. Pisut katselist stilistikat» — ilmus 1938. a. «Loomingus» (nr. 4) A. Saareste artikkel, mis sisu poolest on võib-olla meie esimene tõlketeoreetiline tekstikäsitus. Aluseks oli võetud katkend Chateaubriand'i romaanist «Atala», mida võrreldi kahe eesti keeles ilmunud (1887 ja 1923) ning kaheksalt keele- ja kirjamehelt tellitud tõlgetega. Saareste leiab, et kuigi algtekst ja selle sisu on täpselt sama, interpreteerivad eri isikud seda väga erinevalt. Kuna tema eesmärk oli uurida eesti keele väljendusvõimalusi, teeb ta nendest näidetest järelduse, et kirjakeele arengus on kõige mõõduandvam isikupärane oskus, leidlikkus ja loomevõime; sõnade järjekorda ja sünonüümide valikut mõjutavad rütmilised ja kõlakombinatsioonilised, seega siis esteetiliselt kaalutlused. Iga tekst on omaette rütmiline ja kõlaline tervik; eri tõlgetest võetud lausete või lausekatkete varal ei ole võimalik ühtlast tõlget kujundada, see oleks esteetiliselt «kirev ja lombak».

Nelikümmend aastat hiljem annab seesama materjal võimalusi veel muudekski järeldusteks. Arvestagem, et tookord ei olnud tõlketeooriat ega üldiselt omaksvõetud seisukohti niigi palju kui meil praegu. Seepärast ka tõlked, mis «otse siravad viravad isikulistest vabadustest, individuaalsetest maitsevarjundite» poolest, ei kinnita väidet, nagu oleks adekvaatne tõlkimine võimatu. Toonased piirid olid ainult tõlkija enda tõmmata, tekstiga ümberkäimise vabadus võis halvemal juhul üle minna suisa lojeduseks. Adekvaatse tõlke võimalikkus saab muutuda teoreetiliseks või praktiliseks probleemiks alles siis, kui see on teadlikult võetud lähtealuseks ja eesmärgiks.

Teine mõte, mis tõlkenäidetest tuleneb, on järgmine. Kui kirjutaja isikupärasest stiilist, maitsest ja esteetilisest veendumustest paratamatult nii palju oleneb, sõltub tõlke õnnestumise määr autori ja tõlkija sobivusest. Õige tõlkija ei hakka tõlkima teost, mille stiil, vaimulaad ja mõttekäigud on talle absoluutselt vastuvõetamatud või mis tema meelele ei ole kirjandus. Mida suurem harmoonia valitseb autori ja tõlkija arusaamade vahel, seda tõenäosem on tähendusvarjundite õige tabamine, mõtte ja kujundite samaväärne taassünd.

Et kõrvalepõike lõpetuseks võistlustele jälle veidi lähemale jõuda, meenutagem veel, et päris tõlkevõistlusi on korraldatud ka keelekallakuga koolides ja TRÜ-s 1971. a. alates. Sealset katsetused on tehtud küll rohkem Euroopa või siis hoopis kaugete maade keeltest, vene keelest tõlkimisele pole ka seal eraldi tähelepanu pööratud.

Võistleva oleme vanged, tõlkinud oleme niisama kaua, kui eksisteerib eestikeelne trükitud kirjandus, ainult kõik tõlkijad on isehakanud ja tõlkimist ei õpetata õieti mitte kuskil. Arvatavasti polegi see töö eriti õpetatav, pigem õpitav. Mängureegleid muidugi tuleb tunda, töö tulemus oleneb aga punktist, millest tulevane tõlkija lähtub.

Seepärast ongi kogu järgnev juht mõeldud peamiselt neile, keda huvitab kirjandus, kes heal meelel alustaksid, aga ei tunne veel reeglistikku. Niisiis tagasi algusesse:

MILLISED EELDUSED PEAKSID OLEMA INIMESEL, KES TAHAB SAADA TÕLKIJAKS?

Kindlasti peab tal olema keskmisest suurem huvi kirjanduse vastu. On hea, kui ta on noorest peast raamatuid neelanud — selline lugemisõhin kujundab inimese kasvades õige pea välja (vähemalt alateadliku) oskuse kirjanduse eri laadides ja stiilides orienteeruda. Hiljem muutub lugeja valivamaks, tema hinnangud põhjendatumaks, maitse ja meeldumused kitsapiirilisemaks. Mis aga jääma peab, on võime raamatu lugemist nautida, raamatusse sisse elada, autori kujutluslennu ja mõttekäikudega kaasa minna. Kui lugeja ei suuda astuda autori loodud linna autori määratud tunnil ja näha seal toimuvat tema silmadega, siis pole tal erilist mõtet tahta tõlkijaks hakata.

Kirjandushuviga peaks kaasas käima ka tavalisest suurem huvi keele kui mõtte vahendaja ning pildi kujundaja vastu. See saab alguse laste sõnamängudest, sõnakoomikal põhineva nalja taipamisest, läheb üle sõna-, kõla- ja mõtteassotsiatsiooni tajumise järjest täpsema sõnatähenduse ning stiilivärvingu eristamiseni.

Need eeldused on üsna paljudel olemas, ainult nende arendamisega ei ole kõik päris korras. Eesti rahvas on kirjaoskaja rahvas, varsti teab-mis-protsendiliselt raamatuhingusse koondunud, kirjaoskus on aga pigem lugemise kui kirjutamise või sõnaseadmise oskus. Enam ei räägita videvikutunnil tondi- ja luiskelugusid, vanaemad ei jutusta lastele muinasjutte, parimal juhul loevad emad õhtul raamatust midagi ette (see võib sageli olla kohmakas tõlge). Koolis loeb laps ise (tõlkeõpiku tuima keelt, kohustusliku lektööri hulgas vene klassika vananenud tõlkeid), kirjutab aeg-ajalt selgeksõpetatud skeemi järgi kirjandi ja on pärast küpsuskirjandit oma mõtte sõnastamise vaevadest vaba. Ainult vähestes koolides käib veidi vilkam elu, toimuvad kirjandus- ja kõnevoistlused, üldiselt asendab aktiivset vaidlust ja arutlust üha sagedamini pidulik kirjanikuga kohtumine. Mugav passiivne vastuvõtmine ja parimal juhul tagasipeegeldamine suretab noore inimese eeldused. Nii suulist kui ka kirjalikku väljendusoskust ei saa arendada miski muu kui vajadus ja võimalus oma mõtteid põhjendada, teistele teatavaks teha, ja see oskus tuleb omandada vastuvõtlikus eas. Argipäevane suhtlemiskeel, mida kasutame kodus või tööl, on sõnavaralt napp ja piiratud. Millal olekski meil vaja lause või paariga kirjeldada võõramaa loomi või linde, anda pilt inimese välimusest, analüüsida haige vaevu või nooruki tundevarjundeid? Ilukirjanduse keel ulatub palju kaugemale kui argikeel, on palju sõnavararikkam ja stiilinõudlikum.

Me kõik räägime oma emakeelt. Keeleteadlaste arvates tunneb koolis käinud inimene umbes 50 000 või natuke rohkem sõna. Üsna palju, peaks nagu piisamagi! Teisest kohast aga loeme: õigekeelsus-sõnaraamat sisaldab umbes 100 000 sõna. Ja edasi: aegade jooksul eesti kirjakeeles kasutusel olnud sõnade hulk ulatuvat 600 000—700 000 sõnani, lisaks loetakse eesti keeles olevat veel 300 000 murdesõna. On võimatu seada keele oskamise mõõdupuuks kõigi emakeele sõnade tundmist, kuigi tõlkija peab sellest lademest teadma võimalikult palju sõnu. Niisama oluline kui sõnavara valdamine on oskus sõnu õigesti kasutada, orienteeruda keele väljendusvõimalustes, tunda ja tajuda grammatikat. Emakeeleoskuse arendamine, nii teadlik või ebateadlik kui see ka on, eesti keele õppimine, mida tõlkijalt nõutakse — ja ka õpetamine —, saab vilja kanda ainult siis, kui selle aluseks on loomupärane keeletaju.

Inimene, kelles elavad sõbralikult kõrvuti kirjandus- ja keelehuvi, tajub intuitiivselt raamatut kui tervikut, kirjaniku stiili eripära, oskab hinnata tema taotlusi ja kujundusvõtteid, ent näha teksti ka n.-õ. lahtivõetuna, sõnaseostest, lausetest ja ükskõiksest haakuvatest perioodidest koosnevana. (Sellist tähelepanuvõimet treenib korrektori või toimetaja töö — pole vist juhus, et just seda teed on peale filoloogide paljud muugi koolitusega inimesed tõlkimise juurde jõudnud.) Lähtudes teosest kui stiiliühtest tervikust, pidades silmas detaile (sõnavalikut, kirjanduslikke kujundusvõtteid), peab tõlkija ehitama omakeelse terviku, tõlgitavale teosele võimalikult adekvaatse vaste.

Ja üks oluline punkt veel. Tõlkija kirjandus- ja keelehuvi peab olema realiseeritav — huvi näitlejatöö vastu ei tee näitlejat inimesest, kellel puudub anne. Kaasasündinud keelevaist, sõna valitsemise võime, väljendusoskus on paratamatud eeldused, millele järgneb nende arendamine — väljendusoskuse lihvimine kirjutamis- või tõlkimistöös.

MIDA PEAB TÕLKIMA ASUDES TEADMA VENE KEELEST?

Üsna palju: peab vene keelt oskama, täielikult mõistma teksti sisu, tundma grammatilist süsteemi, et tajuda näiteks eesliite abil verbile lisatavat varjundit või osata sõnatüve järgi leida sõnastikust tundmatu sõna õiget tähendust. Tõlkevõistlusel tekitas suurt segadust lause: А за деревней — степь да колки (küla taga on stepp ja metsatukad). Dali seletava sõnaraamatu järgi on колок — metsatukk; põõsastik; kõrkjapuhmad. Sõnakõla oli paljud tõlkijad eksiteele viinud, oletusi tehti, lähtudes ilmselt sõnadest колка, колкий ja колючка. Nii arvati, et küla taga on stepp ja kirvehoobid, stepp ja raiesmaa, stepihein, teravakõrreline stepp, kare rohi, asteltaimed, stepp ja ogalikud. Vahel ei tõlgitud, vaid seletati: stepp ning kase- ja haavatuksad niiskemates nõgudes, vahel jäeti sõna välja: aga küla taga on stepp, asen-

dati vabal valikul mõne teisega: küla taga on ääretu stepp, on aina stepp, alasti stepp, stepp ja tühjus. Ühel juhul oli sõna valesti välja loetud või lihtsuse mõttes trükkiveaks peetud: küla taga on stepp ja hundid. Ralesmaa (stepis!) ei tundu just loogiline, seda vähem küla taga elutsevad ogalikud; ometi pole see tõlkijaid häirinud. Niisamuti uskus üks katsetaja külapilti (tolmune külatänav, nõgesed aia ääres, viltuvajunud tarad) tarade asemele sobivat länguvajunud käsikudumismasinad. Puudulikust keeleoskusest ja sõnastike ignoreerimisest annab tunnistust ka zacocer что-то tõlkimine: tahab sind otsekui kuskile sisse imeda. Arumaa sõnastikust leiame, et teatavates ühendites tähendab see ängistust, Reitsaku «Valimik vene fraseologisme eesti vastetega» seletab: ebameeldiv tühjustunne või valu südames, närv, õõnes tunne rinde all. Seletus pole muidugi veel tõlge, teksti sobiva variandi sõnastuse peab leidma tõlkija ise. Arumaa sõnastikust leiame, et пижон on keigarlik noormees, два пижона tähenduseks pakuti ka kaks pizooni ja kaks piisonit. Ночное vaste Arumaa sõnaraamatus on öits; vanemad inimesed näivad seda veel mäletavat ja tõlgivad hobused traavivad öitsile, noorem generatsioon usub, et hobused kappavad öös või öhe.

Selline isetegevuslik sõnalooming võiks üsna naljakas olla, kui ta samal ajal nii kurb ei oleks. Alles jõudsime veendumusele, et on peaaegu võimatu emakeelt täiuslikult osata, seda vähem tohime arvata, et teisest keelest enam-vähem arusaamisest piisab tõlkimiseks. On loomulik, et sünnilt eestlane ei tea paljusid vene keele sõnu (ei suuda ta neid kõiki teada eesti keeleski!), ei tunne taime- ja loomanimisid, tööriistade nimetusi kirja- ning murdekeeles. Nende tähendused on kõik sõnaraamatute ja teatmeteoste abil leitavad. Vene keele sõnaraamatuid on palju, ühest või teisest avaldatakse kordustrukke, neid saab kasutada raamatukogudes. Pealegi on vene keelest tõlkijatel suur eelis võrreldes näiteks inglise keelest tõlkijatega — pidev kontakt keelt rääkiva maaga, võimalus küsida sõna või ähmaseks jäänud fraseoloogismi tähendust otsestelt keelekasutajatelt. On täiesti loomulik, et tõlkija kasutab tõlgitava keele oma sõnaraamatuid ja vahendavaid, s. t. tõlgitava ja mõne muu keele sõnastikke. Suur hulk kirjandust oleks meil tänase päevani tõlkimata, kui oleks jäänud ootama hispaania-eesti, portugali-eesti või valgevene-eesti sõnaraamatu ilmumist! Patuasi on, et meil Arumaa asemel siia maani ei ole vähemalt niisama suurt, aga sisult värskendatud sõnastikku, kuid tõlkija peab teadma: ideaalseimgi vene-eesti sõnaraamat võimalikult täieliku tähenduste loeteluga teeks tõlkimise «musta töö» — sõnavaste otsimise ja valiku — kindlasti märksa kergemaks, ometi ei ole mõeldav, et sõnaraamat saaks sisaldada kõiki kirjanduses ettetulevaid tähendusvarjundeid mõlemas keeles. Ka ideaalne sõnaraamat pakuks ainult variante, valik jääb ikka ja igavesti tõlkija keelevaistu teha. Parimgi sõnaraamat töölaual ei tõlgi, kui tõlkijat laua taga ei ole.

Olulisemad sõnaraamatud, mida vene keelest tõlkijal vaja võib minna, on järgmised:

P. Arumaa, В. Правдин, «Vene-eesti sõnaraamat» (1940, II tr. 1975); «Словарь современного русского литературного языка», nn. suur akadeemiline sõnaraamat, 17 köidet (1950—1965); «Словарь русского языка», nn. väike akadeemiline sõnaraamat, 4 k. (1957—1961); С. Ожегов, «Толковый словарь русского языка» (X tr. 1973); «Толковый словарь русского языка», nn. Ušakovi sõnaraamat, 4 k. (1935—1940); В. Даль, «Толковый словарь живого великорусского языка», 4 k. (VI tr. 1955).

Peale nende on ilmunud mitmesuguseid fraseoloogia-, sünonüümide, homonüümide, etümolooogia-, lühendite, murde-, argoo-, neologismide sõnaraamatuid ja erialade oskussõnastikke, näiteks «Фразеологический словарь русского языка» (1967); З. Александрова, «Словарь синонимов русского языка» (1969); «Словарь синонимов русского языка», 2 k. (1970—1971); «Новые слова и значения» (II tr. 1973); О. Ахманова, «Словарь омонимов русского языка» (1974).

Järjest uutes trükkides ilmub võõrsõnade sõnastikke; vanema kirjanduse puhul võib käibelt kadunud sõnade tähenduse selgitamisel vaja minna ka varasemaid väljaandeid, näiteks Pavlenkovi või Michelsoni võõrsõnade sõnastikku. Samuti ilmub aeg-ajalt uusi lentsõnade väljaandeid — nii Maksimovi kui ka Ašukini-Ašukina «Lentsõnadest» on 1955. a. alates ilmunud hulk kordustrukke.

Vanasõnade kogumikest saab tõlkija kasutada «Избранные пословицы и поговорки русского народа», Дали «Пословицы русского народа», Žukovi «Словарь русских пословиц и поговорок» jt. populaarsemaid või akadeemilisemaid väljaandeid.

Peale vene keele sõnaraamatute läheb tõlkijal tarvis igasuguseid muid, ka teis-

tes keeltes teatmeteoseid, üld- ja erialaentsüklopeediaid ning leksikone, atlaseid, taimemäärarajaid, aineõpikuid jne. Tõlgitavas teoses võib olla juttu kõigest, kanga- kudemisest lennukimootorini, arstiteadusest jumalateenistuse korrani, filmiilmuta- misest maavärisemiseni. Ükski tõlkija ei tea kõike, kuid iga tõlkija vastutab ter- minite, nimetuste ja kirjelduste õigsuse eest. Seepärast ei julgeks ühegi raamatu kohta kaljukindlalt öelda, et seda tõlkijal ilalgi vaja ei lähe. Vaja võib minna piiblit, kokaraamatut, kunstiajalugu, anatoomiaõpikut ja sulgpalli võistlusmäärusi. Suurest raamatumerest peab tõlkija muidugi oskama vajaduse korral õiget ja tar- vilikku üles leida.

Kõik sõnatähendused, nimed, erialasõnavara, mille otsimisega kord on vaeva nähtud, on mõttekas säilitada isiklikus kartoteegis. Sedasama võib teha oma keele sünonüümidega; mis süsteemis keegi seda otstarbekaks peab, on igaühe enda otsus- tada. Paljud kirjutavad leitud sõnad lihtsalt sõnastikku juurde (kuni servadel ruumi jätkub).

KUIDAS TEGELIKKU TÕLKIMIST ALUSTADA?

Teksti korduvast lugemisest ja uurimisest. Kõige olulisem on mõista õigesti teksti sisu, saada aru teose stiilivärvingust, tabada kujundusvõtted, leida keeletasand. Alati on kasu sama autori teiste teoste tundmisest, autori biograafia lugemisest, sama ajajärgu või koolkonna kirjanike teostega tutvumisest.

Teose stiili ja keeletasandi võrdne ülekanndmine eesti keelde oleneb muidugi tõl- kija suutlikkusest ja keeletajust. Ühte ja sama asja võib teatada eri tasanditelt pärit väljenditega: ma läksin jubedalt pabinasse — mul hakkas kange hirm — mind ahistas õõvas jahm. Või: maksa ära, sul raha on — tao kinni, sul plekki on. «Peeter I» sõnavarast ja stillist leiame arhailisust, Paustovski laadi iseloomustab lüürilisus, Simonovi asjalikkus ja täpsus. Sama hõng peab valitsema ka tõlkes; see on saavutatav peamiselt sõnavalikuga ja lausestusega; mõnegi endale armsa sõna peab tõlkija kõrvale jätma, kui see ei sobi autori stiiliga. Iga sõna, lauset või lõiku tõlkides peab mõtlema teosele kui tervikule, teiste alade termineid laenates — selle helistikule, selle tonaalsusele. Tõlkijate keeles nimetatakse seda tervikutajuks. Iga kohatu sõna võib nagu sobimatu värvilaik rikkuda üldmuljet. Palju väära sõna- valikut oli ka võistlustöödes. «Kahe kirja» voolav, kujundirikas, hästi rahvaomane ütlemislaad kiskus tõlkijaid vägisi (eriti esimeses kirjas) praegusi argoosõnu tarvi- tama; unustati, et kirja kirjutaja on keskealine mees, see seab aga sõnavalikule kindlad piirid. Kui Šukšin laseb tal pudeli põllule visata (... в нее бутылку... запустил), on valel teel tõlkijad, kes ütlevad: virutasin kesta vilja sisse.

Teosest tervikliku pildi saamise järel peab endale selgeks tegema keerulisemad kohad, otsima üles tundmatud sõnad, püüdma sisse elada aega, olustikku, tutvuma kirjeldatava elu- ja tööalaga. Vanasti oli asju, mida meie enam ei tunne: mustast puust vihmavari (зонтик из черного дерева) on eebenipuust käepidemega vihma- vari. Õige tähenduse võinuks leida ka Arumaa sõnastikust, seepärast korrakem veel kord: ei ole võimalik tõlkida sõnaraamatusse vaatamata! Mõnel juhul on sõna- raamat parim abiline ajastusse juhatama, kui ta meelde tuletab, et государственная дума on küll riigiduuma, городская дума aga linnavolikogu ja боярская дума hoopis bojaaride nõukogu.

Tõlget paberile panema hakates peab meeles pidama:

originaali lause tuleb säilitada, seda ei tohi tükeldada ega mitmest lühikesest lausest ühte pikka teha. Selle elementaarse nõude vastu patustati võistlustöödes üsna palju. Kui autor on väljendanud mõtte leheküljepikkuses lauses, teeb sama ka tõlkija, kuigi ta köietriki puhta sooritamise nimel peab võib-olla kõie teisest otsast kõndimist alustama. Teksti ei tohi omavolliselt kärpida ega omast peast täiendada. Kui miski vajab seletamist või täpsustamist, tehakse seda viitega joone all, kom- mentaarides või järeلسõnas.

Kirjavahemärgid eestikeelses tekstis pannakse eesti keele reeglite järgi — vene ortograafiareeglid, näiteks otse keele eraldamistavad on hoopis teistsugused, jutu- märgid tähistavad seda, mida tegelane mõtleb, mitte seda, mida ta ütleb. Mõtte- kriipse kasutatakse vene keeles rohkem ja teisiti, hüüu- ja küsimärgi järel pan- nakse vene keeles lause lõpul kaks punkti, meie paneme kolm, jne.

Kui tõlgitavas tekstis on tsitaate või luulekatkeid, teeme kõigepealt selgeks, kas tsiteeritud teos või luuletus on eesti keeles ilmunud või mitte. Kui on, kasutame ilmunud tõlget. Siin tekib sageli hulgaliselt küsitavusi: tõlge võib olla vananenud,

meile vajalik mõte ei pruugi luuletuse tõlkes olla samades ridades jne. Kindlat reeglit kõigiks juhtumeiks on võimatu anda, lahendus peab iga juhul olema läbi mõeldud ja põhjendatud. Ajalooliste isikute nimed, raamatute pealkirjad, kunstiteoste nimetused jmt. tõlgime traditsiooni järgides, nii nagu neid eesti keeles varem on tarvitatud. Igasuguseid andmeid on alati kindlam kontrollida mitmest teatmeteosest.

JA NÜÜD TÕLGIME; MEID ÄHVARDAVAD TUHANDED KARID

Ühes ammuses tõkeloos oli juttu naistest, kes seisid ja ootasid bussipeatuses. Järgmine tõlkija kirjapandud lause kõlas: «Nad kogunesid keskele.» Toimetaja hämmelduse lahendas venekeelne tekst, kus oli öeldud: «Они собирались в центр», see tähendab, tahtsid sõita südalinna.

Utleme, et meil on eeltingimus täidetud: oskame vene keelt ja saame sellest õigesti aru. Kuid ka õigesti arusaadud lauset paberile pannes võidakse eksida seetõttu, et lastakse end mõjutada vene keele lauseehitusest, käändelõppudest, teistsugusest aegade ja lauselühendite tarvitamise traditsioonist. Lühidalt tüüpilisematest ohukohtadest.

Alustajatele teeb sageli raskusi kõrvallause seostamine pealausega: teda ootas tõelise poedi tulevik, kes pühendas kogu oma elu luulele; nagu ta ei teaks V. tegudest, keda peetakse silmapaistvaks revolutsionääriks. Väidetakse, et öeldu sisu on mõistetav, lugeja saab õigesti aru lausest: aias jalutades kuulas ta pealt müürseppade juttu, kes parandasid aiamüüri. Vahel aga tundub, et lugeja taiplikkusele apelleerimine läheb üle piiri: markii kodus, kes tahtis hertsogiks saada, ei oleks iial juletud kõnelda midagi niisugust; neid oli pärit Troojast, mis sarnlesid früügia mütsiga. Kui eesti keel oleks isoleeritud nähtus ja sünnitaks iseenesest aeg-ajalt mõne sellise konstruktsiooni, poleks mõtet tuuleveskitega sõidida. Et see aga nii pole, et jõnksuga laused, mis sunnivad lugejat mõtteakrobaatikat tegema, sünnivad teise sõnajärjekorraga keele abitul tõlkimisel, näib probleem praegu olevat tõsisemgi kui ajal, mil Aavik no-genitiivi välja mõtles. Korrakem tema sõnastuses lihtsat emakeele reeglit: «Sõna, mille kohta käib kõrvallause, tuleb paigutada võimalikult vahenditult selle kõrvallause ette (ainult erilisis juhtumeis võib kõrvale kalduda sellest põhimõttest).» Vene keelest tõlkijaid lohutagu, et samasugune täiendi ja põhisõna järjekord esineb teisteski keeltes ja teeb peavalu näiteks ka prantsuse keelest tõlkijatele! Lause muutub kohmakaks, kui vaele panna selle: Nad kuulasid teda vaikides, rõhutud selle inimese lihtsa eluloo sügavast mõttest, keda oli loomaks peetud... Veelgi halvemini kõlab katse sõna kordamise abil probleemist üle saada: Vähehaaval muutus ta ettepoole suunatud pilk piinatud inimese pilguks, inimese, keda on haaranud suur mure. Lugeja tajub küll õigesti lauset: Sellal käis Senat alailma B-le peale, nõudes tegutsemist, ettevõtte ulatus aga, mille eesotsas ta seisis, oli tohutu, kõike korraga ei jõudnud. Ühemõttelisem oleks olnud lihtsalt: ettevõtte, mille eesotsas ta seisis, oli tohutu... Niisuguste lausete ümberkonstrueerimine on vahel üsnagi raske, oleneb alati konkreetsest kontekstist ja muutub hõlpsamaks kogemuste kasvades. Vähemalt eesmärk peaks olema hullemaid ebakõlasid vältida, niipalju kui võimalik taotleda sujuvat, loomuliku sõnajärgiga lauset.

Vene keele mõjul eksitakse palju grammatiliste aegade tarvitamisel. Tsiteerin H. Saarit: «...kehva tõlkemaneeri mõjul on asjad korrast ära eesti pöörd sõna minevikuaegade tarvitamisega.» («Keelehääling», lk. 20.) Eesti keele kolm minevikuvõimalust — liht-, enne- ja täisminevik — on keelevaistu nürinemise tõttu loovutamas positsioone lihtmenevikule. Näiteid võib leida peaaegu igast tõlke- (ka algupärandi) käsikirjast: jätnud ukse ja akna vahet käimise, millega ta tegeles jumal teab kui kaua (→ millega ta oli tegelnud); kolm kuud tiirutan niisama tühjal (→ olen tiirutanud); kui päike kõrgele tõusis, tegid mehed peatuse (→ kui päike kõrgele oli tõusnud); kaks aastat hapnen siin sigalas (→ olen hapnenud). Pole mõtet seniõeldut siin korrata; selge on, kes on süüdi, ja iga tõlkija püha kohus on hoolega läbi lugeda, mida kirjutavad sellest tõsisest asjast H. Saari «Keelehäälingus» ja E. Kindlam raamatus «Meie igapäevane keel».

Aegade kasutamise eripäraks vene keeles võib pidada võimalust lühikese jutustuse kestel minevikult olevikule üle minna ja jälle minevikku tagasi tulla. Meie rangemad reeglid sellist segiläbi hüplemist heaks stiiliksi ei pea. Kui autor on alustanud minevikuvormis, tuleb jooksva tegevuse kirjeldamisel valitud ajale kindlaks

jääda, juhuslikud lause või paari pikkused olevikkühüpped minevikuvormi viia. Olevikuvormis jutustus on intensiivsem, tempokam, tõstab lugeja otsese osalejana toimuva keskele. Dramaatilisemat kirjeldust taotlevad lõigud jäävad muidugi terves ulatuses olevikku, kuni see on sündmustiku arenguga põhjendatud ja loogiline.

Vahel kipub tõlgetes kaduma tingiv kõneviis. U. Liivaku väidab, et originaaltekstides ja kõnekeeles liialdatakse tingiva kõneviisiga, tõlgetes on lugu küll vastupidine. Mille eest pidi teda armastama? küsib tõlkija, loomulikult küsib: Mispärast oleks pidanud teda armastama? Veel paar näidet: Ja ma palun, et ma ka edaspidi ei jää ilma teie meeldivaist sõnumeist; A. tahtis kutsumata külalisele tuule alla teha, aga teda hoidis tagasi H. hiigeljõud. Kindlasti oleks parem: ei jääks, A. oleks tahtnud. Ainuvalitsevaks on muutunud sõnastus: ei tea, mis siis saab, kui me kõik kokku tuleme, kuigi kahtlust väljendavas lauses oleks loomulik öelda: ei tea, mis siis saaks, kui me kõik kokku tuleksime. Ilmselt on eesti keeles sisuline vajadus tingiva kõneviisi järele siiski sagedasem kui vastava vormi esinemine vene keeles.

On teada, et kunagi ei saa sõna tõlkida omaette, üksikuna, muust tekstist eraldi seisvana, ometi tehakse seda sageli, kui dialoogi tõlgitakse. Vene dialoog on napp, meie mõistes väljajätkeline, sageli verbita, eesti keel aga on keelestatistika andmetel märksa verbilembesem kui vene keel. Meie ei saa öelda: «Aga kuhu sina?» või: «Mis tema?», see oleks mõnigi kord lihtsalt arusaamatu. Et dialoog kõlaks loomulikult, peab ta eesti keeles olema täielikum, täpsem, mõte peaaegu alati lõpetatud: «Kuhu sina lähed?» või: «Mis ta ütles?» Paarkümmend aastat on Nataša Pierre'ilt ahastavalt küsinud: «Kuidas te ometi? Miks te niiviisi?» Ну что? — Да ну! või: Что ты? — Ничего! jmt. tõlkimine oleneb täiesti kontekstist, mõttearendus peab olema loogiline ja õige. Ei saa tõlkida sõna-sõnalt: kuidas ma siis ei nuta? Kontekstist olenevalt võib see tähendada see ajab ju nutma; muidugi ma nutan; miks ma ei peaks nutma jne.

Dialoog ja loodusekirjeldused ongi see proovikivi, mis näitab, kas algajast võib saada ilukirjanduse tõlkijat. Siin pole punktipealsest sõnade rittapanemisest mingit tulu loota. Kui harilik jutustav tekst nõuab tõlkijalt loogilist mõtlemist, siis eeldab maastiku kirjeldamine kujutlusvõimet, kujundlikku mõtlemist, pildinärvi, dialoog peale selle veel dramatiseerimisoskust. Just siin tuleb ilmsiks, kui palju peab tõlkija teosest teadma, kui palju ta peab arvestama seda, mida sõnad otseselt ei sisalda, vaid mis jõuab meie teadvusse kaudselt, konteksti abil ja teksti tagant.

Tõlkevõistluse töödes oli dialoogi puisus ja ebaloomulikkus päris tavaline: «Misjooks ta neid?», «Too lausa vihkab kohe! Mille eest?», «Vaata seal, vennas, hullemaid asju juhtus.» Samasse mõtteamputeerimise tüüpi kuulub ka laulu pealkiri, mida Eesti Raadio teadustab: «Aga mulle milleks?» (А мне-то зачем?), mis laulu sisu järgi võiks olla kas mulle on see nüüd ükskõik, see ei huvita mind enam vms.

Niisiis, dialoogi sõnastus peab olema loomulik, mõte lugejale niisama selge, nagu see on vene lugejale vene keeles. Konteksti abil on see alati saavutatav ja õnneks ei satu eriti sageli ette sellist ilusat ütlemist nagu: «Нет уж, что уж тут, брать так брать, а так уж, что уж тут.»

Erinev on kummaski keeles ka sõnajärjestus. Kuigi sõnade asend lauses on eesti keeles erakordselt liikuv ja vaba, sõltub sellest lause sujuvus, mõistetavus, lauserõhk jpm. Kuidas mõista lauset: ... ütles kapten, laotades nurgalauale vilunult ja kiirustamata targeldatud lina? Ülevaate sõnade järjekorrast lauses ja seda mõjutavatest teguritest leiab tõlkija J. Valgma ja N. Rembali «Eesti keele grammatikast». Meeles maksab pidada eesti keelele loomulikku omadussõnaliste täiendite järjekorda, mis vene keele mõjul kipub vahel käest ära minema. Nii nagu grammatika ütleb, on meil tavaks esmajärjekorras ära märkida suurus (suur sinine järv), sellele järgneb tavaliselt kuju või värvus (väike ümmargune padi, väike kollane vaas) ning seejärel materjal (sinine villane seelik). Mineviku kesksõna asetub nimisõna juurde: puuvillane heegeldatud pluus, hele lakitud põrand. Loomulik sõnajärg (näited N. Rembali loengutest): peatus kõrges valges saalis, nägi väikesevõitu kõhna pisut vimmas süsimusta eite. Selliseid täiendirodusid kohtab tõlkija, kui kirjanik on paari lausesse surunud tegelase välise isikukirjelduse.

Ilma- ja kaasaütlevas käändes oleva täiendi asendist sõltub tähenduslik vahe: täiend põhisõna ees märgib olulist ja püsivat tunnist (siniste silmadega mees, pika sabaga kass), põhisõna järel ajutist, juhuslikumat olukorda (korv õuntega, mees redeliga). Vene keele mõjul domineerib tõlgetes järelasend.

Valesse asendisse kipub vene keele mõjul tõlgetes määrus, mis ka kõnekeeles

trügib usinalt lause algusesse, aluse ja öeldise vahele. Loomulik on öelda ma tulen kohe, ma toon varsti sulle raamatu, mulle meeldib väga lugeda. Tõlgetest võime paraku lugeda vene (ja inglise) sõnajärge: ma kohe tulen, ma varsti toon, mulle väga meeldib.

Tõlkija saamatust ilmutavad sabajupiga laused: Sellepärast on äärmiselt tähtis kasutada praegu avanenud võimalused ja eelised ära ning lahendada ülesanne — vabaneda pikemaks ajaks Saksa ohust — kardinaalselt.

Võõrsõnade tõlkimisel on oluline meeles pidada, et eri keeltes on neil erinev kasutussagedus ja sageli ka erinev tähendus. Võõrsõna ja omasõna vahekorra eesti ja vene keeles räägib põhjalikult U. Liivaku ja H. Meriste raamat «Kuidas seda tõlkida». Igal juhul peab võõrsõna häälestama tõlkija ettevaatlikkusele: eesti keeles kasutatakse võõrsõnu küll rohkem kui soome keeles, aga märksa vähem kui vene keeles. Sama sõna, isegi esimese eesti vaste tarvitamine võib eksiteele viia. Ruudukujuline punane sigaretikarp «Drug» on mälestuste järgi hoopis kandiline karp, ajalehe agendid on meil loomulikult ajalehe kirjasaatjad. Стыхийное бедствие ei ole stiihiline nuhtlus, nagu korra on tõlgitud, vaid loodusõnnetus. Стихия tähendab vene keeles esiteks stiihiat, loodusjõudu, teiseks ka algainet, elementi (maa õhk, tuli, vesi), teine tähendusvõimalus näib sageli ununenud olevat.

Sõnade otsese ülekandmise hukatuslikkust demonstreerib ka järgmine näide: Tema isa oli ebatavaline mees, ütlesin, et ta tegutses maagiliselt (действовал магически, s. t. mõjus müstiliselt).

Selliseid mõisteid ja väljendeid, mida ei saa sõnatükkide või üksikute sõnade kaupa teise keelde üle kanda, sisaldab hulgaliselt iga keele sõnavara. Tõlkevõistluse prooviti osade kaupa tõlkida sõna двуличный (=vastupidav, sitke, taluv): Küllap nad topelt soontega on, et nõnda palju taluvad; они сцепились (=läksid karvupidi kokku): nad haakusid. Siia kuulub venelaste «igavene sulg» ja «merek-hunt», mis meil on igavesest ajast igavesti täitesulepea ja merekaru. Esimese sõnaga naljalt ei eksita, aga merekaru on uuesti hundile alla jäänud ühes 1978. a. ilmunud reisiraamatus. Eestlase meelest on laisk nähtus vorst (laiskvorst, vedelvorst), soomlase meelest Jaak (laiskajaakko), sakslase arvates kasukas (Faulpelz).

Mõned piltlikud väljendid võivad eri keeltes sisult, vahel ka vormilt üsna lähedased olla. Mitu keelt kasutab samas tähenduses viies ratas vankri all: как пятое колесо, das fünfte Rad am Wagen, the fifth wheel of the coach. Eesti ja vene keeles on samakujulised juuksejuurteni (punastama) ja до корней волос, näripuga näitama ja показывать пальцем, kõikaid kodarasse pilduma ja вставлять палки в колеса. Palju rohkem on aga igas keeles selliseid kivilinenud fraseoloogilisi väljendeid, mille sõnasõnaline tähendus pole tegelik ja mis otse ülekantuna muutuvad mõttetuseks. Kui öelda venelasele vene keeles see ajab südame täis, ei saa ta teist üldse aru. Sama mõtte ligilähedaseks seletamiseks tuleb vene keeles kasutada hoopis teist anatoomiat ja füsioloogiat: портить кровь, сидеть в печенках, трепать нервы, kuigi need väljendid märgivad kestvamat närvidele käimist, ärarahandamist ja äratüütamist. Ühelegi ei vasta täpselt ka mul läks kops üle maksa (kuigi fraseoloogismide valimik nii väidab), äkilist vihastamist väljendab päris tavaline verb разозлиться.

Niisiis on loomulik, et võõra keele õpetamisel pööratakse fraseoloogismidele suurt tähelepanu. Harvaesinevad fraseologismid võivad saada komistuskiviks kogenud tõlkijalegi. Kes oskaks arvata, et täiesti arusaadav поехал в Рыгу võib fraseologismina tähendada midagi hoopis ootamatut! Kuigi meil pole seniajani eesti fraseoloogia sõnaraamatut, aitab tõlkijat vähemalt alguses A. Reitsaku «Valimik vene fraseologisme eesti vastetega», mille lõpust leiame ka eestikeelsete vastete registri. Valimikku tuleb kasutada kriitiliselt — paljud vasted on ainult ligilähedased või seletavad. Vajalik raamat tõlkijale on F. Vaka «Suured ninad murdsid päid...», ka selle lõpus on käsitletud fraseologismide indeks.

Range reegel tõlkijale, mis eelnevast võib-olla veel sõnaselgelt välja ei tulnud, kõlab järgmiselt: vene keelele omased ütlused, püsiväljendid ja fraseologismid tõlgitakse eesti keele ütluste, püsiväljendite ja fraseologismidega. Ei saa sõna-sõnalt tõlkida: mis maksab nael viletsust, kui õige vaste on näguripäevi nägema. Meil õnnestus leivarahaga eest naabritel maad osta on tegelikult meil õnnestus võileivahinna eest... Seejärel sõelused külalised oma kuninga kondikesi — et külalised polnud arheoloogid väljakaevamisel, siis nad peksid keelt kuninga üle, rääkisid teda taga, võtsid kuninga üksipulgi läbi vmt. Teisest trükitud tõlkest võib lugeda: «Kärbeste söömine ajab oksele!» jätkas Andrei pärast vaikust. Kindlasti ajab, kui keegi peaks tõemeeli seda tegema. Ainult et kirjanikul nii jõhkral plaani oma tegelasega

ei olnud: проглотить муху tähendab vaikides, alandlikult solvamist ja ülekohtu taluma, see ajabki Andreid iiveldama. Tõikekäsi kirjust loeme: Tähtsam seisis alles ees — milleks tarastada juurviljaaeda ja mida see lõppkokkuvõttes annab? Ožegovi sõnaraamat seletab: огород городить — tülikat ja tulutut asja ette võtma. Niisiis on lause mõte: tähtsam on alles ees, miks tegelda praegu tühja-tähjaga, mida see annab?

Nähtavasti ei tajuta fraseologismina vene keeles sagedast ütlust как будто язык проглотил. Keel laseb endaga fraseologismides palju asju teha: kui me lõunalauas sööme keedetud keelt hernestega, tahab see keele alla viia või keele kõhtu viia, tähendab, maitseb meile erakordselt hästi. Проглотить язык tähendus on vait jääma, kõnelemast, lobisemast lakkama ja seda väljendit tuleb tõlkida omakeelse väljendiga. Samatähenduslikke ütlemissi on meil terve hulk: nagu oleks kõnevoime kaotanud, suud lukus hoidma, suud pidama, suud kinni hoidma, kinni panema, suu vett täis, ei lausunud musta ega valget, tummaks jääma, vastust alla neelama jne. Neid või paljusid loetlemata jäänud ütlemissi kasutades tuleb muidugi arvestada väljendi sobivust konteksti.

Vahel eksitakse eestikeelsete ütluste tähendusvarjundis: ülepeakaela tähendab kiiresti ja lohakalt, tormakalt, uisapäisa; kui tahetakse öelda, et midagi on nii palju, et jõud ei käi üle, on õigel kohal üle pea: tööd üle pea, üle pea võlgades või mõni muu võimalus — tööd kuhjaga, kõrvuni armunud. On vahe, kas jääda silm silma vastu või nelja silma alla — esimeses väljendis on tuntav vastaspooluste, kokkupõrke varjund, teises kõrvaliste pilkude eest varjatud, salajane usalduslikkus. Kuigi öeldakse poole suuga lubama ja poole kõrvaga kuulma, ei öelda siiski poolt silma kinni pigistama, vaid silma (ühte silma, teist silma) kinni pigistama.

Kõik kohaliku koloriidiga ütlemissid, võrdlused jmt. on tõlkimisel kasutamiskõlbmatud, näiteks pikk nagu Kolga metsa mõrtsukas, nina nagu Nissi kiriku torn või sassis kui Kört-Pärtli sark (pühapäeva hommikul).

Õige lahenduse leidmine tekitas raskusi ka tõlkevõistlusest osavõtjatele. Играть в казаки-разбойники kõige sobivam vaste tundub olevat kassi ja hiirt mängima. Muid pakutud variante: kasakaid ja röövleid, röövleid, röövkasakaid mängima (bukvalistlik otsetõlge!); varast ja võmmi, sulgi ja võmmi, pätti ja politseid mängima (eriti politsei seostub hoopis teise ajaga); pimesikku, tapmist ja tagaajamist mängima (veidi lapsemeelne tegelaskuju arvestades); Ali Babat ja röövleid mängima (kauge; kui autor oleks tahtnud, oleks ta ise võinud seda kasutada!); ei hakka teid taga ajama (ümberjutustus, mitte tõlge!). Голой рукой не возьмешь, mis tähendab suurema vaevata, erilise pingutuseta kellestki või millestki jagu saama, oli üsna sobivalt tõlgitud igauhe hammas minu peale enam ei hakka, õige, aga tuimem on ka niisama lihtsalt või paljaste kätega jagu ei saa. Paljakäsi ära tule ligigi viib juba valele rajale, samuti ära ikka tule mütsiga lööma või pole igauhe tõugatalukata; ega meie pole viletsad vennad on tähenduse poolest päris kaugale läinud; kes siis sita pealt riisunud on nõuaks teist lähteteksti kraad lamedamas stillis; kirvega kurgi ei püüa ja mind juba haneks ei võta tähendavad ühte ja sama — alt ei vea, siia ei sobi kumbki. Mõned lahendused ilmutasid küll fantaasialendu, aga mitte mõttetäpsuse taotlemist: ikka on kas kärss kärnas või maa külmunud, ega end odavalt ka ei müüda, ega seegi ilma vaevata tule, niisama lihtsalt sellist (= korterit) kätte ei saa.

Leidub muidugi ka niisuguseid fraseologisme, millele parimagi tahtmise juures eesti keelest võrdväärset ei leia, näiteks küllalt sageli esinev от (с) жиру беситься. Ei usu, et Reitsaku pakutud pikka analoogi ei sünni sööma ega mahu magama kuskil kasutada saaks. Lahendus oleneb jällegi kontekstist ja tõlkija leidlikkusest.

Nii nagu ütlused ja kõnekäänud, tõlgitakse ka vanasõnad vastavate eesti vanasõnadega. Каков грех, такова и расплата on kuidas koer, nõnda malk, у бора-того телата, у бедного — ребята on rikkal leiba, vaesel lapsi. Ühteviisi ähvardab nii fraseologismide kui ka vanasõnade puhul oht, et piltlikku, kirjeldavat väljendit ei tunta ära, ei peeta fraseologismiks või vanasõnaks, vaid arvatakse olevat autori kujundlik ütlemine. Selle häda vastu aitab ainult üks rohi: ikka ja jälle sirvida sõnaraamatuid, kontrollida vanasõnade kogumikest, kas siiski pole tegu rahvalikku päritolu, üldlevinud vanasõnaga. Mingil määral aitab algajat tõlkijat A. Reitsaku «Valimik vene vanasõnu eesti vastetega», enamasti tuleb kasutada vene vanasõnade valimikke (mida on palju) ja eesti vanasõnade kogusid (mida on masendavalt vähe). Samuti pole eesti keeles olemas л е н д с ѓ н а д е (kirjandusest, sageli piiblist käibele läinud või tuntud isikutele omistatud tabavate väljendite, aforismide jmt.) kogumikke ega ladina sententside valimikke. Lendsõnade hulka kuulu-

vad: pärast mind tulgu või veeuputus; seesam, seesam, avane!; mis head võib tulla Naatsaretist; kolmkümmend hõbeseeklit jne. Nende tavapärast, eesti keeles sagedamini kasutatud kuju pole tõlkijal peaaegu kuskilt kontrollida, tihti jääb üle loota ainult oma mälu. Vahel on küll mulje, et tõlkija ei kahtlustagi traditsiooni olemasolu — katkendis kümnendast käsust, mis on tõlgitud ei tema orja ega eeslit, võiks meie erinevate tõlgete alusel olla küll härga, eeslit või veiseid, mitte aga orja, vaid just kooliõpilastel oleks hädasti vaja käsiraamatuid, mis aitaksid neil aru saada kirjanduses ja kunstis korduvatest, kaugete aegade ni ulatuvatest, kõigis kultuurkeeltes tarvitusel olevatest ütlustest, sententsidest ja kordusmotiividest. Kui lugeja neid ära ei tunne, ei taju selliste kujundite tagamaad, jääb tal raamatust üsna palju saamata. Veavõimalused ähvardavad peamiselt omakeelse teksti kirjutajaid — nii ringles ajakirjanduses ja jõudis raamatussegi mälu- või näpuveast sündinud kas kilbi all või kilbi peal, mis õigel kujul ei meenuta sugugi kilpkonna ja kõlab, nagu me kõik teame, kas kilbiga või kilbi peal. Kui juba ladina keelt kasutada, siis dix ei ole seesama mis et cetera, ja kui eesti keeles sõna küllap tahab enamasti olla lause alguses, siis dixi ainus õige paik on olla artikli (kõne) viimane sõna. Vigaseks võib muutuda ka kirjapilt — hulk aega tagasi ilmusa ajalehes pealkiri Habent sua fata, libelli!, mis tähendab, et raamatutel on igaühel oma saatust, ja on õige ilma komata. (Tegijal juhtub mõndagi, ja ausalt öelda on vahel päris südantkosutav leida ajalehest mõnda toredat pealkirja, näiteks: 450 AASTAT «EESTI RAAMATUT» või: Kas lakata karjatamast?) «Nooruses» ilmuma hakanud sententside rubriik on seetõttu tervitatav nähtus.

Kõige muu kontrollimise kõrval ei tohi unustada päris- ja kohanimesid. Võõrpärisnimede hääldusest lähtuv kirjutamisviis vene keeles võib mõne nime üsna äratundmatuks teha, viimastel aegadel on mõnes vene entsüklopeedias toodud ära nime omakeelne kuju; õige nimekuju leidmine ja kontrollimine on loomulikult tõlkija ülesanne. Ettevaatust ka vene kohanimedega! Rajoonide ja asulate nimetused ja kõik neilt nime saavad asutused kirjutatakse vastavalt rajoonikeskuse nimele — vene keele omadussõnaliide langeb ära, Уманский, Черкасский и Тарашинский р-ны saavad juurde ainult omastava käände lõpu: Умани, Тьеркассö ja Тараштша rajoon. Петровский дом культуры võib olla nii Petrovo, Petrovka, Petrovski kui ka Petrovskoje kultuurimaja. ENE-s fikseeritud Kljutševskaja Sopka (Aasovi Meri!) on halvem kui paralleelne Kljutši vulkaan.

ARUMAA SÖNASTIKUST JA KULUNUD TÖLKEVASTETEST

Eakas Arumaa sõnastik on suurepärase sõnastik, sisaldab imekspandavalt palju, eriti vene keele sõnavara seisukohalt. Loomulikult puuduvad sealst pärast 1940. aastat käibe le tulnud terminid ja hilisemad tähenduste nihked. Seepärast tuleb tehnika, botaanika, zooloogia ja teiste erialade sõnavara, võõrsõnu jmt. kindlasti mujalt kontrollida. Kui meil aga eesti keele vastetest ja sünonüümidest nappus kätte tuleb, siis ei maksa süüdistada Arumaad, vaid iseennast. Paljud vasted on sõnastikus tõepoolest kohmakad: похоже на дождь on näeb välja vihma järgi, ent sellest pole raske õigesti aru saada: hakkab vist sadama, sätib sajule jne. Mitmed sõnarihmad on üsna kitsilt esitatud, kuid annavad sõna sisu ja tähenduspiiride mõistmiseks tavaliselt kätte õiged juhtnöörid. Ja veel kord tahaks kurtjatele meelde tuletada, et tõlgitakse ka gruusia või jaapani keelest, kust ei ole ega tule mingisugust otsesõnastikku. Pealegi on mahult suur, kuigi veidi vananenud sõnastik tõlkijale alati tulusam kui uus, aga väike sõnaraamat.

Süüdistagem siis iseennast, et mõnda Arumaas leiduvat vastet pole nagu osatud tähelegi panna, mõni vaste on armuheitmatult üle eksplateeritud ja stambiks muudetud ning mõnele napimale sõnaseletusele pole osatud loogiliselt järgnevaid sünonüüme leida.

Любить vasteks on Arumaa sõnastikus armastama; armatsema. Veel sagedamini on see meeldima, sallima, eitavas tähenduses vahel ka ei huvita.

Человек ja люди on inimene, inimesed, sagedamini küll mees, mehed, vanemas kirjanduses ka teener, igasugune käsutäitja.

Безжизненный vasteks on Arumaal ainult elutu. Lisaks: tuim (hää), tõnts (pilk), tundetu, puine, osavõtmatu, nüri.

Зря — Arumaal asjatu, asjatult, tarbetult. Vastavalt kontekstile ka ilmaaegu, tulemusteta, tühja (mis sa tühja lobised), tühja-tähja (peale raha kulutama).

MARET KÄBIN

Уже — juba, уже не — (ei) enam, enam mitte; vahel ka alles: See kõik nõudis aega, mistõttu deklaratsioon avaldati juba (p. o. alles) pärast konverentsi lõppu.

Неторопливый, неторопливо — Arumaal kaks vastet: kiirustamata; aeglane. Kiirustamata asemel sobib kasutada ka aeglaselt-sünontüüme: pikkamisi, pikkamööda, aegamööda, pisitasa, vähehaaval, hiljakesi, ruttamata, pikka, tasakesi jne.

Зябкий — Arumaal külmakartlik, -tundlik. Vahel võiks ka lihtsalt külma pärast (käsi hõõruda), jahedusest (õlgu väristada), külmast kügelda jne.

Собеседник on Arumaa järgi jutukaaslane, kaasvestleja. Puudub vestluskaaslane. Собрат on Arumaal kaasvend (ja seda on nii tõlgitudki!), kuigi samas on teine vaste: vennas. Lisada võiks seltsiline. Kaasreisija on pigem reisikaaslane, kaastöötaja järele midagi muud kui töökaaslane.

Отблеск ja отзыв on andnud piiramatu voli vastuhelgile ja vastukajale. Olgu helgiga kuidas on, aga kuma ja kaja kui peegeldunud nähtused ei vaja ette mingit täiendust.

Не-сõnade tõlkimisel jäävad algajad tõlkijad enamasti mitte-sõnade vangi. Tõlkevõistlusel oli немолодая девушка arvatud olevat mitte enam noor neiu, lehes kirjutati noormehes mitte kaela järgi kraega sõduripлууsis. Veel mitte vanad inimesed võiks pigem olla keskealised mehed. Невеселый on Arumaal kurb, nukker, tõlkijal mittelõbus (teema). Немногословный tõlkeks kasutatakse Arumaa vasteid mittepaljusõnaline, lühisõnaline; sõnakehv. Puudub kõige täpsem: napisõnaline.

Paljude не-сõnade kõige sobivam vaste on Arumaas toodud ära viimasena: небедный — mittevaaene, jõukas; негромкий — mitte vali, tasane. Tihti tuleb õige vaste ise tuletada: неблагожелательный — mitte heatahtlik (järelikult pahatahtlik), недвусмысленный — mitte-kahemõtteline (niisiis ühemõtteline, ühetähenduslik), непонимание — mitteamusaamine (= mõistmatus), нетактичный — ebatahtiline (= taktitu), неуверенный — ebakindel (= kõhklev, kahklev), недалеке — mitte kaugel (= lähedal, ligidal). Kui on oluline vältida selliste vastete liigset kategoorilisust, võib kasutada täiendavalt üsna, päris: небезынтересный — Arumaal mitte ebahuvitav, õigem: üsna huvitav, päris huvitav. (Ühes saksa keelest tõlgitud raamatus oli trükitud: Mu lugejaile ei või olla mittehuvitav jälgida lühidalt selle rahva ajalugu.) Igal juhul on kasulik järgida sõnastiku koostaja soovitus: otsida algsõna, s. t. eitusega sõnavormi. Vahel asendab не-сõna eesti keeles eitava ees- või järelliitega omadussõna (ebakorrektnel, mittesõõdav, kahjutu), vahel vastandsõna (heasoovlik — pahasoovlik, ilus — inetu, lai — kitsas), sageli väljendub eituse tegusõna abil, eitavas kõneviisis. Niisiis, некрасивая девушка on inetu tüdruk, это некрасиво — see pole ilus, кажется невероятным — see ei tundu usutav, не хуже тебя — niisama hästi kui sina. Selgitust ja abi annab tõlkijale E. Kindlami raamat «Meie igapäevane keel» (peatükk «Kuidas eitada ja millal eitada»).

Mõned sõnastiku vasted on mehaanilise, järelemõtlematu kasutamise tõttu teinud vaesemaks tõlkeraamatute keele ja sealtkaudu pääsenud lajutama ka maakeelsesesse kirjandusse. Paar näidet. Arumaa annab прощор vasteks avarus, ruumikus; lahedus. See, mida 1924. a. tõlgiti kuumad kõrbeliivad või lagedad kõrbeliivad, on nüüd vääramatult mõõtmatud avarused. Ju see kujutlusvõime laiskust näitab, kui s t a m b i k s m u u t u n u d s õ n a meelsasti ja mõtlematult kasutatakse. Avarus on eesti keeles abstraktne mõiste, omadus, nii nagu suurus, vaprus, kannatus, tänamatus, selle serveerimine konkreetse asjana on keelele võõras. Olenevalt sellest, mis tähenduses sõna прощор vene keeles kasutatakse, tuleb temas sisalduv mõte igal üksikul juhul tõlkida konkreetset nähtust tähistava sõnaga, abstraktses tähenduses esineb ta haruharva. Meie kujundiloogetika seisukohalt on ainuvõimalikud avarad väljad, ääretu stepp, mõõtmatud legendikud, lai taevalaotus, piiritu veteväli, otsatud põllud jne.

Teine us-liitega sõna, mille liigne tarvitamine näib tulenevat vene keele eeskujust, on глубина. Otsene vaste on Arumaal sügavus; sügavik; süvik. Kui meresügavikke veel kohtab, siis maa peal on asjad segamini: ehitati kaheksa võimsat kaitseliini sügavusega 250 kuni 300 km — sada korda sügavamad kui kuulsad Lõuna-Aafrika teemandikaevandused! Olenemata ruumi mõõtmetest öeldakse tõlgetes (ja mitte ainult seal!) toa sügavuses seisis veel üks voodi (kuidaspidi mõõta on toa sügavus?), salongi sügavuses seisis kapp, koridorisügavuses seisis keegi. Nagu me ei oskaks enam öelda toa teise seina ääres, toa tagumises seinas, toanurgas, koridori lõpus, koridori teises otsas, õuenurgas, hoovi teises servas, sügaval metsas, sügaval kaevanduses, kaugemal pargis, pargisopis, koopa sisemuses — jah, ja nii edasi.

Imelik asi on ka kõrged põhjalained, aga jäägu see kirjapanija südametunnistusele.

Sõna *necok* vasteks annab Arumaa ainult liiv. Liiv on samasugune aine nimetus nagu piim, kuld ja tint, seega on tegu võõra keele mõjuga, kui tõlkija в neckax mehaaniliselt tõlgib mitmusesse: jõgi kaob liivadesse. Ožegovi sõnaraamatust leiame täpsemini määratletud tähenduse: 1. liiv (aine), 2. liivaga kaetud maa-ala. See teine ta tavaliselt ongi, niisiis võtkem taas kasutusele sõnad liivakõrb, luited, liivaluited, liivapõndak, liivaseljändik, liivatasandik, liivik, liivak, liivakallas jne. Nähkem see vaev, et kas või geograafiaõpiku abil välja uurida, millega meil tegemist on, ja nimetagem seda õigesti!

Üht uut bukvalismi pakuvad tõlkijad küll omast peast, Arumaa selles toortõlkes süüdi ei ole. Jutt on algselt ingliskeelsest sõnast, mis vene keele kaudu nii kirjanduses kui ka kõnekeeles ägedalt peale tungib, nimelt ütlemisest сказать рост. Arumaast leiame: *rocr* — toost, tervisejoomine; lauakõne; провозгласить рост — toostima, kellegi terviseks klaasi tõstma. **ÕS ütleb:** lühike lauakõne klaasitõstmisel, tervisejoomine. Et lauakõne tundub liiga pidulik, tervisejoomine raskesti lausesse sobitav, tõlgitakse mõtte asemel lihtsalt sõnu. Harjumatu tundub, et eesti keeles võiks toosti tõsta (selle jaoks on klaas) või ütelda (nagu ka kõnet ei saa öelda). Kui jääksime siiski selle juurde, et tõstame klaasi, joo me kellegi terviseks, paneme ette klaasi tõsta või terviseks juua ning peame vahel ka lühikese lau- või tervituskõne! Võib-olla on hilja laiviini peatada, kuid vanaema Anna sünnipäeval öeldakse tooste kogu Butõrka külas tähendab ausalt ja keerutamata, et vanaema Anna sünnipäeval pidutseb terve B. küla või joob kogu küla.

Sõna, mille esinemissagedus on ebanormaalselt kasvanud tõlkijate süü läbi, on *взволнованный* — erutatud, ainus Arumaa sõnastikus antud vaste, kuigi samas verbi puhul on loetletud rohkem tähendusi ja sünonüüme. See erutatud olek valitsebki nüüd tõlgetes ja otsapidi ka originaalkirjanduses. Eeldaks tõlkijatelt siiski suuremat eritlusvõimet ja psühholoogilises situatsioonis orienteerumist! Vene keeles on selle hingeseisundi märkimiseks tõe poolest vähem sõnu kui eesti keeles, me teeme end ise väbatahtlikult vaesemaks. Nii nagu ei teaks me, kas tegelane pani jalga nõõpsaarad, kingad või kalossid, ning päästaksime end sõnaga jalanõud. Mahukas *взволнованно* hõlmab mitmeid olekuid, mida meie iseloomustame sõnadega elevil, pinevil, ärevil, ärevuses, ärritatult, häiritult, rahutult, kõhevil, ähmis, kohmetult, kahevahel, kerkvel, innukalt, kihevil jne. Kitzberg ütleb erevil, Vilde põnevusevärinal, Unt hingevärinal. Tõlkija laseb tegelasel küsida: «Kas sind ei erutagi see, miks ta nii tegi?», kuigi siin oleks õige sõna olnud: kas sind ei huvitagi... Kuid ikkagi — iga sõna saab kasutada ainult seal, kus ta on sajabrotsendilisel õigel kohal!

Palju sõnu on meil ka ütles-asendis seisvate sõnade rühmas: ütles — lausus, nimetas, tähendas, kinnitas, seletas, päris, kostis, arutas, rõhutas, arvas, toetas jne.; hüüdis — hõikas, kisendas, kilkas, kriiskas, huikas jne.; käratas — vandus, põrutas, röögatas, plahvatas, sähvas, siunas, ähvardas, noomis, laitis jne.; naljatas — pilkas, lõõpis, õrritas, irvitas, tõgas, nokkis, salvas, osatas, itsitas jne.; pomises — mühatas, ühmas, urises, ohkis, jorises, venitas, nõõksus jne. Neile lisaks tundmust väljendavad verbid: röömustas, kohkus, imestas, kahtles, vihastas, jäi kindlaks, kõrgendas häält jne.; käitumist või tegu kirjeldavad verbid: püüdis vabandada, kehtitas õlgu, löi käega, ei jäänud võlgu jne. Üks eesti kirjanik on (ühes teoses) otsese kõne järelasendis kasutanud sada viitkümmend sõna; erilise vaevata võib neile lisada veel ügi kolmkümmend. Järelikult on meil võimalik üsna detailselt iseloomustada ütlemise laadi, tundevarjundit, hääletooni, suhtumist öeldusse. Kena on, kui tõlkija tunneb sadakonda sünonüümi, aga ärgu ta lootkugi neid kõiki kunagi kasutada! Hea, kui kümne aasta jooksul kümnet vaja läheb. Ainult siis, kui meil tavalisena kasutusel olevate sõnade (käratas — põrutas, narris — nõõkis) ring on suurem kui vastav sõnaring teises keeles, võib varieerimine kõne alla tulla. Kui tõlgitav teos ei luba konkreetse neutraalsuse pinnalt kaugemale minna, on igasugune tõlkija lisatud värvivarjund, põhjendamatu «ilu» või ilmekuse taotlus muidugi kurjast.

Teistpidi kurjast on *обратился к нему* tõlkimine pöördus tema poole. Kellegi poole on võimalik pöörduda palve(kirja)ga või siis kogu keha pöörates. Vene keeles on väljend märksa argisem ja tähendab lihtsalt ütles talle. Ka rääkis ja kõneles asemel on sageli õigem kasutada ütles — millegipärast on viimasel ajal ka need sõnad usinad segi minema.

Järgmine sõnarühm, kus meie varud on peaaegu põhjatud, on onomatopoeetilised,

loodushääli kirjeldavad sõnad. Tõlkides tuleb arvestada, et vene keel (nagu prantsuse keelgi) lepib palju üldisemate iseloomustustega, eesti keeles on aga igale asjale või liikumisele vaja anda oma, õige ja kindel hää. Vahe on ka häälel ja helil — hää on üldisem, sinna alla mahuvad nii inimhää, oreli- ja pasunahää kui ka lärm, kära ja müra, helisid iseloomustab kõlavus, puhas toon — viulihelid, kellukese heli. Tõlkevõistlusel lasti kivi helitult vette kukkuda, õige on muidugi hääletult. Ei saa öelda, et oja helid on kütkestavad, oja hää on sulin, vulin vmt. Sõnakõla loob kujutluspildi, annab asjast ettekujutuse, seepärast pole sugugi ükskõik, kas miski asi sulpsatab, lartsatab, plärtsatab või plumpsab vette. Kostva hääle järgi võime kirjeldamatagi kujutleda eset, mis hääle tekitas, kas see on suur või väike, raske või kerge, lapergune või sile ja ümmargune. Ja teistpidi — kui tegevuskoht on ette kirjeldatud (suur linn, moodne sild), on raske uskuda lauset auto kihutab krabinal minust mööda. Seepärast — julgesti kasutada meie sõnarohkust, ainult kõlapilt olgu täpne ja õige!

(Järgneb)

Asta Põldmäe

JUTUSTA NEID AUSTRALIA NOVELLE

Raamjutustus on äärmiselt levinud võtte läbi mitme kunstiliigi, kuid üksnes siis, kui sellega tuleb tegemist kirjanduses, saab segavaks üks imelik vastuolu: mida meisterlikumalt on esitatud see, mis jääb raami sisse, seda tarbetumaks raam muutub. Või ka teisiti — seda küsitavam on võtte otstarbekus. Me tunneme, need kaks elementi ei tohiks oma headuses liiga silmatorkavalt võistelda. Me tunneme, üks elutõde saab nõnda rikutud. On ju tegemist kahe täiesti erineva materjaliga: üks, s. t. raam, peaks siis olema elu ise, teine, s. t. jutustus, aga millegi (olnu) sõnaline peegeldus. Suusõnaline. Mis tegelikkuses on juba tõesti kaks järsult erinevat asja.

Muidugi kirjanik pole süüdi, tema teisiti ei saaks, ja ka meie ei lase ennast petta: me teame väga hästi, et olgu kirjanik näiliselt kulisside taha astunud, jättes kogu vastutuse «jutustaja» paberist õlgadele, loo esitaja pole tegelikult ikka keegi muu kui tema ise. Aga tõsiste inimestena, ka kõiki leppeid austada tahtes, võiks meil vahetevahelgi voli olla küsida: kus küll need nii head jutustajad elus on?

Teinekord on tunda, kuidas autor isegi, märgates, et ta tegelane vist liiga sõnaosav on, asja heaks teha püüab, korraldades omamoodi blokaadi kaasvestleja-kuulaja vaimustusavalduste näol. Dostojevskil ei suuda kindralitütred, kuulates vürst Mõškini meenutusi elust Šveitsi külakolkas või kirjeldust Lyoni tapaplatsist, oma imetlust vürsti erakordse võime ees varjata, ning me leiame korduvalt vastavaid repliike.

Tavaliselt aga, paljudes Tšehhovi, Bunini, Babeli teostes jääb küsimus lihtsalt õhku rippuma ja unustatakse loo kulgedes tasapisi ära. Millega muidugi autor arvestanud ongi.

Aga jonnime edasi. Kus need jutustajad ikkagi elus on? Ja kus on see koht, kus nad seda tegema peaksid? Kui meid neljast küljest müüriavad raamatud. Kui seal niikuinii kõik kirjas seisab. Ma ei mõtle muistset jutuveestjat rahva hulgast, kes pidi olema imemäluga inimene ja kes sagedasti kandis edasi teatavat klišeed. Ma mõtlen päris harilikku inimest, kes — olemata kirjanik või näitleja — oskaks kõitvalt kõnelda omaenese elust. Või ükspuha millest, ainult et tema eesmärk oleks seltsamal kõnelemise hetkel kirjeldatavast elav, viimistletud ja kindla suhtumisvärviga pilt luua.

Mingil viisil on tänapäeval katsutud elus hoida kõiki vanu kunste. Kel lauluhääl, laulgu, kel tantsujalad või tahe midagi kasvatada, kirjata, kujutada, leiab samuti omasuguseid. Kuhu koonduvad jutustajad, kui neid üldse on? On olemas kõnekunst ja selleomane lektüür, aga see on hoopis omaette ilm. On kaotsi läinud belletristika sarmikas ulaharitlasest vend — ilus öeldud sõna — millel puuduksid kunstikavatsuse jalarauad ja oraatori kopsumaht, mis oleks vaba, värsked ja ennast piljav ega seisaks üheski hinnakirjas.

Kusagilt ta aeg-ajalt siiski ilmub, et kohe uuesti hälbida. Olen märganud, ta hoidub raudteede, laagriplatside ja mitmesuguste ootepaikade ligidusse. Kramplikult võõrastab ta televiisoreid. Vahel harva vilksatab ta järjekordades, ka haiglates. Kord raudteejaamas oli ta võtnud vana õpetaja kuju, kes keset ruttavat rahvavoolu vestluskaaslasele eksitamatult sõnu valis nagu ubinaid proovitud puust. Nägin, kuidas ta pause pidas, mõnukohti mõjuda lasi, ümber tihenemas kõrvaliste rõõmus sõõr. Aga siis tuli rong.

Hea jutustaja asjassesüvenemises on alati tõelise rahvalauliku suurt joont. Seda, mis oma täiuse on saavutanud teatavat tüüpi mansi hällilaulus. On nõndanimetatud ühe-ema-laulud, mida rahvaluulekogujail pole korda läinud lindistada. Selle laulu teeb ema ise oma lapsele ja laulab talle seda ta imikueas. Kunstnik nüüsiis on, on viis ja ka sõna, sõnast osasaajaid aga mitte ühte. Kellegi puhtetunni unne on imbunud kellegi laul, mis vaikis, kui päev silmad avas. Vaevalt on loomingus ülevamat silmapilku.

Küllap mitte üksnes kiirustamine, pigem ikka mõtlemise ja tunnete lõtvus on süüdi selles, et meie igapäevavestlused on üha enam omandamas telefonikõnede teatmelist iseloomu. Kui on paigad, kus teisiti ei saa, nagu trammid, sööklad, tänavakohtumised, kas asetavad need oma kohustuse paikadele, kus teisiti saab?

Tarve ise on ju alles. Me reisime ja meil on diapositiivid — nad õnneks ei ole veel õppinud rääkima. Me õpime keeli ja loeme raamatuid, aga mitte päris ühtesid ja samu — me kõneleme omadest teistele. Erilisel kohal viimase sortimendi hulgas seisavad muidugi tõlkijad, kel vaja loetust (näiteks toimetajale) võimalikult kõitev mulje jätta. Ja kes nüikuinii hea sõnavalitsemisega inimestena seda siis ka meisterlikult teevad. Olen olnud nüisuguste kaubategude tunnistajaks, olen arvanud ära tundvat ehedaid jutustajatalente. Ainult et, jah, sinna see kõik jääb.

Vaimuelu agulisse pilku heites leiame siingi väljasureva taide jaoks mõne reservaadi. Anekdooidid muidugi. Üks neid ebaisikulisi eneseväljendusvõimalusi, millega ei ole häbi välja tulla ka päris juhuslike kaaslaste ees ja mis oma keskmises nüriduses enam-vähem kohe meelest ära lähevad, nõnda et jutustaja, aimamata, et on arenduse tegelikult juba unustanud, lõpu hädaga juurde on sunnitud luuletama.

Lõpetuseks tahaksin meelde tuletada TRÜ kunstikabinetti Kaljo Põllu ajal, kus värviliste piltide kõrval täiesti enesestmõistetavalt püsis au sees värviline sõna. Nimelt seal pärineb teadmine, et botaanik Viktor Masing oma teravmeelsed rännukirjad kõnes kaugelt ületab; nimelt seal, matkapäevade rongiigavuses juhtus, et praeguse filmimehe Peeter Urbla poole pöörduti palvega: «Jutusta neid austraalia novelle!» Tähelepanuväärne, et just neid, jutt oli hiljuti ilmunud ja kõigile teada novellidest, mis aga sündisid ümber suurepärase jutustaja suu läbi — asi, millest kuulajaskond juba ette oskas rõõmu tunda. Kas on olemas praegu mõni nüisugune paik, mõni klubi või sõpruskond, kus täies teadmises meie käsutuses olevaist raamatumiljonitest koguneksid inimesed palvelena sedagi looduseandi?

VAIKELU

Teet Kallas: «Eiseni tänav». Romaan. «Eesti Raamat», Tallinn, 1979. 280 lk.

Meie hingeseisundeid või probleeme sageli vaid markeerivas proosas on Teet Kallase «Eiseni tänav» hämmastavalt reaalne ja umbne nagu unenägu. Pealkiri rõhutab keskkonda kui inimese kujundajat, kui midagi, mis tema mõtteid ja unistusi vormib, piirab ja teistsuguse, s. o. võõra eest kaitseb. Muu maailm ulatub siia kui «kuradi Boheemlane», Edvin Pärna jahmatav ennustus või Mustamäe soojustrassi ja muude mugavuste kauge kaja. See on peenem agul, kus elavate inimeste jaoks «ikka on leitud kusagil koht, kus võidi kergemalt läbi ajada...» (lk. 268). See on soojades toonides, kodusena antud sumbküla, kus kõik teavad kõigest midagi, ja on siiski linn, lõhnade, värvide, möödakolistavate trammide ja üle majade kõrguva «Viru» hotelliga.

Teet Kallas on jutustanud ühe tänavaga ajaloo ja mitme elu lood, siin toimuvad pisiintriigid ja rikkalikud söömingud sugulaste ning tuttavatega, kohmetu pidulikkusega alguses ja rameda kakkusega lõpus. Linnakeskkonnas on meil varemgi kujutatud (M. Undi «Sügisball», T. Vindi «Külaskäik vanematekoju», M. Saadi «Katastroof»), kuid vaevalt niisuguses elulises konkreetsuses, nähtusena iseeneses.

Rein Kasemaa kujunemislugu selles kontekstis (ja üldse) on tavaline ning romaan näitab ilmekalt, kuidas tavaline ja sündmustevaene elugi võib omal kombel huvitav olla. Kirjutatud kirjanduse taustal pole aga tegemist sugugi tavalise romaaniga, sest me oleme võõrdunud näiliselt probleemist, kuid elujõulisest karakterist. Huvitavam on olnud mingi saladust süü, pahe või pinge või tervet ühiskonda haarav momendiprobleem.

Rein ja Meeli Kasemaa perekond on visa nagu puu, mis ajanud sügavalt

juuri ja pole sugugi juhus, et sellest päevast-päeva elamisest, lohutult perspektiivivõtmest elust võrsuvad tõrjuvad hoiakud Ivo Pindi või Ain Voore maailma suhtes. Millestki ilmajäämise teadmine sunnib Rein Kasemaa ahnelt korterist korterisse kõndides mõtlema: miks just teistel on kõik, aga minul ei ole. Ebalevuses on liigse enesekindluse, loiduse ja tahtetuse alged, siit kasvab kadedus ja pahameel edukamate ja teistsuguse eluvaatega inimeste vastu. Ivo Pindi või Peeter Kaiheti tuntus sunnib Rein Kasemaa tuttav-olemisega eputama. Kaiheti surm vapustab Ivo Pinti aga kaugelt rohkem kui Kasemaa, kellest seegi sündmus läheb mööda nagu palju muudki. «Äkki polnudki isal midagi viga, äkki polnudki tal mingit valu ega salajast rahulolematust, mõtles Rein teine kord. Kust ma selle võtan? Lihtsalt elas, oli, suri. Nagu miljonid inimesed. [- -] Elas talle antud päevad ära nagu... poolunes. Selle peale mõteldes tundis Rein mingit ebamugavust. See häiris teda.» (Lk. 142.) Ja kõik.

Kas oleks romaan võitnud, kui Rein Kasemaa oleks pärast vapustust teadvustatud elule ärganud, kui raamatu algus ja lõpp ei kordaks sama rahulolevat situatsiooni, mille üle võimutseb Eiseni tänav kui sümbol? Võib-olla kunsti seisukohalt küll, sest oleme harjunud ootama, et esitatud elude lood ei jookseks nii lootusetult tühja. Aga vaevalt on see nõue maksev elutõe seisukohalt. Küsimus on, kumba eelistada. Samavõrd reaalne, et ka mingi muu vapustus (mida ei teostaks praeguses kirjanduses domineerima hakanud haritud naine kui emantsipatsiooni ohver) ei häiriks peategelase väljakujunenud maailma.

Vaatamata juba loetletud voorustele jätab romaan ometi mingi rahulolematuse tunde, nagu oleks meile lubatud rohkem, kui lõpuks anti.

Teadmine aja möödapääsmatust ku-

lust riivab Rein Kasemaa alluma harjunud teadvust ainult hetkeks, 26-aastane noor mees on lõplikult valmis ja ta unistused piirduvad «Žiguli» ning kooperatiivkorteriga. See on tarbimisele rajatud elu, alalhoidlikkuse ja rubla kaudu edasipürgimisele määratud tee, milles vaimsetel vajadustel pole kohta. Mehe vanus osutab kaasaega ja Edvin Pärna improvisatsiooni tabavus rõhutab loo igapäevasust.

Teet Kallase romaanis ei ole teravalt tõstatatud probleemi, probleem on romaan ise kui teatud eluhoiakute usutav esitus. Probleem on Eiseni tänavate kindlaseinalisuses, turvalisuses, sissepoolepööratuses ja tõrjuvuses. «... üks masendavalt lootusetu tänav» ütleb «see kuradi Boheemlane», kes väidab end selle lootusetuse pisikuid

Mustamäelegi kandvat. Mustamäele, kus toimuvad «Sügisballi» üksteisest irdunud ja üksnes hetkeks kohtuvate inimeste sisedraamad.

Kirjutamismaneerilt on Teet Kallase romaanil kohati kokkupuutepunkte eelkõige M. Undi ja T. Vindiga. Rein Kasemaa sisemonoloogi ja väliste kirjelduste oskuslik põimumine meenutab T. Vindi võtestikku «Külaskäigust vanematekoju» ja sulgudes antud tegelaste vanuse, perekonnaseisu jm. andmed M. Undi kõikteadjahoiakut «Sügisballist».

Nii haakub Teet Kallase «Eiseni tänav» meie praeguses proosas juba kirjutatuga, olles samal ajal täiesti iseisiva väärtusega romaan.

Ene Mihkelson

SURVED JA SALVESTUSED

Rein Saluri: «Rebane räästa all».

«Eesti Raamat», Tallinn, 1979. 180 lk.

Rein Saluri: «Mees teab».

«Perioodika», Tallinn, 1979. 56 lk.

Arvustus on juba tähele pannud, et Saluri teoste olulisi komponente on mitmesugused tekstisse põimitud lood ja pajatused, pärinegu need folkloorist või poploorist, olgu kelleltki kuulnud või autori enda juuresolekul juhtunud. Seda juba algusest saadi, vähemalt «Vaimustusest», aga võib-olla koguni «Krahvi pojast» peale. Uusima jutustuse «Mees teab», nagu ka «Väitekirja» allikaid on ilmselt üliõpilas- ja teadlaspoploor. Eraldada rahvasuust ülevõetud Saluri individuaalloomingu- na sündinust oleks ehk peenema vaatluse ja süvenenud uurimise teel võimalik, aga Saluri stiiliühtsuse juures mitte lihtne ülesanne. Lihtsam on tõdeda, et näiteks «Mees teab» banketilaudkonna lugudesse¹ on salvestatud mõndagi kaalukat sellest, mida nime- tame ajastu tööks. Mitte alati pole pajatuste otseühendus teose teemaga nii selge nagu siin. On kiusatus oletada, et ka autor ise ei anna igakord endale täpselt aru, miks ta selle või teise loo maha jutustab, vaid on usaldanud oma huvi ja intuitsiooni ja äraproovitud tõe, et rahvaloomingu kirjapanek tasub ennast ikka varem või hiljem. Nõnda siis «introvertsese» Saluris peitub rahvalik jutustaja, loomulikult

¹ Finessiks pean viikingi oma, kujundi mahu ja täpsuse pärast.

erinev eelkäijaist, n-ö. modernsem, kes, kui uskuda «Rebast räästa all», kavatseb ennast edasi arendada.

Saluri siinavaldatud näidendeil on ühist nii ta proosa- kui ka varasemate draamatöödega: eneseidentifitseerimise ja -proovilepaneku, valiku ja otsustamise probleemid, paaris- ja teisisikutegelaste süsteem, üldse tegelaskujude konstellatsioonid, abstraheeriv, võiks öelda, et ositi ka ekstraheeriv inimkujutus. Saluri draamad ei ole lugemisdraamad, kaks uut veel vähem kui kaks esimest. Nad on enam kuulamiseks vaatamisdraamad, oletada võib raadiodramaturgia mõju. Sealjuures dialoog ei olegi Saluri kõige tugevam kül, tihtipeale on midagi puudu või ülearu. Aga see pole kuigi tähtis, sest tema peamine tugevus on atmosfäär. Saluri tekstitagune potentsiaal vajab mõjumisruumi, õhku. Enamik seniseid lavastusi pole respekteinud Saluri diskreetsust. Ta näidendid ei talu põrandvõimlemist ega muid pakse lavakujundeid, häälepaisutusi ega kriiskavaid värve. Ka Saluri ekraniseering peaks tingimata olema must-valge. Lavastuse kõigi komponentide askeetlikkus («Kes ma olen?» Noorsooteatris) on üks resultatiivseid viise, kuidas lasta mõjuda Saluri jahedatel pingetel ja survetel. Nähtavasti on raske leida ka sobivaid Saluri-teatri näitlejaid. Tun- dub, et seni on tema tragikoomilist kuni traagilist üldtonaalsust tundlikumalt kaasa loonud noorimad, nimelt «Poiste sõituses» ja «Lasteaiaaonus».

Saluri on hakanud oma tegelasi karistama.

Südametunnistuse kaotaminekut asjaosaline ise karistusena ei tajuvat («Lasteaiaonu»). Tiide Pauli ja Värava Priidiku üsna kerge karistus käib siiski meheau pihta («Rebane räästa all»)² Jaanust («Mees teab») karistatakse moraalseste piitsadega, ja ta ongi liiga hea ning arukas, põlgab butafooriat liiga põlglikult ja muretseb Mihk-

² Sündmuste ajastamine, sümbolikasüsteem ja üldse kunstiline struktuur on selles jutus ebainimlikult täiuslik. Kirjanduse sõnakultuuri mõttes on Saluri püsinud algusest peale esirinnas, kirjutanud märkamatus, ent isikupärasel, s. o. parimas stiilis. «Rebases räästa all» leidub siiski ka üksjagu targeldatud väljendeid, nagu: *väljedad vibuseljad* — lk. 26, *mürgisaa-male* — 27, *lihtlabaseks sõidu lustimiseks* — 53, kui *märjuke vägisi kipub lõuapärased laiali kiskuma, siis surutakse supooled klaasist vaba käega koomale* — 57. Niisuguseid liialdusi saab vist seletada ja tervitada kui teadlikku pingutust stiilipiiride laiendamiseks.

ELU ON NÄHTUD, AGA...

Aarne Biin: «Tema kuninglik kõrgus». «Eesti Raamat», Tallinn, 1979. 168 lk.

Peamine etteheide peategelasele Rein Haaborule pole eriti originaalne. Selles samas võiks süüdistada mitut teistki tegelast meie tänapäeva kirjanike romaanides. Ja nimelt: autor ütleb oma kangelase olevat nii- ja naasuguse, aga teda säärasena kujutada ning talutada läbi romaani pole jätkunud väge. Antud juhul ei näe siin «kuninglikku kõrgust». Mõtlen kaht viimast sõna. Loomulikult märgivad need irooniat. Kuid kelle suhtes tasuks olla irooniline? Pilkevõiks pilada «kuninglikuks kõrguseks» Krauklist või Nipernaadit, Feliiks Krulli või äärmisel juhul isegi suurekalibrilist seelikukütti. Ent kes on Rein Haabor? Päril tavaline inimene veidi laienenud teadvusega. Ta võtab õppust Slavikult ja harjutab hääldamist, ent sellest on vähe. Talle on antud psüühikat, enesevaatlusvõimetki, kohati tunnetab ta loodust ja mõnda eksistentsiküsimust päris teraselt, isegi poeetiliselt. Siiski ei suuda ta olla see, kellenäha autor teda näha soovinud, ei jutumärkidega ega ilma. Haaboru elus juhtub mõndagi. See on päris kirju. Aga mitte ka nii

li pärast liiga püüdlikult. Rauli tobedates teooriates on rohkem suurt joont³ kui Jaanuse *comme il faut's*, ja «kui juba mängida, siis suure joonega,» teab isegi Tiide Paul (lk. 29).

Tegelikult ühiskond vajab ka diplomaate, vahetalitajaid näiteks kas või Mihkli ja Maestro vahel; Jaanus sobib selleks seda enam, et talle pole tundmatu ka tõsine töö. Juhul kui Jaanusel isiksuse piirid juba käes, ei oleks mingi õnnetus, vaid vastupidi, optimaalne lahendus, kui ta jääkski oma Jaanuse-rolli. Õnnetus oleks, kui isendi täispotents jääb käiku laskmata. Et Jaanusel võib see hetk alles ees olla, mille Tiide Paul maha magas, — hetk, mil tuleb tegutseda tagajärgedele mõtlemata, siis piitsutagem teda pealegi, profülaktiliselt.

Maie Kalda

³ Rauli üldistusaste võiks olla kõrgem: esindades kahtlemata üht tänapäevatuüpi, mõjub ta elust täht-tähelt kopeerituna.

palju, et hoiduda üllatusest, lugedes lk. 91: «Ei oska öelda, millal toimus murrang, millal hakkasin taga ajama välist, millal mäng saigi elu pärisuks.» Ei näe mängu! Elumehe resignatsiooniks pole põhjust. Ent mängule on kõik välja mängitud, idee esmajoones, nagu järelsõnast lugeda. Kui poleks säärast ambitsiooni, mõjuks raamat lihtsalt ühe-mehe-loona tüki maad soodsamalt.

Romaan on ebaühtlane. Alates peategelasest, kelle teadvus on saanud liiga erikihiline. Tundub, nagu oleks ühte inimesse koondatud palju omadusi, mis kõik omavahel kokku ei lähe, nagu lame «tekst» ja peen eritlusvõime. Siin oleks nagu mitu tegelast, keda autor pole täinud eraldi ilma saata.

A. Biinil on hästi mõeldud kavatsusi ja situatsioone-vastandusi, mis väärinuksid pikemaia arendusi ja psühholoogilisemat analüüsi. Nüüd on nad natuke kergekäeliselt ära raisatud. Näiteks sõltuvussuhe õrna ja lihvitud Slavikuga: kui see platooniline mees-tekiindumus «moodsalt» läbi kirjutada, siis saaks midagi päris toredalt köditavat. Ja kui näeme, et noorim naispartner, tudengiealine Leana on Rejnu-suguse jaoks arusaamatu ning vöö-

ras, kahtlaselt palju noor, siis kõneleb siin elu enese hääl. Samas ei meeldi mulle, et neiu esimesena mehe juurde läheb. Ja muidugi mitte moraalsuse, vaid kirjandusliku põhjendamatuses pärast.

Peategelase paljudest suhetest on eraldivõetuna igauks usutavam kui kokkuvõttes. Karjala-romaan on parim ja viimistletuim. Seadusliku abikaasa suhtes pole autor aus olnud. Ta kujutab teda ebapiisavalt ning sedagi erinevatest vaatepunktidest läbiseigi. Ei saa aru, mis temaga õieti juhtus. Probleem Tiia lapse oletatava isa ümber kipub naiivseks.

Oma esimese raamatuni jõudis taas üks inimene, kes pärit meie nooremale kirjanikkonnale ebatüüpilisest keskkonnast. Küllap tänu sellele, et A. Biin pole läbinud ahelat kool-kõrgkool—intelligentlikud ringkonnad, sain teada nii mõndagi jaamadest, kus Rein Haaborg oma eluteel peatunud. Huviavamate hulka kuuluvad leheküljed varustajate maailmast selle mitte alati sajabrotsendiliselt nõukogulike töö-

meetoditega. Ka elektriliinide rajamise aeg on suhteliselt tihedalt läbi kirjutatud. Üldse on näha, kuidas autori sulg enam õnnistust on saanud, kujutades selle hoidjale tuttavat: isiklikud mälestused, elamused autojuhtimisest, fotograafia mõnud, Karjala loodus.

Ja vastupidi. Kunstnike ateljee-elu kujutamisel pole eemalseisja naiivromantilisest käibekujutlusest palju kõrgemale tõustud. Miks siia üldse kunsti vaja oli? Ah jaa, muidugi, tegelase hinge peenendumisel kunstiteemast vaevalt mööda pääseb. Ent kokkupuude boheemidega ei tee kuninglikku kõrgust kõrgemaks.

Nõnda jääbki üldmulje, et raamatus on küll päris tihedaid ja maitsekaid lehekülgi, mis aga vahelduvad vastandlikega. Viimaseid pole esimestest vähem. Tervik jääb ebamääraseks. See paneb kahtluse alla autori enda mõtteavalduse raamatu lõpus, nagu talle lühikesed asjad ei sobiks. Selle raamatu põhjal sobiksid küll.

Meelis Pent

KROONIKAT

27. ja 28. juulil peeti Kurgjal C. R. Jakobsoni mälestuspäeva EPA teadusliku nõukogu laiendatud koosoleku, rahva-
peo ja kontserdiga. Aukülalisena võttis sellest osa Eesti NSV rahvakirjanik A. Hint.

27.—29. juulini oli Põlva rajoonis Saarljärvel Põlva rajoonilehe «Koit» luulekooli ja Tallinna Pioneeride Paale luulelaager. Ettekannetega esinesid H.-K. Hellat ja tõlkija I. Vananurm.

Suvekuudel külastasid meie vabariiki mitmed kirjanikud välisriikidest. Juuli lõpul käis Tallinnas estofiil L. Hannibal, kes on taani keelde tõlkinud A. Valtoni loomingut. 15. augusti

oli Kirjanike Liidu külaliseks Poola Kirjanike Liidu esimehe ase-
täitja J. Putrament abikaasaga. 16.—26. augustini külastas meie vabariiki Saksa DV kirjanik A.-M. Harold, kes on huvitatud E. Sõrmuse elust ja loomingust. Ta külastas E. Sõrmuse eluga seotud paiku, viibis Teatri- ja Muusikamuuseumis, kohtus Kirjanike Liidus H. Kõrvitsa, L. Rimmelga ja teistega, külastas Kirovi-nim. kalurikolhoosi ning vaatas studios «Tallinnfilm» E. Sõrmusele pühendatud ekraaniteoseid. 20.—22. augustini oli Tallinnas A. H. Tammsaare loomingu tõlkija N. Slabihoudova Tšehhoslovakkias.

JUHAN KÄOSAARE TÄHTPÄEVAKS

13. septembril sai seitsmekümneks kuuksaegne Tartu ülikooli dotsent ja Vilde-uuriija Juhan Käosaar.

Juhan Käosaar kuulub sellesse haritlaspõlvkonda, kes enamasti pidi end ise koolitama karjase, sulase ja tunniandja tööga. Nii viis visa hariduspüüd teda Põltsamaa Ühisgümnaasiumi lõpetamise järel 1931. aastal Tartu ülikooli rahvaluulet, kirjandust, eesti keelt ja filosoofiat õppima. Juba 1932. aastal määrati J. Käosaarele folkloorialase uurimuse eest teaduskonna kõrgeim, Peeter Põllu nimeline auhind. Ülikooli lõpetas ta 1937. aastal *cum laude* ning magistriskraadiga (väitekirj «Laste abellaul «Kits kile karja» eesti rahvatraditsioonis»).

Seejärel oli J. Käosaar Tartus H. Treffneri gümnaasiumis eesti keele ja kirjanduse õpetaja; 1939/1940 õpetas Tartu Õpetajate Seminaris ka soome keelt. Nõukogude Eestis sai J. Käosaarrest Tartu I Keskkooli õppealajuhataja ning eesti keele ja konstitutsiooni õpetaja, viimast ainet õpetas ta ka Tartu Õhtutehnikumis. Sellest piisas okupatsioonivõimudele, et teda koonduslaagrisse paigutada ja hiljem Tartust välja saata. Teistkordse vangistamise ja mobilisatsiooni eest põgenes Rakveres õpetajana töötanud J. Käosaar 1944. aasta veebruaris Soome, kus töötas Soome Kirjanduse Seltsis ja Helsingi ülikooli eesti keele ja kirjanduse lektorina. 1945. aastal tuli ta kodumaale tagasi ja valiti TRÜ eesti kirjanduse ja rahvaluule kateedri dotsendiks. Lühemat aega oli ta ka Kirjandusmuuseumi teaduslik sekretär ja Tartu Pedagoogilise Instituudi kateedrijuhataja. 1961. aastal läks J. Käosaar teaduslikule tööle TA Keele ja Kirjanduse Instituuti, kust 1969. aastal siirdus pensionile.

Kirjanduslikku tegevust alustas J. Käosaar gümnaasiumipäevil sõnumite ning artiklitega «Sakalale» ja «Põltsamaa Teatajale», viimases nägid trükimusta ka paar lühijuttu. Üliõpilaspõlves ilmus tema sulest artikleid

ja retsensioone «Kevadikus», «Üliõpilaslasele» ja «Eesti Kirjanduses» (A. Kivist, M. Metsanurgast, Fr. Tuglasest). Soome keelest on ta tõlkinud kaks pedagoogilist käsitlust — J. Hollo «Kasvatuse maailm» (1936) ja M. Koskenniemi «Intelligentsuse uurimise meetodid» (1939). Nõukogude Eestis on paljud filoloogid oma soome keele algteadmised omandanud juubilar «Soome keele lugemikust» (1947). 40—50-ndail aastail ilmusid artiklid C. R. Jakobsoni, F. R. Faehlmanni, F. R. Kreutzwaldi, A. H. Tammsaare jt. eesti kirjanike, vene publitsisti V. Blagoveštšenski ja mitmete soome kirjanike kohta.

Pikemas käsitluses «Eesti vanem ilmlik kirjandus balti mõisnike teenistuses» (1949) on meie vanema kirjanduse ümberhindamisel mitmete õigete väidete kõrval ajanõudeist tingitud sotsiologiseerimist ja ühekülgust. Haridusministeeriumis toimunud diskussioonil (1951) ja artiklis «O. W. Masingu osatähtsus eesti kirjandusloos» («Sirp ja Vasar» 2., 9. ja 16. II 1952) kaitses juubilar O. W. Masingu tähendust meie kirjanduses.

Alates 1951. aastast keskendus J. Käosaar E. Vilde uurimisele. «Loomingus», «Keeles ja Kirjanduses» jm. avaldatud artiklid aitasid seda tööd edasi viia, lisasid uusi fakte ja seisukohti. Koos J. Kahkiga valmis faktirohke uurimus «Eduard Vilde töö ajalooliste romaanidega» («Looming» 1954, nr. 11 ja 12). Enamikule E. Vilde «Teoste» sarjas ilmunud raamatule kirjutas J. Käosaar mahukad järeldused, milledest vääril esiletõstmist ajaloolise triloogia uurimuslik käsitlus. Samuti kirjutas ta järeldused E. Vilde teoste venekeelsele väljaandele (1958). Koos A. Nagelmaa ja L. Rauaga valmis 1966. a. album «Eduard Vilde sõnas ja pildis». Mitmed J. Käosaare põhikontseptsioonid on jäänud püsima tänapäevani. Halvenev tervis ei võimaldanud tal lõpule viia oma unistust — monograafiat E. Vilde ajaloolisest triloogiast.

J. Käosaarelt on mitmeid peatükke keskkooliõpikutele («Eesti kirjanduse ajalugu» I—IV, 1953—1954), ta on «Eesti kirjanduse biograafilise leksikoni» (1975) üks autoreid. Juubilari viimaseaegsest tööst ilmus J. Peegli koostatud kogumikus «Läbi kahe sajandi» artikkel «Teataja» saamisloost ja alguspäevist» (1971).

Allakirjutanu esimesed kokkupuuted juubilariiga toimusid aastail 1939—1940. Noor emakeeleõpetaja oskas kõita viienda klassi poisse oma vestlustega paljudest meie kirjanikest ning J. Aho «Raudtee» analüüsimise ajal teha ekskursse ka soome kirjandusse. 1950. aastate algul pakkusid meile, Tartu

filoloogiaüliõpilastele, palju huvitavat dotsent Käosaare erikursused (Vilde, Tammsaare, soome kirjandus). Seminaarides pani ta noori vaidlema ja diskuteerima, kritiseerima ekslikke seisukohti. Talle oli südamelähedane TRÜ eesti kirjanduse ja rahvaluule ringi tegevus, tema suunas noori fakti täpsust austama ning allikmaterjale tundma ja retsensioone avaldama. Elamusrikkad olid J. Käosaare juhitud tudengite ekskursioonid Vilde, Tammsaare, Lutsu, Liivi jt. klassikute elu ning tegevusega seotud kohtadesse.

Önitleme oma õpetajat!

E. Teder

OSKAR KRUIUS 50

Oleme harjunud sellega, et kui mõnel kirjamehel või kultuuritegelasel on juubel, kui nad on tulnud toime tubli saavutusega või läbinud oma loomingu olulise etapi, siis on Oskar Kruus see, kes haarab sule ja võtab toimunu kohta sõna. On tal ju trükistaazi üle kolme aastakümne. Ja selle kolme aastakümne taustal peame nüüd tõdema, et ka temal endal on jõudnud kätte esimene arvestatav juubel — 29. septembril saab viiekümneseks Oskar Kruus, kirjandusloolane, publitsist, proosakirjanik ja luuletaja, kes tuleb Otepäält, nagu ta seda ise on esikogus kuulutanud.

Otepäält tuleb see mees tõepoolest mitmekordselt, sest nii nagu loeme tema enda käega kirjapandud eluloost, on ta sündinud Tartumaal Otepää kihelkonnas Vana-Otepää vallas, Vana-Otepää külas 1929. a. Sealsamas omandas ta alg- ja keskkooliõpetuse ja sai ka trükiristsed 1947. a. «Stalinlikus Nooruses» ilmunud «Noorte lauluga». Kesk- ning ülikooli vahele jäänud terviseparandamise aastal tegutses ta Tartu ajalehe «Postimees» küla-kirjasaatjana ning osales ka Kirjanike Liidu Tartu osakonna noortesektsiooni tegevuses.

Kutsevaliku esimene voor viis Oskar Kruusi õigusteaduskonda, kus ta aga õppis ainult 1948—49, siirdudes 1949. a. sügisest ajaloo-keeleteaduskonda, mille ta 1953. a. lõpetas eesti kirjanduse erialal.

Ajakirjanduslik tegevus, mis ülikooliõpingute alguses oli piirdunud sõnumisaatmise ja üksikluuletuste avaldamisega, omandab haridustee edenemisega spetsiaalsema iseloomu: lisanduvad retsensioonid kirjandusteoste ning teatrietenduste kohta; süvenemine kirjandusloo üksikküsimustesse annab tulemuseks mõned ajaleheartiklid ja ka diplomitöö «Jakob Mändmetsa realistina».

Järgmised kaks aastakümnet on Oskar Kruus seotud ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudiga, alga aspirandina, hiljem teadurina.

Nagu paljud teisedki kirjamehed, tuli Oskar Kruus trükisõnasse küll luuletajana, kuid see pole jäänud tema

määravaks žanriks. Luuletuskogud «Ma tulin Otepäält» (1962) ja «Rändaja purdel» (1977) avavad ainult ühe tahu tema kirjutajanatuurist. Loomomasem näib talle olevat proosa, mis on esindatud mitme nimetusega: «Vahimees Põhjanaba teel» (1971), «Naine hanesulega» (1971), novellikogud «Tabamata armastus» (1975), «Juhusliku paari mäng» (1979).

Kirjanduskriitikuna on O. Kruus vähem tegelnud jooksva kriitika kui uurimusliku tööga. Selle tulemusena on tema sulest ilmunud rida artikleid Juhan Sütiste kohta, ta on uurinud A. Haava, Ed. Viide, V. Ridala, Fr. Tuglase, V. Kaaveri, H. Vuolijoe jt. loomingut, jälginud V. Majakovski luulet Eestis ja avaldanud ülevaateid «Kirjanduslik Otepää» (1969). Samuti on tema sulest ilmunud kirjanduslik lühimonograafia «Jakob Mändmets» (1961). Ühtlasi on ta koostanud A. Haava «Luuletused» (1954), J. Mändmetsa 2-köitelise «Teosed» (1956); Valter Kaaveri luulevalimik «Detsembri tuul» ootab kirjastuses ilmumisjärge, samuti on sinna ära antud kogumik mälestusi J. Sütistest.

Koostajana on O. Kruus tegutsenud ka muus kui minevikulises valdkonnas. Nii on tema koostatud noorte autorite almanahhid «Võitlev sõna» IV (1957) ja V (1958) ja viis kassetti «Noored autorid» (1962—68).

Aastatel 1974—77 on O. Kruus töötanud Pärnu teatri kirjandusala juhatajana ja Kirjanike Liidu konsultandina, viimase paari aasta vältel vabakutselise kirjanikuna.

Oskar Kruusi aineala on lai, eelistamist leidnud kirjanduslooline valdkond on nõudnud süvenemist eri ajastuisse. Igatahes on pool sajandit elu ja üle kolmekümne aasta kestnud suhtlemine trükimistuga näidanud, et Oskar Kruus on töömees, kes visalt hoiab kinni kord võetud suunast ja end enamasti ka soovitud eesmärgile rebib. See polegi väga sage iseloomuomadus linnastavas ja muutlikus maailmas, seepärast jääb meil juubeli puhul ainult soovida vaibumatut visadust.

Valeeria Villandi

Northrop Frye on tuntud ameerika kirjandusteoreetik ja kriitik, kellelt kümnekonna aasta eest ilmus tähelepanu äratanud teos pealkirjaga «Anatomy of Criticism» («Kriitika anatoomia»), raamat, millest kaasaegne kirjanduskäsitlus ei saa mööda minna.

1964. aastal avaldas Frye luuleteooriale pühendatud uurimuse «Fables of Identity: Studies in Poetic Mythology» (eesti keeles umbes «Isikupäraseid väljamõeldised: uurimusi poeetilise mütolooia vallast»). Raamat koosneb esseedest, millest viis on teoreetilist laadi, teised aga on Jungi müüditooriale tuginevad kriitilised visandid. Teose kirjanduslooline haare on lai: siin leiame Shakespeare'i (sonetid ja hilisemad komöödiad), Miltoni, Blake'i, Byroni, E. Dickinsoni, Yeatsi, Stevensi ja hilisema Joyce'i. Frye nimetab oma esseed mütoloogilisteks käsitlusteks, tema lähtekohaks on tees, et kirjandus on «kujutluste süsteem, mis moodustab terviku ja mis laseb end kriitika poolt tervikuna haarata». Sel viisil «moodustab kirjandus tervikuna üldskeemi ehk konteksti, millest võib leida igasuguse kirjandusteose, samuti nagu mõne mütolooogia täielik süsteem kujutab üksikute müütide jaoks üldskeemi või konteksti». Frye uurimismeetodis võib eraldada mitut faasi. Esmalt võtab ta analüüsi alla teose vormi kooskõlas C. S. Lewisi aforismiga: «Selleks et kirjutada armastussonette, peab armunud olema mitte üksnes naisesse, vaid ka sonetisse.» Oma arutlustes vormide ja žanride kohta hoidub Frye akadeemilisest pedantsusest. Konventsionaalseid vorme vaatleb ta kui kujutluse kehastumise viise ja veel rohkemgi — kui tervikliku üleüldise kujutluse aspekte. Teiste sõnadega — kui konkreetseid põhitüüpe, mis hõlmavad näiteks inimese kui näitleja tüüpilist kontseptsiooni, draamategevuse tüüpilist vormi, tüüpilist tausta — kõiki vastastikusel seoses ja olenevuses. Selline meetod juhib kriitiku huvid kaugemale kui puhtkeeleline külg, kirjandusteose sõnaline struktuur. Frye uurimiste teist faasi võiks nimetada entsüklopeediliseks. Vastavalt oma teoreetilistele lähtekohtadele püüab ta kirjandust vaadelda kui süsteemi, milles igal ajal on oma kindel koht. Kriitiku ülesandeks on leida see koht, nii et ta käsitleks teost terve kirjanduse konteksti seisukohast. Etteheitele, et sellise meetodi juures puudub hindav moment, vastab Frye, et juba teose koht leidmine üldises kontekstis viitab tema piiritletud tähendusele, annab väärtuslikule teosele ta järjestusastme. Ameerika kriitikud leiavad, et Frye kasutab paljusid uusi kategooriaid loovalt ja leidlikult, kuid selles meetodis peitub hädaoht, et nüüdsest peale läheb lahti «ajujaht müütide järele», mis loomulikult viib uuritavatele teostele etikettide kleepimiseni ja järelikult tardumiseni.

Vastupidiselt Frye'le, kes käsitleb kirjandust tervikliku, ent autonoomse maailmana, andis teine ameerika kriitik, ühiskondlik-ajaloolise uurimismeetodi esindaja Irwing Howe, kes seisab lähemal marksistlikule meetodile, möödunud aastal välja raamatu, mille ainele vihjab pealkirgi: «A World More Attractive: A View of Modern Literature and Politics» («Ülimalt kõitev maailm: pilk kaasaegsesse kirjandusse ja poliitikasse»). Frye nimetab Irwing Howe'i poolt esindatud kriitikasuunda «kriitiliseks naturalismiks». Raamat käsitleb kirjanduse ja poliitika seost, keskseks teemaks aga on üksikisiku erapüüded. Poliitiliste esseed hulgast on tähtsamad kaks: «Images of Socialism» («Kujutlused sotsialismist») ja «The Age of Conformity» («Konformismi ajastu»). Autor seab eesmärgiks pideva, otse valulise võitluse selgete määrangute eest, ent see on niisugune valu, mis «võimaldab loomist». Järgmine konformismi kohta kirjutatud essee pärineb 1954. aastast ja on tugeva poleemilise laenguga. Üksikisiku isiklike püüdeid, eneseteadvuse kinnitamisest pärast «jumala kadumist» näeb autor looja angažeerituse säilitamises ja terviku üldises kujutluses. Kunst peab pürgima «ilma ühegi vahendusega nägemuse» loomise poole. Üksikisiku eneseteadvus muutub probleemiks siis, kui ta kaotab traditsiooni ja moraalse harjumuste sanktsiooni, mis seni tema otsustusvõimet mõjutasid. Selle tagajärjel leiab inimene end alatasa olukorras, mis nõuab temalt valiku tegemist, kuigi ta oma valiku õigsuses iialgi kindel ei ole. Howe näitab, kuidas selline «südametunnistuse koorumus» viib Hemingway ja teiste kirjanike juures «moraalse stiilini». See stiil seisneb selles, et esitatakse «seeriate viisi hoiakuid ja rituaale, mis peavad asendama puuduvat moraalsüsteemi, või siis antakse mõningaid käitumisreegleid, mis võimaldavad nagu omaette, väljaspool muud eksisteerivat kombelist elu. Drama seisneb selles, et kindlat ja ohutut moraali pole tegelikult olemas.» Irwing Howe on teadlik, et dogmade kriitika ei ole kaasaegne probleem. Sellepärast on tema tähelepanu keskpunktis ennekõike need kirjanikud, kes käsitlevad eneseteadvuse ja tervikkikkuse taotlemise ning vabaduse probleemi kõige intensiivsemalt, või kes langevad «konformismi kiusatusse». Keskseks kujuks on siin T. E. Lawrence, kes osutab sangarlikkust olukorras, milles seisavad kahtluse all isiklikud motiivid ja ülemuste arvamuste õigsus, olukorras, kus valitud idee alatasa silmist kaob. Howe'i arvates lõi T. E. Lawrence «kaasaegse olukorra prototüübi». «Näib, nagu oleks pidanud selline mõtteviis kaduma koos religiooni-ajastuga, ent ta tärkab taas kõige ilmalikumates tingimustes,» tsiteerib Howe Lawrence'it.

Intelligentsi ülesannet näeb Howe oma ajastu kritiseerimises, suuremat

osa ameeriklastest süüdistab ta konformismis või kompromissides ja isegi reetmises. Teiste hulgas käsitlevad mõned esseed ka neegerkirjanikke.

*

Leslie A. Fiedler on vist kõige rohkem vaidlusi põhjustanud ameerika kriitikuid. Tema ulatuslik essee «Armastus ja surm ameerika romaanis» käsitleb romaani ajalugu, mida autor vaatleb erilisest, teda huvitavast vaatenurgast. Teos levis kiiresti ja on äratanud hulga diskussioone. Hiljuti avaldas Fiedler veel ühe raamatu, «Waiting for the End» («Lõpu ootel»), mis jätkab eelmist, kusjuures autor jõuab vaatluse alla võetud teoste kronoloogiaga 1963. aastasse. Kriitikas esindab Fiedler seda suunda, mis on valitseva akadeemilise suunaga vastuolus, teda huvitavad psühholoogilised probleemid, mida ta vaatleb umbes Jungi-Freudi kategooriate vaimus. Analüüsitavares teostes on kriitiku tähelepanu köitnud seksuaalprobleemide käsitus. Selles valdkonnas näeb Fiedler ameerika kirjanduse ebaküpsust. Tema arvates

iseloomustab ameerika kirjandusteadust pinnaline suhtumine psühholoogilistesse probleemidesse. Fiedleri meeldiks, eriti ta viimases raamatus, on teoste klassifitseerimine teemade alusel, kusjuures ta toetub Jungi müüdi ehk põhitüübi kategooriatele. Fiedlerile heidetakse ette, et ta ainult sedeldab teosed müütidest või põhitüüpide järgi ja ei süvene hinnangute andmisel esteetilistesse probleemidesse. Ka periodiseerimisel on Fiedler liiga üldsõnaline. Nii näiteks piiritleb ta kahekümne aastate kirandust kui «sõjavastast», kolmekümne aastate romaane kui «hollivuudivastaseid», neljakümne aastate ja viiekümne aastate romaane kui «ülikoolivastaseid», kuuekümmend aastate romaane aga kui «hullumajavastaseid» (*anti-madhouse novel*), s.t. romaane, mis on suunatud hullumajade vastu. Kõigest hoolimata peetakse Fiedlerit kriitikuks, kes iga uue raamatuga kutsub välja käärimise ameerika tardunud kirjandusteaduses.

M. V.

INDEX LIBRORUM

Mõnda aega ei ole kõnet olnud raamatust raamatu üle, võiks siis heita uudistava pilgu sellele, mis uut tulnud raamatuteaduse, selle väga mahuka, väga vaieldava, igas uues käsituses uusi kujusid võtva distsipliini vallas. Teades küll oma objektiks olevat raamatu, ei tea ta ometi üheselt, mis on raamat, — ega või sellepärast iseenastiski teada. Nõnda tuleb meilgi piirduda intuiitiivselt antuga. Vaatluse alla tuleb viimase 2,5 aasta literatuur, mida polegi nii vähe — tuleb silmas pidades, et Moskvas asub üks maailma vähestest kirjastustest, mis spetsialiseeritult kirjastab ainult raamatut raamatust — *Kniga*. Kõigepealt siis mõned teosed, mis käsitlevad raamatuteaduse üldisi probleeme, nimelt artiklikogumikud «Raamat ja kultuur» (vast. toim. A. Sidorov; *Nauka*) ning «Raamatuteaduse üldteooria probleeme» (*Kniga*). Viimane, mille toimetanud ja sissejuhatava artikliga varustanud ajaloodoktor J. Nemirovski, sisaldab valiku artikleid Poola, Saksa DV ja Saksa FV raamatuteadlasilt. Väga mitmesugust ainet raamatuteaduse päris- ja ka piirimaolt sisaldab jätkkogumik «Raamat. Uurimusi ja materjale», mida *Kniga* avaldab 1959. aastast peale. Asja tuli 38. kogumik. Seeria «Kodumaiste raamatuteadlaste töid» (*Kniga*), mis peamiselt pakub autorikogumikke klassikast, täienes vahepeal kolme teosega, nendeks on Nikolai Rubakini «Lugeja ja raamatu psühholoogia. Lühike sissejuhatav biblioloogilise psühholoogiasse» (1977), Pavel Berkovi «Valitu. Töid raamatu- ja bibliograafiaduse alalt» (1978) ja Nikolai Sikorski «Raamat. Lugeja. Raamatukogu. Kogumik raamatuteaduslikke töid» (1979). Varem on seerias välja antud Konstantin Derunovi

«Valitu», Vladimir Ljubinski «Raamat inimühiskonna ajaloos», Aleksei Sidorovi «Raamat ja elu» (kõik 1972), Aleksandr Fomini «Valitu» ning Nikolai Rubakini «Valitu» kahes köites (kõik 1975).

Ehkki juba esitletud teostes tuleb rohkesti ette raamatu-ajaloolist ainet, leidub vastavat literatuuri spetsiaalseltki. Siin on kogumik «Raamatu ajalugu. Haruldaste raamatute osakonna töid» (vast. toim. J. Nemirovski), mis tuli Lenini raamatukogu seerias «Töid» (14. köide) — *Kniga*, edasi L. Kisseljova teos «Mildest jutustavad keskaegsed käsikirjad. Käsikirjaline raamat Lääne-Euroopas» (*Nauka*, Leningradi osakond) seerias «Maailmakultuuri ajaloo», siis V. Lazurski raamat «Aldus ja aldiinid», mis täiendab *Kniga* kaunist seeriat «Raamatukunsti ajalugu. Välismaa klassika». Seeria avati 1975 V. Aronovi teosega «Elseviirid». Rohkem on mõistagi uurimusi Venemaa ja vene raamatu üle, mainitagu neist A. Gluhhovi «Raamatu-Venemaad» (*Sovetskaja Rossija*), mille eessõna vene nõukogude kirjanikult ja bibliofiililt («Mu sõbrad raamatud») Vladimir Lidinilt, artiklikogumikku «Raamat Venemaal XIX sajandi keskpaigani» (toim. A. Sidorov ja S. Luppov), B. Sapunovi «Raamat Venemaal XI—XIII saj.» (toim. S. Luppov; mõlemad *Nauka*, Leningradi osakond), N. Rozovi «Vana Venemaa raamat. XI—XIV saj.» (*Kniga*), T. Iljina teost «Venemaa raamatute dekoratiivne kujundus. Novgorod ja Pihkva. XII—XV saj.» (Leningradi ülikool). *Iskusstvo* andis ühes kompleksis välja G. Vzdornovi «Uurimuse Kiievi Psaltri üle» ja «Kiievi Psaltri» — viimane reprodutseerib Kiievi Psaltri käsikirja 1397. aastast, mida hoitakse Saltõkov-Štšedrinini nim.

raamatukogus Leningradis. Meie päevile lähemale toovad sellised teosed nagu M. Kukuškina «Venemaa Põhja kloostriraamatukogud. Ülevaated XVI—XVII sajandi raamatukultuuri aja-loost» (*Nauka*, Leningradi osakond), I. Ivanejevi «Raamatukogunduse ajalugu Donil» (Doni-äärse Rostovi ülikool), O. Golubeva ja A. Goldbergi «Avaliku raamatukogu riivilitel» (*Kniga*), fotoalbum «ÜR.VKR. Üleiliduline Riiklik Väliskirjanduse Raamatukogu» (koostaja: Ljudmila Gvišiani (Kossõgina); *Planeta*), valimik O. Tšubarjani töid pealkirja all «Raamatukogunduse teooria ja praktika probleeme NSV Liidus» (*Kniga*). Elavust ja värve lisavad raamatuajaloole inimesed, kes on jäägitult andunud raamatule. Venemaa on omanäoliste unikaalsete valgustajate poolest eriti rikas olnud, neist kõnelevadki säärased uued raamatud nagu *Kniga* kogumik «Elu raamatu heaks» (1. trükk — 1960), mis sisaldab Ivan Sõtini (1851—1934) mälestusi «Lehekülgi elatust» ning kaasaegsete mälestusi sellest suurest raamatukirjastajast, siis A. Rubakini (1889—1979) raamat oma isast «Rubakin. Raamatumere loots» (1. — 1967) *Molodaja Gvardija* seerias «Kuulsate inimeste elu», edasi L. Vezirova «I. V. Vladislavlev. 1880—1962» nimekast vene nõukogude bibliograafist (*Kniga* seerias «Raamatutegelasi») ning S. Belovi «Raamatumeister. Ülevaade S. M. Aljanski elust ja tegevusest» (*Nauka*, Leningradi osakond). Samuil Aljanski (1891—1974) oli kuulsa kirjastuse «Alkonost» rajaja, Aleksandr Bloki teoste kirjastaja pärast revolutsiooni.

Hoopis eri valdkonna moodustavad need raamatud, mis mõeldud nn. raamatuseõbrale, täpsemalt — sellele, kes raamatuid kogub ja korjab, bibliofiilile. Uuemast tuleks nimetada USA ajakirjaniku ja bibliograafi John T. Winterichi «Kuulsate raamatute seiklusi» (1. trükk — 1975), mis esmakordselt avaldati New Yorgis 1929 («Books

and the Man») ning sisaldab lugusid angloameeriklaste (Defoe, Goldsmith, Burns, Dickens, Thackeray, Carroll, Irving, Poe, Hawthorne, Beecher-Stowe, Whitman, Mark Twain) kohta; edasi väärrib mainimist antoloogia «Kiirgav fööniks. Välismaa kirjanikud raamatust, lugemisest ja bibliofiiliast. XX sajand» (mõlemad *Kniga*). *Kniga* alustas ka uut seeriat «Bibliofiilsed rariteedid», avaldades esimesena võibolla tõelisima vene bibliofiili Dmitri Uljaninski (1861—1918) teose «Raamatute ja nende sõprade keskel» (1903) faksiimile. Endistviisi pakub lugemise-rõõmu kuulsale vene nõukogude bibliofiili Nikolai Smirnov-Sokolski (1898—1962) «Jutustusi raamatutest» (*Kniga*), mis tuli juba kolmandat korda (1. — 1959, 2. — 1960); ositi pakub bibliofiilset huvi ka ta «Nelikümmend viis aastat estraadil» (koost. S. Bliznikovskaja; *Iskusstvo*), mis sisaldab följetone, artikleid, sõnavõtte. Inimestest raamatumaailmas, otsimistest ja leidmistest seal kõnelevad J. Ossetrovi «Kuldvõti. Etüüde raamatutest ja raamatuseõpradest» (*Kniga*), J. Petrjajevi «Raamatuseõbra märkmed» (V. Lidini eessõna; Volga-Vjatka Raamatukirjastus, Kirov), J. Kisseljova «Moskva raamatuseõbrad» (*Kniga*). «Bibliofiili almanahhi», mida samuti kirjastab *Kniga* ja millel peatoimetajaks juba mainitud Jevgeni Ossetrov, leidub riivilil siamaani viis: 1973, 1975, 1976, 1977 ja 1978. Viimaks olgu öeldud, et Voronežis saadi maha unikaalse ettevõtmisega, nimelt anti seal kuues vihikus välja bibliograafiline nimestik «Bibliofiilia vene ajakirjade lehekülgedel», mis hõlmab ulatusliku ajavahemiku XVII—XX (incl.) sajandini. Nimestiku koostas Leningradi bibliograaf M. Elzon, asja algatajaks ning toimetajaks oli raamatu- ja kirjandusteadlasest bibliofiil, ringi «Voroneži bibliofiil» esimees Oleg Lassunski («Raamatu võim» 1966, jt.). Nimestiku tiraažki on bibliofiilselt piiratud — 525 eksemplari.

Toimetuse kolleegium:
V. BEEKMAN, V. ILUS,
J. KROSS, K. KURG (pea-
toimetaja), **P. KUUSBERG,**
R. PARVE, J. PEEGEL,
L. REMMELGAS, P.-E. RUMMO,
E. VETEMAA

Toimetuse aadress:
200 001, Tallinn, Harju t. 1,
tel. 441-365, 440-780, 440-781.
Kirjastus «Perioodika»,
Tallinn, Pikk t. 73.
Ladumisele antud 2. 08. 79.
Trükkimisele antud 6. 09. 79.
Trükiarv 19 000.
Ofsetpaber, 60×70/8.
Trükipoognaid 18,5.
Tingtrükipoognaid 14,43.
Arvestuspoognaid 15,13.
MB-05974.
Tellimise nr. 2530.
EKP Keskkomitee Kirjastuse
trükikoda,
Tallinn, Pärnu mnt. 67-a.
«Looming» nr. 9,
september 1979.
Hind 50 kop.
На эстонском языке
Орган Союза писателей
ЭССР
«Лооминг» («Творчество»)
№ 9, сентябрь 1979.
Адрес редакции: 200 001,
Таллин, ул. Харью, 1,
тел. 441-365, 440-780, 440-781.
Издательство «Периодика»,
Таллин, ул. Пикк, 73.

- 1195 M. TRAAT
Rippsild
- 1227 K. MERILAAS
Luuletused
- 1233 M. MUTT
Õpilane Fabian
- 1254 K. VÄLI
Luuletused
- 1254 Ü. NIINEMÄGI
Luuletused
- 1256 A. REIGO
Luuletused
- 1256 A. RÕUK
Luuletused
- 1257 K. TALVISTE
Luuletused
- 1259 M. KIVISTIK
Luuletused
- 1260 K. HELEMÄE
Grupp seltsimehi
- 1270 E. NOOT
Meri mõõnab
- 1272 A. SAAR
Elu hinda küsi elavatelt
- 1287 Ü. TONTS
Tippudeta ja tippudega
- 1292 A. LANGEMETS
Inimene kaugelt ja lähedalt
- 1301 M. NEITHAL
Müütiloovast algest August Jakobsoni
«Andruksonide suguvõsas»
- 1312 M. KÄBIN
Idarindel muutuseta
- 1325 A. PÖLDMÄE
Jutusta neid austraalia novelle
- 1327 E. MIHKELSON
Vaikelu
- 1328 M. KALDA
Surved ja salvestused
- 1329 M. PENT
Elu on nähtud, aga...
- 1331 RINGVAADE
- 1252 A. KEEREND. Linna vabastamine
(Linool, sügavtrükk) 1975
- 1310 A. KEEREND. Linna taastamine
(Linool, sügavtrükk) 1975

Esikaane siseküljel:
I. KIMM. Lõpetamata maal
(Õli) 1979

Tagakaane siseküljel:
L. LAPIN. Isa ja poeg
(Õli) 1979

LEONHARD LAPIN

Isa ja poeg (Õli) 1979

50 KOP.
78 174